

1874

1874

Bombay Sanskrit Series.

No. XIII.

RAGHUVAMŚA, CANTOS XIV.—XIX.

Price 2s. 6d.

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE RAGHUVAMŚA

OF

KÂLIDÂSA

WITH

THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA.

EDITED WITH NOTES

BY

SHANKAR P. PANDIT, M.A.,

Part III.

CANTOS XIV.—XIX.

(1000 copies.)

Registered for copy-right under Act XXV. of 1867.

Bombay :
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1874.

(All rights reserved.)

PK

3796

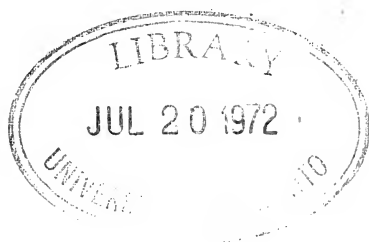
R2

1897a

pt 3

Bombay:

PRINTED AT THE "INDU-PRAKASH" PRESS.

P R E F A C E .

Although the Raghuvamś'a is the first poem, indeed the first text-book read in India by those who begin the study of Sanskrit outside Government Schools and Colleges, and although MSS. of it abound in every part of the country and printed or lithographed transcripts of parts and sometimes of the whole of the work are not few, no critical edition of the entire poem has yet been published, at least in India, founded upon MSS. carefully collated. Several editions of the poem have been given to the public by some learned scholars of Calcutta, but it would not be far from the truth to say of those editions that the object of their editors seems to have been rather to give the most readable and the least difficult version of the poem and the commentary of Mallinâtha than to strive to find out, by scrupulously adhering to the rules of sound criticism and to the patient collation of MSS., the original readings of the poet himself or his commentator Mallinâtha.¹

1. I had at first thought of giving a number of instances showing wherein the Calcutta Editions were not to be considered trustworthy, but the fact will be plain to any one who compares them with the present attempt at a correct Edition and dispenses with the necessity of showing the defects of the Calcutta publications and their subsequent reprints, which owing to their cheapness must be allowed to do some service to the spread of Sanskrit studies, the only object I presume that their editors had in view.

The text of the poem has indeed not remained without a critical editor. It found one as early as A. D. 1832 in Mr. A. F. Stenzler who published in London a very reliable edition of the poem accompanied by a Latin translation. That edition, however, it need scarcely be said, is unsuited to the wants of Indian readers. The present edition was undertaken with the object of furnishing these with a critically collated text together with the commentary of Mallinâtha in a form suitable to their wants.

That the Raghuvams'a has always been read very generally throughout the country by students of Sanskrit is amply proved by the large number of commentaries on it that are still extant. No less than thirteen¹ have come to light, and many more will doubtless yet be found if diligently searched for in the different parts of the country.

I myself have had the good fortune to meet with eight of them, five of which belong to the Government of Bombay for whom they have been purchased by Dr. Bühler, who with his usual kindness to me at once sent them to me without solicitation.

Some of these commentaries would appear to have been written not with the object of supplying a want

1. Mallinâtha, 2 Dinakara, 3 Vallabha, 4 Châritravardhana, 5 Hemâdri, 6 Vijayânanda Sûris'vara-charaṇa-sevaka, 7 Vijayagani, 8 Paṇḍita Sumativijaya—consulted by myself; 9 Bṛhaspatimis'ra, 10 Bharatasena, consulted by Stenzler; 11 Dakṣiṇâvarta and 12 Nâtha, referred to by Mallinâtha and other later commentators; and 13 Dharmameru a few pages from whom are copied into the MS. of Châritravardhana to fill up a break.

but as if because it had been customary to look upon the writing a commentary on Kâlidâsa as a service to the poet and a duty of the writer. For a few of them hardly differ from each other in their explanations or in the number of quotations they give from the glossaries and other works of reference. One of them actually says, "although there already exist various commentaries on this poem, nevertheless I am at pains to compose another because in some places at least there may be something new in it¹!"

It will not, I think, be out of place here to notice the eight commentaries at some length, and I begin with

(1.) *Mallinâtha*. As this edition contains the whole of his commentary, we need not say more of him here than state that he is evidently not the oldest commentator on the *Raghuvamśa*. He names two, older than himself, Dakṣiṇâvarta and Nâtha, and refers to others without naming them. His statement that he calls his commentary *Sanjivini* because that he writes it for the purpose of "reinspiring with life the speech of Kâlidâsa that was lying under the faint produced by the poison of bad commentaries," shows that he knew many other commentaries than those of Dakṣiṇâvarta and Nâtha (whom he says he wishes to follow), and that he disapproved of their explanations. What particular commentators he refers to is not clear but it is not improbable that he had in his mind's eye some of the Jain writers mentioned below. His commentary is surely one of the best, being

1. Dinakara, see further on for the original.

2. *Introduction*, 8.

very moderate, and somewhat scrupulous as to preserving, as far as he could see and appreciate, the oldest and therefore most probably the original readings of the poet himself. It is a running commentary in which each word of the text is first repeated and then very accurately explained. In the Index will be found an alphabetical list of the authors and works quoted or referred to by him as also of quotations given without the names of authors or works whence they are taken.

(2.) Vallabha's commentary called *Raghupanjikâ* is neither so accurate nor so full as that of Mallinâtha. The MS. containing it has also the text in it and is very closely written on 130 oblong leaves in the Jain form of Devanâgarî characters. Vallabha was the son of Ânandadeva.¹ He is not profuse in his quotations, a few verses from the Smritis, the Nîtis and similar works bearing on his text are all that he quotes, and that too in most cases anonymously. He rarely gives grammatical notes and does not enter into critical disquisitions on the merits of the explanations of other commentators, whom he neither quotes nor refers to. His *Panjikâ* is what is called a *Kathamhûtinî tîkâ* i. e. one which introduces all adjectives by way of answers to the question "कथंभूतः?" first asked. The date of the MS. is Sainvat 1757 (A. D. 1701), but there is no date given of the composition of the commentary. Nor have I the means of ascertaining it.

1. "आनन्ददेवायनिबद्धभदेवतिरचितायां रघुपञ्जिकायां....सर्गः" is his usual colophon at the end of each canto.

(3.) Dinakaramis'ra's commentary is named *Subodhinî* and is every way superior to that of Vallabha. His father's name was Dharmângada and that of his mother Kamalâ, but nothing more is known of his personal history.¹ The MS. does not contain the text of the poem, nor does Dinakaramis'ra always repeat each word of his text before giving his explanation. The MS., though no date when it was copied is given, cannot be less than 400 years old. It is written in Jain character with all the Mâtrâs or signs of the medial and final *e* and *o*, written behind the consonants followed by those vowels. It contains 120 oblong leaves and the writing is in a state of perfect preservation. Dinakara is full of grammatical explanations and of disquisitions on the merits not only of the explanations of other commentators but of the text itself which, though he comments upon it, he not infrequently condemns sometimes on the score of indecency (असभ्यम्) and sometimes on that of unintelligibility (दुष्प्रतीतिकरम्). It is possible that Mallinâtha was referring to Dinakara when he described the Raghuvam'sa as fainting under the poison of bad explanations. For though Dinakaramis'ra comments ably, he nevertheless is free in his censures of the text which might probably have offended Mallinâtha. He very often refers to older commentators whom he as often censures for their indifferent interpretations. This commentary of Dinakaramis'ra derives additional interest from the fact that we have the date when it was composed, viz. Sâmvat 1441 or A. D. 1385 given by Dinakara himself at

1. "इति श्रीमद्भर्तृहरिसूतोः कमलाहृदयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिण्यां....सर्गः" forms the conclusion of each canto in his commentary.

the end of the nineteenth Canto.¹ A list of authors and works quoted or referred to by Dinakara will be found in the Appendix. Though this date will not throw much light on the chronology of many of the authors and works he quotes, as they are well-known to be far more ancient than that date, it nevertheless helps us to fix the latest date of some of them that are less known.

(4.) Châritravardhana's commentary named S'is'uhitai-shinî next engages our attention. The MS. containing it gives no date, but the paper is so old that it could not have been written less than 450 to 500 years ago. It is written on 224 leaves and is complete so far as it goes, being from Canto I. to Canto XIX. and generally written by one hand except leaves 50, 51, 52, 54, 55 and 60, which are quite recently written and from a different commentary viz. one by a Dharmameru.² Châritravardhana was a Jain and wrote his commentary at the request of the Sâdhu Aradakvamalla son of S'rîs'âliga of the race of S'rîmâla.³

1. His colophon at the end of Canto XIX. is : इति श्रीमद्भर्माङ्गदसू-
नोः कमलाहृदयनन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां सुबोधिन्धामेकोनविंशः सर्गः
समाप्तिमगमत् ॥ १९ ॥ श्रीमद्भर्माङ्गदस्य द्विजकुलकुमुदामोदनैः (Ms. नौ !) कामृताशोः
शास्त्राकूपारवारप्रसृमरन्ध्रिषणावागभीशस्य सूनुः । वर्षस्मिन्वैक्रमार्के शशियुगमनुभिधिहिते
सूक्तिमुक्ता टीकमितां सुबोधा व्यतनुत कमलाकुक्षिजन्मा दिनेशः ।

2. For the 55th leaf contains the conclusion of Canto IV. and ends in the colophon इति श्रीभर्मैमेखविरचितायां रघुटीकायां दिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः.

3. Canto XIX. ends as follows : इति श्रीमालान्वयसाधुश्रीशालिग-
तनुजसाधुश्रीभरउक्कमलसमर्थाथितखरतरगच्छीयश्रीजिनप्रभाचार्यचार्यसंतानभूर्यनरवेषसर-
स्वति (sic.) वाचनाचार्यश्रीचारित्रवर्धनविरचितायां रावनीयकाव्यटीकायां शिशुहितैषिण्या
&c. &c.

He is full of disquisitions, very frequently refers to older commentators and attempts to refute them. He abounds in quotations from a number of works (see Appendix) on various subjects. The commentary is copious and generally repeats each word of the text before explaining it. The chief value attaching to this commentary is the fact that it was from it directly or indirectly that Dinakaramis'ra most probably wrote his own. For the Subodhinî of the latter is evidently only an epitome of the S'is'u-hitaishinî. Dinakara himself does not openly acknowledge the source; on the contrary he would seem to state in his introduction that it was with his father's commentary that he studied the poem.¹ But there is ample evidence to prove that Dinakara borrowed wholesale from Châritravardhana.² As both have the same

1. The first three leaves of the Subodhinî are wanting in my MS. I accidentally met, however, with a copy of the first Canto in the library of Vis'vanâtha S'âstrî, Sanskrit Teacher, Surat High School, which gives the following introduction : भासिद्यदिच्छा ह्यणुकादिस्मृष्टमूलं श्रुतिः श्वासततिर्यदग्या । भवाब्धिपोतस्तनुताद्विभूतिं भूभूषणं तन्महितं महो वः । १ । भुनोतु विघ्नान्विशकाण्डबुद्ध्या बलेन कर्षेन्करपुष्करेण । हरन्हरोरःस्थल-नागहारं मुदं वितन्वन् शिवयोः शिशुर्यैः । २ । यशासि लिप्सुर्विदुषा विविक्से महानिवन्धं नरधीरधीरः । देयादतो वागभिदैवतं मे सदुक्तिमुक्ताः करणैकधाम । ३ । सौभाकरै-ककिरणावलिरम्बुराशिमुक्तासयत्यतिजडं विपरीतमेतत् । श्रीकालिदासकवितैव परं मनो मे वैदुष्यसंपदमलं विपुलीकरोति । ४ । व्याख्यामतः समभिगम्य गुरोश्चिराय नित्यं चिरंतननिवृत्तिसदुक्तिदर्शी । भर्माङ्गदस्य तनयस्तनयै सुखोवा मेभाजुषो दिनकरो रघुवं-शटीकाम् । ५ । यद्यपि सन्ति विचित्राष्टीकावन्भास्तथापि कुत्रापि । एषा विशेषजननी भविष्यतीति श्रमो मेव । ६ ।

2. Dinakara could not have been the son of Châritravardhana, and hardly his pupil either, as he was a Brâhman and the latter a Jain.

text to explain, their explanations must indeed be very similar, nay must even be identical in tenor though not in words. But it is by the same critical remarks, the same quotations made, the same censures of the text, the same refutations of former commentators, the same pretty long disquisitions on grammar, the same proposals to read differently from the received readings of the text, the same variety of readings noticed, the same questions asked and the same answers given,—and all this very often in identical words and phrases—that the evidence of the one being a copy of the other is supplied. Coincidences in such and all these matters cannot be fortuitous, and they are so numerous, that they may indeed be found on almost every page. The S'is'uhitaishinî is very much more copious than the Subodhinî, a fact that may fairly indicate the shorter one to be an epitome of the other. But there is one circumstance that unmistakably betrays the true origin of Dinakara's commentary. That commentator though he calls his commentary Subodhinî at the end of each Canto, the colophon of Canto VI. is as follows : इति श्रीमद्धर्मार्जुनसूतोः कमलानन्दनस्य दिनकरमिश्रस्य कृतौ रघुवंशटीकायां शिशुहितैषिण्या षष्ठः सर्गः ! This leaves no doubt whatever that Dinakara had the S'is'uhitaishinî before him, and that he unconsciously allowed the title of his original to remain in one part of the copy he was so cleverly making. There is no other way of satisfactorily explaining the title of S'is'uhitaishinî as given only to one canto of Dinakara's commentary while the others are described under the title set forth in the introduction. It is indeed possible, though not quite probable, that he copied from an intermediate commentary that had itself been borrowed from Châritra-

vardhana, and that had also kept the title *S'is'uhitaishinî* in Canto. VI. If this be true the intermediate copy might be what he calls the commentary of his Guru (father or preceptor), to which he refers in his introduction. Another possible supposition is (I do not think it is probable) that Dinakara uses *S'is'uhitaishinî* as being equivalent to Subodhinî, the name of his commentary. It is to be remarked against this supposition that neither in his introduction nor in his conclusion does he give us to know, as is the case with some other commentators (see Sumativijaya's conclusion quoted further on) that he composes it for the use of children (शिशु).

(5.) Then comes a very learned commentary,¹ called *Raghuvams'adarpana*, by Bhaṭṭa Hemâdri the son of S'rîmat Is'varasûri. It is certainly a very valuable one. It abounds in quotations from numerous authors, and in grammatical, philological and critical disquisitions. He refers in several places to older commentators but does

1. Cantos II.-VI. were obtained from Vis'vanâtha S'âstri of Surat mentioned before. This fragment does not contain the text. Another fragment of a MS. containing Cantos VIII., IX. and parts of X. and XI. were obtained by Dr. Bühler. It contains the text and is very old, between two and three centuries, probably older, written as it appears to me in Mahârâshṭra. Cantos V.-XIX. is the third fragment, also obtained by Dr. Bühler, from Rajputâna. It does not give the text. The last page which ought to contain the commentary on the last five Stanzas of the nineteenth Canto and probably some particulars about Hemâdri and his date is unfortunately wanting. Otherwise it is complete, as far as it goes.

not name any of them. If the title Sûri were no objection, Hemâdri would appear to have been a Marâthâ Brâhman as he mentions in one place a Marâthî synonym for the hanging root of the Plaksha¹ or Bânyan tree. The last page being wanting it is impossible to say whether he has given his date at the conclusion of the nineteenth Canto. I have no means to ascertain it. But from the authors and works he quotes (see Appendix) it appears he is not very ancient.

(6.) Another Jain commentary named Subodhikâ, of which only the first canto with the text has been accessible to me, is by S'rî Vijayagani Paṇḍita, pupil of Paṇḍita Rânavijaya of the Tapâgachchhiya sect. It is a mere Vritti or gloss, a literal and close paraphrase of the text, which it neither elucidates by quotations nor explains by grammatical notes. Except two or three anonymous passages from the Smritis, there are no other quotations in the fragment from any Sanskrit work not even from the Kos'as, so generally quoted by commentators. It is neither practical nor learned, being in many places far from correct in its interpretations. The MS. may be about two centuries old, though no date is given. It is of course not possible to determine from the fragment itself the period when it was

1 The passage is unfortunately somewhat corrupt and strangely enough in both MSS. It occurs in his comments on VIII. 92. The fragment containing Cantos VIII. IX. and parts of X. XI. reads : प्रक्षस्य प्ररोहोद्गुरः सौभतलमिव प्रक्षोद्यजिपकंथे स्यात् प्रक्षस्यभोगच्छति मुलैरिति क्षीरस्वामी । महाराष्ट्रभाषा [यां ?] पारवी ॥ पांचो विपरी ॥ The larger fragment has : प्रक्षस्य प्ररोहोद्गुरः सौभजालमिव । प्रक्षो जयविकंथे स्यात् । प्रक्षस्यभोगच्छति मुलैरिति क्षीरस्वामी । महाराष्ट्रभाषा [यां ?] रंभीपांचो विपरी ।

written. It is a Kathambhûtinî-tîkâ, of the same kind as that of Vallabha.

(7.) Another Jain commentary is by some one whose name is not known. The MS. is not complete, being wanting in the first 37 leaves containing Cantos I.—IV. and the first twelve stanzas of Canto V. Then it breaks off from the 53rd up to the 78th leaf, the missing pages depriving us of Cantos VII., VIII., IX. and of the first 12 couplets of Canto X. The date given at the end of Canto XIX. is Samvat 1763 (corresponding with A. D. 1708). The author's name is unfortunately snatched away from us by the last leaf, the 147th, which is wanting. He calls himself the servant of the feet of Vijayânananda Sûri¹ and his commentary Raghuvams'asûtravritti. The MS. contains the text in the middle of each page and the commentary above and below it. This Sûtravritti is of the same kind as the Raghupanjikâ of Vallabha, the remarks on which made before apply to it also. Except a few passages quoted anonymously from the Smritis, the Nîtis and the Bhagavadgîtâ, he cites no authors and is on the whole somewhat too meagre in his explanations.

(8.) We have now to notice the last Jain commentary that we have secured. The author's name is Pandita Sumativijaya of Vikramapura (Bikaneer ?) and that of his work *Sugamârthaprabodhikâ*, which he composed some time between A. D. 1635 and 1643.² It

1. “सकलभट्टारकश्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणसेवकपय—.”

2. Some particulars given at the conclusion of the nineteenth Canto may here be noted: श्रीमन्नन्दिजयाख्यानां पाठकानामभूचरः (sic. इ ?)

extends from Canto I. to Canto XIX. The MS. consulted contains the text as well as the commentary. It is nearly in the same style as the Raghupanjikâ of Vallabha, containing few if any quotations, and avoiding discussions of any kind. As it is professedly so modern, it does not deserve any further notice.

Except Mallinâtha, Dinakaramis'ra (both obtained from the Deccan) and Vallabha (procured from Indore), all the remaining commentaries were procured from Gujarât and Rajputâna, and there is little doubt but that except Mallinâtha, Dinakaramis'ra and Hemâdri, they are by Jain writers. The text that Mallinâtha had before him or considered as genuine is given in the present edition. That commented

शिष्यः पुण्यकुमारेनिनामा (*sic*!) स पुण्यवारिभिः १ तस्याभवन् विनेयाश्च राजसारास्तु
वाचकाः सजिनोक्तक्रियायुक्ताः वैराग्यरसरञ्जिताः २ शिष्यमुख्यास्तु तेषां तु हेमवर्माः
सदाह्वयाः शिष्टदिष्टा गुणाभिष्टाः (*sic*.) बभूव (!) साधु (MS. ब) मण्डले ३ सांप्र-
तं तद्विनेयाश्च जीयासु (?) स्तु (?) भीषणाक्षिरं पाठकावादिबृन्दैः (वृन्देन्द्राः ?) श्रीमद्वि-
नयमेरवः ४ सुमतिविजयेनेयं विहिता सुगमान्वया । वृत्तिर्वालावर्त्तार्थं तेषां शिष्येण
भीमता । ५ । विक्रमाख्ये पुरे रम्येभीष्टदेवप्रसादनः रघुवंशस्य टीकैयं कृता पूर्णा मया शुभा । इ-
तिर्विष्टग्रहं [*sic*. °ग्रह ?] रसशशिसंवत्सरे फाल्गुनसितैकादश्यां तिथौ संपूर्णा ॥ ० ० ०
मुनि (मनु ?) १ दिलीप २ रघु ३ अज ४ दशरथ ५ श्रीराम ६ कुश ७ अतिथि ८ निषध
९ नल १० नभ ११ पुण्डरीक १२ सैवधर १३ देवानीक १४ भरुन [गु] १५ पारि-
जात १६ हल १७ शैल १८ उन्नतना (?) उन्नाभ (?) १९ वज्रनाभ २० अग्निवर्ण
२१ विश्वसह २३ हिरण्यनाभ २४ कौशल्य २५ ब्रह्मिष्ठ २६ पुष्करपत्र २७ पुष्प २८
ध्रुवसंघि २९ सुदर्शन ३० इति रघुवंशराजानः (*sic*.) Whatever the figure of
unit may be that is meant to be indicated by the letters pre-
ceding ग्रह, it is certain that ग्रहरसशशि mean one thousand six
hundred and ninety, obviously of the Samvat, as that is the
era used in Rajputâna, where the commentary was composed and
whence it has been obtained.

upon by Hemâdri seems very little to differ, if at all, from it except that he does not, like Mallinâtha, discard the spurious stanzas and readings, almost all of which he notices as such, though in a manner far from disapproving. The differences between our text on one hand and that of the remaining six commentators are somewhat considerable, though I do not find them to be so numerous as really to constitute a different redaction. They are, moreover, generally confined to single words. A close examination of the several commentaries has convinced me that a few only of the various readings have arisen from the ignorance of the scribes but they are mostly due to the unscrupulousness and the ignorance of the commentators and their desire to make Kâlidâsa conform to their own ideas of what is good or bad, correct or incorrect, wise or unwise, or decent or indecent, regardless of the historical value of preserving the author's words. In one or two passages I have actually found a commentator stating what is the reading of the poet and yet proposing to read differently!¹ Perhaps Mallinâtha is the only commentator on Raghuvamśa, that I have met with, having a desire to find out and preserve the readings of the poet himself, and carefully excluding the spurious substitutions of all single words and phrases, and the interpolations of whole stanzas with which the poem is seen overgrown

1. Thus Châritravardhana on Canto VIII. St 25: यतिभिः संन्यासिभिः सार्द्धं [विभि] विदधे निर्ममे (!) * * * विततान समं पुरोधसेति वा पाठः । विदधे विभिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचिदिति कतिपाठः ॥ Dinakara : यतिभिः संन्यासिभिः सह [विभि] विदधे कृतवान् । * * * विततान सममिन्यादि (!) वा पाठः । विदधे विभिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः सार्द्धमनग्निमग्निचित् इति मुख्यः पाठः ।

in many MSS.; and it is no doubt owing to this his scrupulousness, that he is consulted most and that the other commentaries are so much neglected as to be hardly known to the general public.

In the present edition the various readings as found in the commentaries of Châritravardhana, Hemâdri, Vijayagani, Vijayânanda's pupil, and Pandita Sumativijaya are not given, first because these commentaries came to my hands too late; and secondly because, except those that are admittedly or obviously spurious, or such as are proposed by the commentators themselves, almost all of them are represented by our own MSS., and by Dinakara and Vallabha, whose differences have invariably been preserved. The public will, moreover, have little cause for regret when they are apprised of the fact that, as appears even from the multitude of the commentaries, the text that Mallinâtha has commented upon is generally the true text of the poet or at least most probably so. For even when the other commentators choose other readings, it is perhaps seldom that they do not notice those which we see form the subject of Mallinâtha's commentary.¹

From the commentaries it is now necessary to turn to the poem itself. The first question that presents itself for consideration is, whether the nineteen Cantos we have complete the poem? No decisive answer can

1. Since the above was written I have been favoured by Dr. Bühler with the first Canto of the poem as collated with a palm-leaf MS. in the celebrated Bhândâr at Jessalmîr, about 500 years old, and I find that almost without exception all the variety of readings found therein has already been preserved in the present Edition.

yet be given. But if tradition is to be believed it is plain that the poet wrote more cantos than we have inherited. There is nothing that requires us to discard the tradition and every thing tends to confirm it. Before the missing cantos of the Kumârasambhava were recovered, a similar tradition assured us against many who maintained the contrary that the first eight cantos then known to exist did not form the whole poem, and search has not falsified the tradition. Among indigenous native scholars the belief is that time has, at least for the present, deprived us of the sequel of the 'history of the Raghu-race'. It was some time ago that I received assurances from about Ujjayinî that the remaining cantos—said to be from 20th to 25th—have not been lost, and even promises that I should get a copy of them to be published for the first time. But it seems we are destined still to wait either to be put one day in possession of the long-wished-for remnant or to be disappointed by waiting for a time without knowing how long it may extend. The best proof that the whole poem, if the poet ever completed it, has not come down to us is the very portion that we possess. No one who reads through it can help feeling that the end of the nineteenth Canto is too abrupt to be the conclusion of the poem. If we examine all the works ascribed wrongly or rightly to Kâlidâsa, we find that they all have, except the Raghuvaṃśa, a smooth and as it were natural conclusion. The benedictory verses of the three dramas are well-known and accord with the generally acknowledged precept of writers of treatises on Sâhitya that a work should conclude

with a benediction favourable to its hero.¹ The Meghadûta ends in such a benediction. The Ritusamhâra has a blessing at the conclusion of each canto, as each may be considered a little poem complete in itself. The Kumârasambhava as we have it in the latest print, though it does not conclude with a benediction is nevertheless so far complete as to have fulfilled the main object of the author, viz. the story of Kumâra's birth and the slaying by him of Târakâsura.² Even the Nalodaya, that stupendous trifle, which doubtless falsely pretends to be the production of the great poet has a benedictory stanza for its conclusion. The Naisadhiya, the Sis'upâlavadha, and the Kirâtârjuniya are among the productions of other poets that may also be mentioned as having a natural conclusion, in which, besides the usual blessing, some particulars regarding the authors are given. The nineteenth Canto of the Raghuvamśa, on the contrary, ends in the ignominious death of the voluptuous king Agnivarna, and in the warm tears of sorrow of his widowed Queen, that are only cooled by the waters of coronation poured down on her head from jars of gold. She is just seated on the throne to rule conjointly with a council of ministers the kingdom of her late husband

1. भन्ते काव्यस्य नित्यत्वान्कुर्यादाशिषमुत्तमाम् । सर्वत्र व्याप्यते विप्रान्नायकेच्छानु-
रूपिणाम् इति सारस्वताङ्कारदर्शनम् as quoted by Mallinâtha on Megha-
dûta II., 54.

2. There can be little doubt that the seventeenth Canto does not conclude the poem. The absence of a natural conclusion in the form of a benedictory stanza at the end of the seventeenth Canto adds much strength to the tradition that the poem, has not only seventeen but twenty-two Cantos.

with the embryo of a posthumous prince "that shone in her womb as does a handful of corn-seeds in the bosom of the Earth"—and whose birth was eagerly looked for with hopes of prosperity by the people. There the queen is left and we have nothing further ! Can this be the end of the poem ? There is not only no indication of a conclusion of the poem at the end of the last canto that we possess, but it is plain that we have not therein even the conclusion of the history of Agnivarna himself. For this last cannot be said to be complete until the curiosity which the last stanza of the nineteenth Canto appears studiously to excite is satisfied. What becomes of the posthumous child promised at the end ? Sanskrit poets studiously avoid a tragic end and try to give even a tragic story an agreeable termination. Even the sacred history of Râma which in the Râmâyana and other inspired works ends with the sudden disappearance of Sîtâ in a chasm of the Earth is, in order to give an agreeable conclusion materially changed by the poet Bhavabhûti. Further, whatever be the time when Kâlidâsa may be proved to have flourished, he, who is on all hands praised for the happy choice of his subjects and the thorough execution of his plans, cannot be supposed to have brought down the history of the most celebrated ancient Indian kings to such a sorry end. It is natural to imagine that his object must have been some such as to connect some one of the dynasties of kings existing in his time with the race anciently descended from the Sun. The Vishnupurâna enumerates no less than thirty-seven princes after Agnivarna, of whom it represents eight as having reigned up to the war of the Mahâbhârata

and the rest after that event (Wilson's V. P. Bk. IV. cap. IV., XXII.) The line of kings therefore mentioned by our poem not being complete the conclusion is inevitable either that the poet did not finish his work or if he did it has not descended to us in its entirety.

It is to be observed on the other hand that to none of the commentators I have consulted is known any part of the poem beyond the nineteenth Canto, at the end of which they all formally conclude their commentaries. Hemâdri, one of the poet's most intelligent interpreters and very intimately acquainted with his works, incidentally observes at the commencement of the sixteenth Canto that the Râmâyana having been the poet's source for the history up to that stage he now gives in four more cantos the sequel of the story as it is found in other works—a statement which shows that Hemâdri considered the nineteen cantos to complete the poem (as also that the Râmâyana was the source of its main part—a subject to which we will soon turn our attention). It is clear therefore that more than five centuries ago the poem was known in some parts of the country—as for instance to Dinakara and to Châritravaradhana—to contain only nineteen cantos. Though this would not affect the possibility of any more of the poem having at the same time existed in other parts—as was the case with the Kumârasambhava—it is nevertheless an important fact, as the commentators do not belong to one province only.

What then the materials of the historic element of the Raghuvamśa were it would be highly interesting to know. If the poet had not some such work as

1. इसनीं रामायणादधिकमर्थमागमान्तरसिद्धं समेचतुष्टयेनाह XVI. 1.

the *Harivamśa* before his mind's eye when writing or at least conceiving his *Raghuvamśa*,¹ it is beyond any reasonable doubt that he used some one of the existing lists of the Raghu-race either as given in the *Purāṇas* or in the family pedigrees of some dynasty or other that was in power in his time. His list of the princes that followed Rāma agrees closely with that of the *Vishnupurāṇa*, but it is likely that he consulted other "authorities conversant with antiquity." He refers to "acquaintance with ancient history" in Canto VI. while making Sunandā describe the great ancestors of the several suitors of Indumatī, where the former is described as being "learned in the history of the families of kings," VI., 20. A more distinct mention of those "conversant with antiquities" is found in Canto XVIII., 22, where the poet mentions king Vyushitās'va² as the successor of S'ankhavarṇa.

But the prototype of the *Raghuvamśa* is doubtless the *Rāmāyana* from which not only are the main incidents of the greater part of it derived but, the poet distinctly mentions the author of the *Rāmāyana* as also that great epic itself, and even alludes in one instance to a particular couplet (XIV. 70). He starts with an

1. The title *Raghuvamśa* may well suggest its adoption from that of the *Harivamśa*.

2. Professor Hall in his edition of Professor Wilson's *Vishnupurāṇa* Vol. III. pp. 322-3 justifies the reading *Dhyūshitās'va* and quotes the stanza in question. It is but just to say that Vijayananda's pupil, Dinakaramis'ra, Châritravardhana and Hemādri read ध्युषिताश्च and Vallabha has द्युषिताश्च.

expression, modest as is usual in his works, that he will not be able to do justice to the subject of his poem, but that he may nevertheless venture upon the enterprise; as other poets had already effected an entrance into the subject of the glorious dynasty and had thereby prepared a path for him, which fact should pardon his presumptuous undertaking. All the commentators I have had access to interpret the "previous poets" (I., 4.) to mean 'Vâlmîki and others.' *Vâlmîki* is named as the sage to whose hermitage Râma directs his brother Lakshmana to take Sîtâ and abandon her in its neighbourhood (XIV., 45). The same sage is referred to further on (XIV., 70) as "the poet" whose lamentation for the death of one of the couple of the birds took the form of the famous couplet—the first couplet as is popularly believed, that gave origin to the Râmâyana and consequently the couplet that was ever composed. Kâlidâsa himself refers to this same tradition, while referring to the origin of the Râmâyana. "*Vâlmîki* with his heart full of compassion led her, who thanked him for his kindness, to his hermitage in the evening as the deer were sitting by the side of the altar." "When S'atru-ghna leads an expedition against Lavana the lord of Mathurâ, he is benighted near the hermitage of *Vâlmîki*, and sojourns in it for one night." On his return homewards "he passes by but does not enter the hermitage of *Vâlmîki*, lest he should again disturb his meditations," XV. 37. When the sons of Râma—Kus'a and Lava—chanted the Râmâyana in the sacrificial hall of their father all heard them with pleasure. For "Râma was the hero of the poem, *Vâlmîki* was the poet

who composed it, the two young songsters were endued with voices sweet as those of heavenly choristers : why then should they not be able to captivate the attention of their audience?" And when asked by whom they had been instructed in the art of singing "they named *Vâlmiki*." When called upon to prove her innocence, the water that Sîtâ sips is "poured by a pupil of *Vâlmiki*" XV., 80.

When it is borne in mind that no less than six of the nineteen Cantos (X.-XV.,) are devoted to the history of Râma, and that even the others are principally taken up with the nearest four ancestors (I.-IX.) and the nearest three descendants of Râma (XVI.-XVII.), the *Raghuvams'a* may safely be described as a poem on the history of Râma. Most of the incidents in the story of Râma as given in this poem tally with those of the *Râmâyana*,¹ which, as regards that portion of the poem, the poet seems to follow quite faithfully. Wherever they are too long he only alludes to them in a way that shows that he proceeds on the understanding that his readers are thoroughly acquainted with the contents of the great epic. The investiture of Râma with the mystic powers of resisting hunger and thirst, called *balâ* and *atibalâ* (XI. 9.); the narration of ancient traditions by the sage Vis'vâmitra as he travelled back to his hermitage with the princes whom he had obtained

1. My thanks are due to Mr. B. Nârâyana Iyengar of Shimoga for calling my attention to the fact that the Madras Edition—which, as Dr. Hall has well pointed out in his edition of Wilson's *Vishṇu Purâṇa*, is like the Bombay Edition the genuine *Râmâyana*—gives the story of the crow being the son of Indra and his having attacked Sîtâ's breast. See note on XII. 22.

for the purpose of protecting his sacrifices from the molestation of the Rākshasas, XI. 10 ; the resuscitation by Râma of the unfortunate Ahalyâ XI. 34, and many other incidents that are to be met with in Cantos X. to XV.—these are distinguished from the other cantos by the hurried narration of many, and passing allusions to more parts of the subject that forms the burden of the epic—leave no doubt that the Râmâyana was drawn upon by Kâlidâsa for that portion of his poem which he devotes to its principal hero. That epic appears, besides, to have been considered in the time of Kâlidâsa not only as most interesting and such as captivated the heart (Râmasya madhuram vrittam XV. 34, see also 64), such as would console Sîtâ in her distress of banishment, (XV. 34) such as when sung by Kus'a and Lava set the wild beasts of the hermitage into motionless raptures (XV. 37), such as when recited among an assembly of men makes them motionless with tears dropping from their eyes like trees in a garden that, on a windless morning, stand unstirred dropping down drops of dews,—but also as the first, “ the most ancient path for poets ” and its author as an ancient poet (I. 4), as “ the poet ” *par excellence* (XIV. 70, XV. 71, 75), as the poet who not only composed the Râmâyana, but composed it when Râma himself lived. For it was to his hermitage that Sîtâ betook herself after her abandonment by her husband. It was he who named and brought up the two sons of the unfortunate queen, instructed them in the Veda and taught them to sing the Râmâyana, the first or “ most ancient path for poets ” that he had himself composed (XV. 33), and that he had himself invented of his own personal knowledge, *i. e.* without

taking his facts at second hand, written in fact as contemporary history (Prâchetasopajñam, XV. 63.) He is distinctly called the first poet, kavirâdyah (XV. 41). He is one of the Maharshayas or *Great Rishis* that at the invitation of Râma repair to the celebrated horse-sacrifice that the latter performed (XV. 19). In return for the kindness with which Vâlmîki brought up and educated his sons and afforded shelter to Sîtâ, Râma offers him his whole kingdom reserving to himself nothing but his own person. Vâlmîki does not accept the offer but only begs that Sîtâ might be recalled from her banishment and readmitted into her husband's family. Vâlmîki is described as practising the life of a Tâpasî in a hermitage and is called a Muni (XIV. 71, XV. 14, 74, 76 and 79), whose benediction even the Fates dared not cross; as one who could learn the occurrences of events and their causes not by the slow processes by which ordinary poets obtain knowledge, but by means of simple contemplation (XIV. 72), a power which no one has, as far as I know, yet claimed for a poet not being a Rishi, as in fact having been a Rishi of great religious merits, that could, like any other Rishi, obtain any thing he desired by the supernatural virtue of his holy austerities (XV. 12); nay, as an author of inspired scriptures or Vedic hymns, mantrakrit (XV. 31.).

Besides the above passages one or two more circumstances demand our attention. In the beginning of the tenth Canto Das'aratha is described as "having reigned a little less than ten thousand years and yet remained without an heir." He then performs a sacrifice called *putre-shti* and the four sons are afterwards born to him. In

Canto XIV. 73 Vālmiki while consoling Sītā describes himself as having been the personal friend of her late father-in-law King Das'aratha. After Das'aratha an interregnum follows at the end of which Râma fills the throne of his father. After Râma, who must be supposed to have reigned many years though Kâlidâsa does not say how many, the Raghuvams'a enumerates the following twenty-four kings as having reigned in Ayodhyâ as his descendants :—

1. Kus'a	XV.	97	13. Vajranâbha	XVIII.	20
2. Atithi	XVII.	1	14. S'ankhana	,,	21
3. Nishadha	XVIII.	1	15. Vyushitâs'va	,,	22
4. Nala	,,	4	16. Vis'vasaha	,,	23
5. Nabhas's'abda	,,	5	17. Hiranyanâbha	,,	24
6. Pundarîka	,,	7	18. Kaus'alya	,,	26
7. Kshemadhan-			19. Brahmishtha	,,	27
van	,,	8	20. Putra	,,	29
8. Devânîka	,,	9	21. Paushya	,,	31
9. Ahînagu	,,	13	22. Dhruvasandhi	,,	33
10. Pâriyâtra	,,	15	23. Sudars'ana	,,	34
11. S'îla	,,	16	24. Agnivarna	,,	35
12. Unnâbha	,,	19			

The above number might well cover a period of five centuries, a time shorter than which could not have passed between the date of Vālmiki and that of Kâlidâsa, to say nothing of the thirty-seven kings given in the Purânas but not mentioned in the Raghuvams'a as we have it, and of the time that Vālmiki lived, according to our poet, before the time of Kus'a so as to be contemporary with Râma and his father who reigned a fabulous number of years. Whatever be the value we

may attach to the list of kings given above and continued in the Vishnu Purâna, it is sufficient to show what according to Kâlidâsa's ideas was the distance between the age of Vâlmiki and his own time.

There is yet another consideration that shows that our poet placed the author of the great epic very many centuries before his own time. There is nothing new in saying that the author of the Raghuvamśa knew the system of the Yugas. But it is of importance to point out in what Yuga Vâlmiki lived according to the belief of Kâlidâsa. Râma is generally believed to have lived in the second or Tretâyuga, and our poet does not differ from this belief. There is a passage which clearly alludes to his acquiescence in the theory of the Yugas as propounded by the Smritis and Purânas and in Râma's position in the Tretâyuga. For when Lakshmana, in consequence of the promise that his elder brother had given to Kâla (Death), had drowned himself in the waters of the Sarayû, Râma, having thereby lost one-fourth of his Self, appeared to stand, says the poet, (XV. 92—96) unstable on earth even as did Dharma on three legs. Now Dharma or religion stands on four legs in the Krita, three in the Tretâ, two in the Dvâpara and one in the Kali age (see Notes).

From what has been said above the following conclusions are self-evident and cannot be escaped, viz.—

(1). That, in the belief of Kâlidâsa, the Râmâyana was the *first* poem that was ever composed in Sanskrit;

(2). That its author Vâlmiki was the father of poetry, the first poet that wrote in Sanskrit;

(3). That he was not a profane writer, but was a Tapasvin, a Muni, a Rishi ;

(4). That he lived in the time of Râma, the hero of his great epic ; and

(5). That he lived many, many centuries before him, in the Dvâpara age.

These conclusions have a most important bearing on the theory of the learned Professor Weber that the Râmâyana was composed about the commencement of the Christian Era. For viewed in connection with that theory they naturally suggest the question, Is it probable that Kâlidâsa, who is believed by some to have lived in the first century before or after Christ, and by some in the third, and by others in the sixth century of the Christian Era (Professor Weber is among the latter), could hold in such estimation a poet that lived contemporaneously with him, or one or two (or if the latest date, that of Weber himself, be accepted, three or four) centuries before him? I maintain that it is improbable. A poet so recent could not have been at least by Kâlidâsa called a Rishi, or supposed to have been contemporaneous with Râma, and could not have been respected as an inspired author of Vedic hymns (mantrakrit), unless all tradition had been cut off from the memory of men for one or two centuries and the Râmâyana suddenly recovered from complete oblivion. Such a contingency there are no grounds for our supposing to have occurred before or about the time of Kâlidâsa. Even in modern times when the flow of ancient tradition is sometimes much affected by sweeping political events and foreign influences working slowly but steadily, such a

metamorphosis has seldom if ever occurred in India.

Between Kâlidâsa and the poet of the Râmâyana the interval must therefore necessarily have been so long as to give an appearance of truth to the character and age assigned by the former to the latter, as we cannot assume that Kâlidâsa, contrary to the then popular and generally entertained belief about the time and character of Vâlmiki, translated him to a distant region of antiquity and turned him from the writer of a profane poem into a holy sage and author of Vedic texts. We can only interpret Kâlidâsa to have said about Vâlmiki what was believed by the people in his time, especially as he does not write with the object of magnifying him but refers to him in the course of the narration of his story. It was not his object to raise a profane poem into a holy epic nor a human king into a demi-god.

The fifth century after Christ is the latest that it has been found possible to assign to Kâlidâsa. Bâna's mention of him in the Harshacharita as the author of the Setukâvya has furnished the datum, and Bâna is shown to have lived in the beginning of the seventh century. As for the earliest date nothing reliable has yet been satisfactorily shown. There are those that believe Kâlidâsa to have lived about the time when Agnivarna the voluptuous Prince described in the nineteenth Canto of the Raghuvamśa or his posthumous son¹ reigned, which would place him at

1. Vide Dr. Bhâu Dâjî on "Kâlidâsa", Journal of the B. B. Royal Asiatic Society for 1861. I have had no access to M. Hippolyte Fauche's Edition of the complete works of Kâlidâsa, but it

least eight centuries B. C. This date can hardly rest on any other foundation than that of the very questionable fact that the nineteenth Canto is the conclusion of the *Raghuvamśa*, and the still more questionable conclusion that no more kings are described, because no more of them had lived—the latter especially in face of the 37 kings given after *Agnivarna* as we have already seen. Another date assigned, and this the generally received one among the learned men of this country, is the time when *Vikramāditya* the founder of the *Samvat Era* flourished in the first century before Christ. It is not certain on what ground, other than that of time-honoured tradition this belief rests. I do not think it is founded on the statements we meet with at the conclusion of that Jain forgery, the *Jyotirvidâbharana*, which, unless it is a pretty ancient forgery, would itself appear to be a reflex of the general tradition that *Kâlidâsa* lived in the time of *Vikramāditya*, and therefore identify the *Vikramāditya* of the tradition with the founder of the *Era*. No

may as well be stated that no posthumous child is described to have succeeded at the end of the 19th Canto. The widowed queen of *Agnivarna* is seated on the throne and a posthumous child expected, but the poem breaks off abruptly and we know nothing of the posthumous child. If *Kâlidâsa* really lived in the reign of the posthumous child we cannot suppose him to have described his ancestors and said nothing about the living king himself. The twentieth and the succeeding cantos if they should ever be recovered would satisfactorily show the fallacy or the accuracy of assigning such an ancient date to *Kâlidâsa* as the seventh or eighth century before Christ.

satisfactory arguments have indeed as yet been brought forward that might unsettle the belief in the contemporaneousness of Vikramâditya of the Samvat Era with Kâlidâsa. But the Jyotirvidâbharana has no title to be an authority on the subject. Dr. Bhâû Dâjî has well shown that the work is not the production of Kâlidâsa, and it is quite true that on the very face of it it appears to be a forgery—and that too by an astrologer who probably did not know much Sanskrit.¹ While professing (XXII. 21) to have been composed in the year of Kali 3068 or 111 years before the commencement of the S'aka Era, it gives a rule (I. 16) for finding out the cycle year when the S'aka year is known² ! While it gives Varâhamihira the celebrated astronomer as one of the contemporaries of the author Kâlidâsa (XXII. 9, 10), it starts with the enunciation “believing the rising, the fortnights and the signs of the zodiac, de-

1. It is impossible that this work should be the production of a Kâlidâsa having any pretensions to be a poet or indeed even to be considered a Sanskrit Scholar. The style is rough and unpolished and in numerous passages clearly barbarous. A few examples may not be out of place here. The very first stanza contains an incorrect expression : त्रैभ्यान्निहारिनवशिष्टराशराश्रयै-
नैस्त्वोदितं जनघनव्यवहारसिद्धये । ग्रथनाम्यहं न तु तदेव गिरं यदाकर्षं ड्येतिर्विदाभरणनान्नि
महश्च शैवम्. I. 1. Where is the substantive qualifying °नान्नि ? सप्तम्यामंशुयिदायं क्रियासु प्राज्ञैर्योगो वर्जनीयोखिलासु II. 7, where the pause on
मं is certainly not Kâlidâsian. प्रेवं नयेत्तितृवनं न चौकसो न गोपनं
दारु नृणीच्छसंग्रहः II. 19, वृत्रासुरप्राणहरकृषिगृजौ मित्रो मरुत्पानथ यानु पुष्करम्
II. 12. The false quantities in the last two passages would be discreditable to a senior boy in our High Schools.

2. नभे(७)नैखैः(२०)संनिहतो द्विधा शक्रः सखन्निशक्रो(१४३०)क्षयमाङ्गभाजि
तः(६२५) गताः स तल्लब्धशक्रोन्मृषड्(६०) हृत्तोवशेषके स्युः प्रभवादिवत्सराः I. 16.

scribed by the improper speech of others as wrong, I will compose by the aid of the numerous excellently described opinions of Varâhamihira and others, this Jyotirvidâbharana [so as to make it] acceptable to the opinions of the good"!¹ This work then throws no light on the age of Kâlidâsa, and cannot even be supposed to have been composed by any author bearing that name, as it does not profess to be the production of *a* Kâlidâsa but of *that* Kâlidâsa who wrote the Raghuvamś'a and other poems.

That Kâlidâsa flourished at the Court of a Vikramâditya there can be no doubt whatever. Universal tradition has always handed him down as patronized by Vikramâditya, and whatever the view you take of the time when he may be believed to have lived, all accounts agree in placing him in the Court of a Vikramâditya, and with the exception of that silly medley of absurd anachronisms, the Bhojaprabandha, that gives the honour to Dhârâ,² all agree in placing him

1. अन्यासदुक्तिविहितोद्गमपक्षराशौन् व्यर्थानहं विरचयामि वरौक्तियुक्तेः । मत्वा वराह-
मिहिरादिमतैरनेकैर्ब्योतिर्विदाभरणमप्यनसन्मतार्हम् I. 2. मत्वा to be construed
with व्यर्थान् and it stands after विरचयामि !

2. Prof. Weber remarks (*Indian Antiq.* XXVI. p. 24) that he favours the opinion of Prof. Kern (who puts Kâlidâsa in the sixth century) "because the special regard shown in the Raghuvamś'a for King Bhoja, and his race (though of course "they are in the poem transferred to remote antiquity) seems to "me to point to the glorification of a contemporary prince." The Raghuvamś'a shows no special regard to King Bhoja nor to his family. There is nothing that may be considered as special regard in whatever is said of the brother of Indumatî and his race and capital. The Bhoja of the Raghuvamś'a is, besides, the

at Ujjayinî. And internal evidence derived from his works certainly confirms the tradition. He loves to dwell on the Mahâkâla, the Siprâ, and the beauties of that ancient city. In connection with this subject I must call attention to the name of one of his well-known dramas, the *Vikramorvas'î*, which there can be little doubt is intended to contain and thereby immortalize the cognomen of his patron Vikrama. I am aware that the generally adopted explanation of the name is to take it as a *Madhyamapadalopî*-compound, as meaning 'Urvas'î won by valour,' but that, besides being a far fetched because unusual grammatical construction, is not suggestive of the character of the play. *Kâta-vema* the commentator explains it to mean "a play having Vikrama and Urvas'î for its subject" and observes that tradition has handed down that Vikrama was a title of *Purûravas*.¹ Though not the

ruler of the city of *Kuṇḍinapura*, the capital of the country of *Vidarbha*, whereas the *Bhoja* of the ordinary modern tradition at whose Court *Kâlidâsa* is placed was the ruler of *Dhârâ*, the capital of *Mâlva*. There are no passages in the *Raghuvamśa* which even mention the name of *Dhârâ* or its ruler, and the passages relating to the *Vaidarbha Bhoja* of *Kuṇḍinapura* show no special regard to him. If *Kâlidâsa* had really lived or been patronised at *Dhârâ*, he would certainly have at least mentioned the place and its ruler, his patron, in his works. There was an excellent opportunity in the sixth Canto for him to have shown, if he had any, "special regard" to his patron of *Dhârâ*. May it be that Prof. Weber is of opinion that *Kâlidâsa* "transferred" his patron and his family not only "to remote antiquity," but also to another country?

1. विक्रमं चैर्वशीं चाभिकृत्य कृतं नाटकं विक्रमोर्वशी । धर्मशिशुकन्दयमसहद्वन्द्वे-
न्द्रजननादिभ्यश्च इति छप्रत्ययः । विक्रमशब्दः [?] पुरुरवःसंज्ञेति संप्रदायः ।

real explanation, this is better than that which requires us to understand some such word as 'obtained' (प्राप्त) between 'valour' and 'Urvas'i,' an ellipsis which is not naturally supplied in that manner. What then is the meaning of the title? I hold that it means *the Urvas'i of Vikrama*, i. e. the drama of Urvas'i dedicated to or composed under the patronage of Vikramāditya. I do not mean to say that Kālidāsa might not have intended a two-fold sense in the word Vikrama, as applying principally to his patron and then to the valour of Purūravas; but it is clearly for the purpose of complimenting his patron by interweaving his name into the very title of his drama that he adopted a designation, which though ambiguous now, must have been perfectly intelligible at the time. Analogies are not wanting where authors have similarly complimented their patrons and preserved their names along with their own productions. Vidyānātha, patronised by King Pratāparudra of Telingana¹, calls his well-known work on poetry *Pratāparudra*, even though this does not suggest the nature of its contents. '*Siddhahemachandra*' is the title given by Hemachandra to his grammar (S'abdānus'āsanam) of the Prākṛit dialects, in order to commemorate the name of his patron King Jayasīma²,

1. Vide Bhāṭ Dāji in the Essay before alluded to, p. 221.

2. आसीद्विशापतिरमुद्रचतुःसमुद्रमुद्राङ्गितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः । श्रीमूलराज इति दुर्भरवैरिकुम्भिकण्ठोरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः । तस्यान्वये समजानि प्रबलप्रतापतिग्म-
चुतिः क्षितिपतिर्जयसिंहदेवः । येन स्ववंशसवितर्येपर सुभांशो श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलेखि ॥ * * * तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्णशब्दानुशासनसमूहकदार्थतेन ।
अभ्यर्थितो निरवमं विविधद्वयवत् शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः । Bombay Edition, 1873 conclus.

surnamed Siddharāja, at whose request it was composed, as he tells us at the conclusion of that work.

It is then more than probable that Kālidāsa lived at the Court of a Vikramāditya, which, and at what time before the beginning of the seventh century of the Christian Era, we must leave for the present undecided, because we have really no data upon which to base any conclusion. I am well aware of the opinions that some learned scholars hold regarding the earliest date that can be assigned to the poet, and they would seem to be almost solely guided by the consideration that Kālidāsa who refers to the signs of the zodiac and to the science of judicial astrology could not have lived earlier than the time when the zodiac and the judicial astrology based upon the duodecimal division of it was introduced into India from Greece. It has been maintained that the system of judicial astrology does not find a place in the *Tetrabiblos* of Ptolemy who lived about the middle of the second century of the Christian Era, and who systematised the science of astronomy among the Greeks; that it was at the end of the third century after Christ that astrology began to be cultivated among the Greeks and the Romans, and that it was by Proclus the commentator of Ptolemy (A. C. 412—485), Porphyrius (about the end of the third century), Julius Firmicus Maternus Junior Siculus (about 336), and Paulus Alexandrinus (at the end of the fourth century), that the science of judicial astrology was taught in Europe; that the coincidences between their system and that of the Hindu astrologers are so striking and so thorough sometimes, that they cannot be accidental and that as several of the terms

found in Sanskrit are clearly of Greek origin and as our own eminent astronomers such as Varâhamihira¹ acknowledge the superiority of the Yavanas (Greeks) in the knowledge of astrology, therefore that science has been borrowed by the Indians from the Greeks; and since the copy could not be made before the original came into existence, all those Sanskrit authors—and this includes Manu and Yâjñavalkya!—who show an acquaintance with that astrology may be considered to have lived after the end of the fourth century—the earliest time when the system of the Greek writers could have travelled to the East.²

It would be vain to deny that coincidences exist between the Greek and the Indian systems and some of them certainly refuse to be explained away as accidental. The division into twelve parts of the zodiac is a very old one and the division of the year into twelve months—which has obtained among us from the earliest times, the months being named not as among the Western ancients from simple numbers or the names of emperors, but from the attitudes of the skies at different seasons, or from the relative positions of certain stars with reference to certain heavenly bodies—might have suggested the division, and might easily have been borrowed by other nations; but the names of the twelve signs, the effects on the destinies of human beings of the Moon's conjunction with the twelve mansions, as

1. ग्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक्शास्त्रमिदं स्थितम् । ऋषिवत्तेपि पूज्यन्ते किं पुनर्देव-
विद्विजः । Br. Samh. II. 15, supposed to be a quotation from an
older astronomer.

2. Weber, *Dissertation*, II. 236—287. Dr. Jacobi's *Essay De
astrologiæ Indicæ Hora appellatæ originibus*.

suggested by the following nomenclature of the Bhâvas—

तनुधनसहजमुहसुन-

रिपुजायामृत्युधर्मकर्मायाः

व्यय इति लग्नाद्वावाश्

चतुरस्राख्येष्टमचतुर्थे । Laghu Jâtaka I. 15.

and above all the names, *kendra*, *panaphara*, *âpoklima*, *jâmitra*, *dyûna* and *dyunta*, and *horâ* are too striking not to attract attention. But it is admitted that the Greeks who first knew astrology in Europe themselves borrowed it from the Chaldeans and the Egyptians. It is also admitted that though the Indians may have borrowed from the Greeks, they have certainly not followed their masters slavishly but that they so changed and moulded the system as not only to make it appear their own but even to add to it what was decidedly peculiar to themselves—a fact that shows that their own astronomy had so far advanced when the borrowing, if any, took place, that it did not require much effort to assimilate what was borrowed with what existed already among themselves. Evidence, however, of the borrowing in the early stages of development of Indian astrology there would appear to be little or none. But then it would little serve the cause of truth to deny that the words *âpoklima*, *kendra*, *panaphara*, *dyûna*, *rishpha* and several others found even in Varâhamihira are not of Sanskrit origin. If they be proved to be pure and not naturalized Greek words they must of course be admitted to have been taken from the Greeks. But it has yet to be shown how much of the Greek astrology was known though not committed to writings that have come down to us, before the time of

the post-Ptolemean astrologers and how much of it was clearly added after the time of Ptolemy. And if any portion be proved to have existed before his time among the Chaldeans, the age of Ptolemy and his successors would throw little light on Indian chronology. There is much in the Indian astrology, to which there is nothing corresponding in that of the Greeks. And as no one will maintain that the Indians knew nothing of the science of astronomy and the art of astrology before the second century of the Christian Era, it is quite possible that the Natives of India and the Greeks or rather their masters the Chaldeans or Egyptians were working synchronously at their respective systems, probably interchanging the results of their speculations, observations or imaginations. Prof. Weber himself has shown that "partly the Indian number of the planets, and partly their names, show that their discovery by the Indians has been independent."¹ The Indians have admittedly had their astronomy of the twenty-eight Nakshatras from time immemorial.² The Indian number of Yogas and their division obtaining with the Indians are unknown to the Greeks.³ It is also well-known that the Arabs, though they afterwards lent a great deal to the Indians in the shape of their Tājika received their first lessons in astronomy from the Indians. When to this is added that astronomy and a kind of astrology formed even in the most ancient times a necessary portion of the sacred lore—as in the absence of them the sacrifices

1. *Indische Studien* II. 238.

2. *Ibid.* 237, 238.

3. *Ibid.* II. 265.

could not take place¹— there is nothing strange that the Hindus should themselves have been the authors of the zodiac. The coincidence of the Hindu and Greek names of the signs shows that the division had a common origin, and nothing more; and all that has as yet been written on the subject has not served to show when and by whom was the zodiac divided into twelve parts, and when and where did the pseudo-science of astrology based upon it come into existence? Until that is indisputably proved mere coincidences will at best serve as materials for future research and cannot be safely made the basis of any conclusions.

I do not, however, propose here to discuss the very large question of how much did the Indians borrow or lend, and how much did they discover or invent for themselves. My object is to refer to it only so far as it bears upon the date of Kâlidâsa. And for this purpose it is necessary for me to point out the passages in which the poet shows acquaintance with the science of astronomy or the art of astrology. And to begin with the Raghuvams'a the following are the only instances where allusions are made to the influence of the solar system, asterisms or of the planets on the destinies of mankind :—

(1.) काव्यभिख्या तयोरासीत् * * चित्राचन्द्रमसोरिव I. 46. "Their

1. कालानुपूर्व्यां विहितश्च यज्ञः, says the Vedânga-Jyotisha 2, 'sacrifices are enjoined to be performed according to the time,' and यो ज्योतिषं वेद स वेद यज्ञम्, 'he knows how to sacrifice who knows Jyotisha' *Id.* यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं मूर्ध्नं संस्थितम् 4 *Id.* It may here be noted that the word *râs'i* which signifies a sign of the zodiac occurs, though it would appear in a somewhat different sense, in the Vedânga-Jyotisha (verse 13.)

appearance was as agreeable as that of the constellation Chitrâ and the Moon when they meet."

(2.) ततः प्रतस्थे कौबेरौ भास्वानिव रघुदिशम् IV. 66. "He then proceeded towards the quarter presided over by Kubera as does the Sun." Also IX. 25.

(3.) तौ . . . गां गताविव पुनर्वसू विवताम् XI. 36. "Looking at them as eagerly as if they were the two stars Punarvasû, descended on Earth."

(4.) विलसत्पताकमध्यास्तः सावरजो विमानम् । दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्य-
स्तारापनिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम् XIII. 76. "Râma with his brothers ascended the balloon with banners flying, as does the Moon on an evening, shining in the company of Budha and Brihaspati, an assemblage of clouds, glittering with flashes of lightning."

(5.) अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते आनन्दशीतामिव
बाष्पवृष्टिं हिमस्तुतिं हेमवतीं ससर्ज XVI. 44. "The Sun approaching from the quarter presided over by Agastya, the North seemed to send forth a cool stream of tears in the shape of the oozings of the Himâlaya."

(6.) तं प्रीतिविशदेनैत्रैरन्वयुः पौरयोषितः । शरत्पसन्नैर्ब्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥
XVII. 35. "Him the ladies of the citizens followed with their eyes full of affection, as the star-eyed nights see the polar star in the S'arad season."

(7.) उपस्थिता शोणितपारणा मे सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुषेव II. 39. "I have obtained this feast of blood as does the enemy of the gods that of the lunar nectar."

(8.) ब्राह्मे मुहूर्ते देवी तं सुषुवे । अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं
चकार. V. 36. "The queen gave birth to him at the hour presided over by Brahmâ. His father therefore called him Aja after Brahmâ himself."

(9.) प्रयागवतिथेषु वसन्नृषिकुलेषु सः । दक्षिणां दिशमृक्षेष्ु वार्षिकेष्विव भास्करः
XII. 25. "He proceeded to the South, sojourning as he

went in the hermitages of the hospitable sages, as does the Sun in the constellations of the rainy season."

(10.) विराधो नाम राक्षसः । अविष्टन्मार्गमावृत्य रामस्येन्दोरिव ग्रहः XII. 28. "The friend Virādha opposed the passage of Râma as does the graha Râhu that of the Moon."

(11.) पुष्योऽष्टौ वृद्धिं हरिदश्वदीधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः III. 22. "The prince grew as does the young Moon by means of the Suns' rays that enter her."

(12.) तस्मादपावर्तत कुण्डिनेशः पर्वत्यये सोम इवोष्णरश्मेः VII. 30. "The lord of Kundina returned from him as does the Moon from the Sun at the end of the time of conjunction."

(13.) छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः XIV. 40. "For what in reality is only the shadow of the Earth is regarded by the people as an impurity of the pure Moon."

(14.) ग्रहैस्ततः पञ्चभिस्तच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदमसूत पुत्रम् III. 13. "She gave birth to a son whose future greatness was indicated by five culminating and unset planets."

(15.) तस्मिन्नपुष्यञ्जुदिते समयां पृष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये XVIII. 31. "He having been born, the people obtained all prosperity, as if another Pushya constellation had risen."

Of these passages, the first six are mere natural phenomena involving no knowledge of either astronomy or astrology, but mere illustrations such as any one observing the skies is likely to use. The next four, 7-10, are also simple natural phenomena with a touch of Paurânic mythology about them, that brings them within the knowledge even of ordinary people. The three passages that follow, 11-13, are, it must be admitted, such as deserve more attention. But they simply refer to certain astronomical facts. No. 15 may be considered as half mytho-

logical and half astrological. And whatever astrology the first thirteen passages and also the fifteenth contain is the astrology and the superstition of the twenty-seven Nakshatras and not of the twelve signs of the zodiac. The only passage that indisputably shows, that the poet was acquainted with the judicial astrology of the zodiac is No. 14 (III. 13), where the future greatness of young Raghu is "indicated by five culminating and unset planets." Though single the passage is sufficient to show that our poet was acquainted with the division of the zodiac into twelve parts and with a system of astrology which assigns certain effects to certain accidental coincidences of the relative positions of the Sun, the planets and other heavenly bodies on the fortunes of mortals.

The passage is decisive. But more decisive and strengthening the above conclusion are certain verses in another poem of the author (that it is by the same author we will presently show), viz. the Kumârasambhava, which appear to show a closer acquaintance with astrology than the stanza quoted before. Let us see what they are :

- (1.) दृष्टिप्रयातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशक्रमिव प्रयाणि । ध्यानास्वदं भूतपतेर्विशे-
 1111. 43 'Kâma avoiding his sight as one avoids the planet Venus in front, when setting out on an expedition, entered the place where S'iva was engaged in contemplation,' (where Mallinâ-

1. I refer to Dr. Bhâu Dâji's Edition, Bombay S'aka 1795. It is much to be regretted that the state of the learned Editor's health has deprived us of a fitting introduction to the Edition with which it would doubtless have appeared had his health permitted it.

tha quotes प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते.)

- (2.) अथौषधीनामभियस्य वृद्धौ तिथौ च जामिन्नगुणान्वितायाम् । समेतबन्धुहिं-मवान्सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठन् ॥ VII. 1. 'Now Himavân accompanied by his friends and relations performed the marriage of his daughter in the bright half of the Moon on a day on which the Moon was in her seventh mansion (jâmitra).'
- (3.) मैत्रे मुहूर्ते शशजाञ्छनेन योगं गतासूनरफल्गुनीषु । तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुः । VII. 6. 'They decorated her person at an hour presided over by Mitra, and when the Moon was united with the Uttara-phalgunî (the twelfth lunar mansion).'
- (4.) अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं निवार्यमाणो विबुधैर्महामुरः । पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेदसद्गुहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ XV. 26. 'Though advised to the contrary by the gods who foresaw that a dire calamity was to follow, the great Demon set out. In vain do the learned advise those who are blinded by malignant planets.'

These are the only passages in the Kumârasambhava that refer to astrology. There are three or four other places that refer to astronomy, but as they have no bearing on the question how far was Kâlidâsa acquainted with astrology they need not be quoted here.¹

Of the other works of Kâlidâsa the S'akuntala has at least one passage that directly refers to astrology or the science of planetary influences on mankind. For when S'akuntalâ's friend Priyamvadâ describes Durvâsas, who had just hurled his undeserved imprecation against her friend the innocent S'akuntalâ and was going away from the hermitage, as पकिदिवक्त्रो सो कस्त अनुगमं

1. See VI. 19. 36 ; VII. 8.

पडिगेण्हदि ? (Act IV.) 'naturally malignant—(lit. retrograding)—whose prayer will he listen to?' she doubtless refers to those planets that have an apparently backward motion and are believed by astrologers to be malignant. The other passage in which reference is made to astronomical phraseology is : शाङ्करवः । युगान्तरमाखुदः सविता स्वरतामत्रभवती Act IV. The Vikramorvas'ī makes no reference to either astronomy or astrology, except that in two places an illustration familiar to the readers of Kālidāsa is derived from the Moon shining in company with his favourite wife Rohiṇī¹ (the ninth lunar asterism), and again in that of the two stars called Vis'akhâs.² The Mālavikāgnimitra has two passages that contain allusions to the evil influence of the planets. In one of them the planet Mars is spoken of as being malignant when he moves³ backwards. In the other some constellation being unfavourable to King Agnimitra, reference is made to the practice of setting at liberty all in bondage on such occasions.⁴ The Meghadūta has no astronomical or astrological allusions.

We have now got together all the instances found in the published works of Kālidāsa, where the poet shows acquaintance with the Jyotishas'āstra—astronomy and astrology. It will be observed from them that not only did Kālidāsa know the

1. Act III. रोहिणीसंज्ञोऽयं अहिर्भुजो भवति मिथिलच्छणी. Conf. also S'ākuntala Act VII. 22. उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् .

2. Act I. एसो चित्तलेहादुर्दृशं उन्नसिं गेण्हिअ विसाहासमीवगदो विअ भववं चन्दमा. See also S'ākuntala Act. III. किमत्र चित्रं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्तेने । Also Ragh. I. 46.

3. अङ्गारओ रसिं विअ सा अणुवक्कं ण करेइ । Act III. p. 60 of our Edn.

4. सौवसगं वो णखुन्नं । ना सव्ववन्धनमोखो करिअदुत्ति । Ibid. p. 71.

twelve parts of the zodiac and a system of astrology based upon them, but that he knew such works on astronomy as had—if it be true that *jâmitra* is a word of Greek origin—borrowed or contained words borrowed from the Greeks. But unless *diametron*, the corresponding Greek word has an etymological sense from which its astrological signification may, if I may say so, be historically derived, it is possible notwithstanding that *jâmitra* may have no satisfactory etymology in Sanskrit, that the words are independent of each other or that *diametron* may be a greekised form of *jâmitra*. Whether, however, *jâmitra* is obtained from *diametron* or *diametron* from *jâmitra*, the two words having the same astrological sense must have had a common origin.

But even granting that Kâlidâsa lived after this and similar words had been borrowed from the Greeks, what is there to show that those words were not used in their astrological sense one or two centuries before the beginning of the Christian Era? Both the Greeks and the Hindus were known to be astronomers long before Ptolemy wrote his *Tetrabiblos*; and though this latter work may not contain any chapters on astrology, the fact does not afford sound data for concluding that the Greek words found in Sanskrit astronomical works did not exist before the time when those works which have been handed down to us and which contain them were composed. Varâhamihira who is believed by some to have been a contemporary¹ of

1. It is to be hoped that the contemporaneousness of the great astronomer and the great poet is based upon better foundation than the statement of the *Jyotirvidâbharana* in the

our poet, and whose date is fixed in the beginning of the sixth century (Dr. Kern's Edn. of the *Bṛihat-saṃh.*) deals with astrology and the Greek words found in his works as familiarly as if they had been perfectly native. Not only this, but he refers to older native authors who had done the same long before his time. Now considering how slow and imperfect must have been the means of communication between the Greeks and the Indians, how conservative and repulsing the latter have ever been to admit foreign matters into their system of worship, belief and veneration, and especially foreign principles of every day action, religious, social, and household, and lastly seeing from the works of Varāhamihira, how all these had already been

memorial verse : धन्वन्तरिः क्षणकोमरसिंहशङ्कुः वैतालभट्टघटकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वरामिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥ XXII. 21.

The construction of the third and fourth *pādas* may well claim the stanza as a genuine production of the real author of the *Jyotirvidābharaṇa*. But if that is not the case, the only hope for the verse is that it occurs in a context that suggests a suspicion that it has been plagiarised by the forger, and might therefore be older than his forgery. The context is : शङ्कुः सुवाग्गरररुचिर्मणिरंशुदत्तो जिष्णुस्त्रिलोचनहरो घटकर्पूराख्यः । अन्येपि सन्ति कवयो-
मरसिंहपूर्वा यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोमी । ८ । सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेनामा श्रीनादरायणमणित्यकुमारसिंहः श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि सन्ति चैते श्रीकालतन्त्रकवयस्त्वपरे मदाद्याः । ९ । धन्वन्तरिः &c. (already quoted) । १० । शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वनेका ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः । श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धि-
स्तेरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः । ११ । काव्यत्रयं विरचितं रघुवंशपूर्वं पूर्वं ततो ननु कियच्छ्रुतिकर्मवादः । ज्योतिर्विदाभरणकालविधानशास्त्रं श्रीकालिदासकवितानु ततो बभूव । २० । The repetitions in different forms may well indicate part of the passage to be plagiarised and part forged by the author.

brought under the control of the astrology of the twelve zodiacal signs, we are forced to conclude that if the astrology of Varâhamihira was borrowed from foreign sources, the borrowing must have begun at least one or two centuries before the time of those older astrologico-astronomers whom the Brihatjâtaka and the Brihatsāmhitâ refers to or quotes from. It is quite uncertain how long this will carry us even before the beginning of the Christian Era. So far therefore as Kâlidâsa's references to astronomy or astrology are concerned, the conclusion that I come to is that there are no data for fixing the earliest date when he may have flourished.

While discussing the astronomical passages before quoted, we may as well pause to consider the amount of intimacy the poet shows with Jyotisha. The passages disclose, I think, only such knowledge as any man of general education may possess without being himself an astronomer. This, I consider, will easily be granted when it is remembered how extensively astrology enters into the daily transactions of Hindu life, and that its principal dogmas have always been impressed upon the minds of youths from the very earliest age capable of receiving them. The allusions of Kâlidâsa to Jyotisha appear to me less technical than those to some other S'âstras, such as Nîti, Nâtya, Vyâkarana, the Mimâṃsâ, Yoga, Medicine and lastly the Koka.¹ The

1. On Nîti, see Ragh. IX. 15. XVI. 2. XVII. 59. 68. 69. 81. XVIII. 45.

Nâtya: Ragh. XIX. 36. Kum. VII. 91. XI. 36.

Vyâkarana: Ragh. X. 36. XI. 56. XII. 58. XV. 7. 9.

The Mimâṃsâ: Kum. VII. 47.

enquiry is important only so far as it bears upon the probability of his having composed any work on astronomy. Had he really been an astronomer, what was there to prevent him from referring oftener than he has done to the technicalities of the science, and that in the same way as Bhâravi and S'rîharsha do to their favourite science of Nyâya? The tradition, no doubt, is, though only among astrologers, that he composed the Jyotirvidâbharana, and that the occasion that induced him to compose it, was, that once upon a time Vikramâditya, his patron was setting out on an expedition, when the astronomers usually patronized by him happened to be absent, and there was no one else to consult.¹ The poet Kâlidâsa being near regretted that though a great poet he was ignorant of astronomy. He then took to the study of that science and the Jyotirvidâbharana was the result! If viewed with regard to what is now known and read as the Jyotirvidâbharana of Kâlidâsa, the tradition need only be stated to show its absurdity and its presumptuous falsehood invented to give an air of authenticity to a forgery. But if this ever be shown to be old,² and its age corro-

Yoga : Kum. III. 45. 59.

Medicine : Meghadûta I. 20.

The Koka : Ragh. XIX. 16. 24, 25. 31. 32. Kum. VII. 19.

1. I have not met with the tradition in any book, but have often heard it from astrologers.

2. Bâbû Fattah Nârâyan Sîmhañi of Banâras has taken the trouble of giving the public a lithographed edition (Banâras Saṁvat 1926) of the work with a commentary by the Jain Bhâvaratna who wrote it in Saṁvat 1768 (A. D. 1711-12.) The

borated by any mention of or reference to it in works not yet brought to light, it would perhaps point to an important fact. Possibly the poet may have written a *Jyotirvidâbharana* that is lost to us owing to the ravages of time, and what is now known by that name is a modern forgery like many of those which have pretty successfully usurped the names of the ancient genuine *Siddhântas*, as is well pointed out by Dr. Kern in his Preface to his excellent Edition of *Varâhamihira's Bṛihatsaṃhitâ*.

There is one very important point that remains to be investigated in connection with the *Raghuvamśa*, viz. whether the author of this poem is identical with that *Kālidāsa* who wrote the dramas and the poems of *Kumârasambhava* and *Meghadûta*. Dr. Weber¹ thinks that "there exists at least some amount of doubt whether we are right in ascribing it (the *Raghuvamśa*) to the author of the dramas and of the *Meghadûta*." What grounds have served as a basis for that eminent scholar's doubt is not quite apparent at least to me. Here in India no one has ever entertained any such doubt, except it be a few who have of late begun to do so at Banâras and other places, probably under the influence of doubts raised by European

learned *Yājñes'vara S'âstrî* of Baroda assures me that the *Jyotirvidâbharana* is never quoted or even referred to in any work on *Jyotisha* of acknowledged authority.

1. *Ueber das Rāmâyana* p. 44. *Indian Antiq.* VIII. p. 245. From enquiries made at Dhâr through friends, I learn that there are no descendants of *Kālidāsa* living at that place, and all enquiries after the latter cantos of the poem have hitherto been fruitless.

scholars. The tradition handed down for centuries is that the same author that composed the dramas, also composed the poems. Even if there were not the most overwhelming evidence derived from the works themselves sufficient to dispel all such doubts, raised, I must confess, without any reasonable grounds, and easily propagated without much thought owing to the high authority of the scholars first starting them, we have the positive statement of two commentators one of whom wrote, as shown before, nearly five centuries ago, and the other most probably one or two centuries earlier, that two of the works viz. the *Raghuvamśa*, and the *Kumârasambhava* are works of the same author. For Dinakara while commenting on VII. 15, and referring to the eleven stanzas that precede it, observes "though these stanzas are also in the *Kumârasambhava*, neverthelass, as they are intended to show that "the same author wrote both the poems, no blemish attaches to the fact."¹ In the same place *Châritravardhana* observes, "though these stanzas are found in the "*Kumârotpatti* also, nevertheless, as the author of both "the poems is the same, no blame attaches to the fact."² We have further the distinct statement of *Mallinâtha* in his Introduction to his commentary on the *Raghuvamśa* that "he³ has undertaken to write a comment-

1. यद्यप्येते श्लोकाः कुमारसंभवेऽपि सन्ति तथाप्यत्रैककर्तृत्वद्योतनायोक्तत्वाच्च दोषः
Ms. fol. 47.

2. यद्यप्येते श्लोकाः कुमारोत्पत्तावपि विद्यन्ते तथाप्येककर्तृकत्वाच्च दोषः Ms. fol. 83.

3. व्याचटे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् *Introduction* 5. It may be observed that कालिदासीयं काव्यत्रयं is more definite than कालिदासस्य त्रीणि काव्यानि would have been, and means very nearly "the well known three Kāvya of Kâlidâsa."

“ary on the entire three Kâvyas of Kâlidâsa.” To Mallinâtha there is no doubt who that Kâlidâsa was. It was that Kâlidâsa “the¹ real purport of whose poetry “is known to Kâlidâsa alone or to the Goddess Sarasvatî, or to the four-mouthed god Brahmâ himself, but not “to others like me (Mallinâtha).” The age of Mallinâtha is not known with certainty. Dr. Bhâu Dâjî states “it “is not clearly established.....He lived sometime “after the fourteenth century.” The grounds of the latter statement are not given but the limit is probable as he quotes the Haimakos’a. At the same time he can hardly be much later as MSS. of his commentaries are met with as old as three and four centuries.

But as observed above, the internal evidence derived from the works themselves is quite overwhelming, and nothing will enable sceptics to escape the conclusion that either one and the same author wrote them all or that there were two individuals in one living in the same place at different times. For it is impossible to suppose that a plagiarist who had borrowed wholesale from an extensively read, most celebrated, and generally admired author, who feigned his master’s modesty, copied his thoughts, expressions, virtues, and defects, was able so far to impose upon a host of keen-sighted critics, that these were unable to see him in his proper light, and regarded his productions as those of his master whom he had robbed, and quoted them as models of correctness, elegance, beauty, and originality in their treatises on glossaries (Kos’as), poetry and drama.

1. कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती । चतुर्मुखोयता साक्षाद्विदुर्नान्ये
तु मादृशाः *Ibid.* 6.

To the readers of the three works, the *Raghuvamśa*, the *Kumârasambhava*, and the *Meghadûta*—the principal poems (*Kâvyas*) universally assigned to *Kâlidâsa*—the same unaffected simplicity of expression, the same lively imagination, the same richness of illustration, the same fondness for the scenery of the *Himâlayas*, the *Vindhya*, and the banks of the *Ganges*, the same love of dwelling upon the peacefulness of rural and hermitage life, the same fondness for field sports, the same intimate acquaintance with court life, that prevails throughout them, is so striking that certain passages require only to be put side by side to show how groundless is any doubt regarding the sameness of their author. The analogies between the dramas and the poems are necessarily fewer than those between the poems themselves, owing to the difference between the kinds of composition of the *Kâvyas* and the *Nâṭakas*. But as far as the difference can admit of analogies, these are quite numerous and characteristic of *Kâlidâsa*. Between the *Raghuvamśa* containing—only for the present, I hope—nineteen cantos of verse, and the *Sâkuntala* containing seven acts, of which the greater part is prose, there cannot be much that is analogous. The necessity of confining himself to the adventures of love of one man and his mistress in the dramas affords little latitude to the poet to indulge in dwelling upon some of his favourite ideas. But where such scope is afforded, as for instance, in the two poems of *Raghuvamśa* and *Kumârasambhava*, the number of analogous and even identical passages is quite numerous—perhaps too numerous. So where between one drama and another the analogies may be expected to be greater than between a drama

and a Kāvya, the S'ākuntala, the Vikramorvas'ī and the Mâlavikâgnimitra fully answer the expectation.

Let us see what analogies the Kumârasambhava presents with the Raghuvams'a. We will first quote some of the passages, where the analogy or identity is at once striking, and then refer to such as, though analogous, nevertheless differ in their expression.

Raghuvams'a.

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये
जगतः तितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ I. 1.

सा दुष्प्रभर्षा मनसापि हिंस्रैः II. 27.

सक्ताङ्गुलिः सायकगुह्व एव

चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे Id. 31.

भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवार्यः Id. 32.

उपस्थिता शोणितपारणा मे Id. 39.

दिशः प्रसेदुर्मस्तौ ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे । III. 37.

तमङ्गमारोप्य शरीरयोगजैः Id. 26.

विवाहदीक्षां निरवर्त्यङ्गुरुः Id. 33.

स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे Id. 60.

स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति V. 51.

स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयम् XIV. 14.

छायामण्डललभ्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।

Kumârasambhava.

तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि

यावन्त्येतानि भूतानि

मातरं कल्पयन्त्येनामीशो हि जगतः पिता

VI. 79, 80.

पश्यन्नदूरान्मनसाप्यभृष्यम् III. 51.

तच्छासनात्काननमेव सर्वं

चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे III. 42.

मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः

II. 21.

विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं । गदाम्

XIV. 11.

वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदु-

राशाविधूमो हुतभुग्दिदीपे XI. 37.

स्वमङ्गमारोप्य सुभानिदानम् XI. 22.

तमङ्गमारोप्य सुता हिमाद्रेः XIII. 4.

विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् VII. 1.

विवाहदीक्षानिलकं चकार Id. 24.

स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः XIII. 7.

स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् XII. 12.

स्फुरत्प्रभामण्डलया चक्राशे I. 24.

तयोरुपर्ययितनालदण्डम्

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे * * IV. 5
 रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
 भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम्
Id. 29.

शशांस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघेषिष्यसंभ्रमम् ।
 गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम्
Id. 72.

नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि
 ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः VI. 22.
 अध्यास्य चाग्भःपृषतोक्षितानि
 शैलेयगन्धानि शिलतलानि *Id.* 51.
 रिपुश्रिया * *
 बन्दीकृतानामिव * *Id.* 55.

ऐरावतास्फालनविश्वथं यः
 संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन *Id.* 73.
 ततस्तदालोकनतत्पराणां
 सौश्रेषुचामीकरजालवत्सु ।
 बभूवुरित्यं पुरमुन्दरीणां
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि VII. 5.
 भालोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या
 कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
 बद्धं न संभावित एव तावत्
 करेण रुद्धोपि हि केशपाशः ॥ *Id.* 6.

आवृत्त लम्भीः कमलातपत्रम् VII. 89.
 कौलाहलेनोच्छलता दिवौकसां
 महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजप्रजैः ।
 घनैर्निरुच्छासमभूदलंतरां
 दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् XIV. 16.

महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतैः
 सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः
 सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्पुङ्गवः XIV. 26.

नक्षत्रताराग्रहमण्डलानाम्
 इव त्रियामारमणो नभोन्ते XIII. 8.
 मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
 शैलेयनद्वेषु शिलातलेषु I. 55.
 प्रत्यानेष्याति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम्
 II. 52.

ऐरावतास्फालनकर्कशेन
 हस्तेन पस्पशं तदङ्गमिन्द्रः III. 22.
 तस्मिन्मुहूर्ते पुरमुन्दरीणाम्
 ईशानसंदर्शनलालसानाम् ।
 प्रासादमालासु बभूवुरित्यं
 त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि VII. 56.
 भालोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या
 कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
 बद्धं न संभावित एव तावत्
 करेण रुद्धोपि हि केशपाशः ॥
 VII. 57.

As the five stanzas from VII. 7 to 11 are identical with Kumârasambhava VII. 58 to 62, I do not quote them. Raghuvam's a VII. 12 is also *mutatis mutandis* the same as Kumârasambhava VII. 64, thus :—

Raghuvams'a.

ता राघवं दृष्टिभिराविबन्धो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

Kumârasambhava.

तमेकदृश्यं नयनैः विबन्धो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥

The verses that follow are also nearly identical :—

स्थाने वृता भूविभिः परोक्षैः
स्वयंवरं साधुममस्त भोज्या ।
पद्मेव नारायणमन्यथासौ
लभेत कान्तं कथमात्मनुल्यम् VII. 13.

स्थाने तयो दुश्चरमेतदर्थम्
अर्णया पेलवयापि तप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात्कृतार्थी किमुनाङ्गशय्याम्
VII. 65.

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयन्तः
पत्युः प्रजानां वितथो भविष्यत् ॥
Id. 14.

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयन्तः
पत्युः प्रजानां विफलोभविष्यत् ॥
VII. 66.

इत्युद्धताः पौरवभूमखेभ्यः
शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखाः कुमारः ।
उद्धासितं मङ्गलसंविधाभिः
संबन्धिनः सद्य समाससाद ॥ Id. 16.

इत्योषधिप्रस्थविलासिनोनां
शृण्वन्कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णकृतलाजमुटिं
हिमालयस्याल्यमाससाद ॥ Id. 69.

आसीद्वरः कण्ठकितप्रकोष्ठः
स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ Id. 19.

रोमोद्धमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ Id. 77.

तयोरपाङ्गप्रतिसारितानि
क्रियासमापत्तिनिर्वर्तितानि ।
ह्रीयन्तणामानशिरे मनोज्ञाम्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ Id. 20.

तयोः समाशत्तिषु कातराणि
किञ्चिद्गवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणां तक्षणमन्वभूव-
न्नन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ Id. 75.

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोर्
उदार्चिषस्तन्मिथुनं चकासे ।

प्रदक्षिणप्रक्रमणात्कृशानोर्
उदार्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे

मेरोरूपान्तेष्विव वर्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ VII. 21.

हविःशमीपल्लवलाजगन्धी
पुण्यः कृशानोरुदियाय भूमः ।
कपोलसंसर्पशिखः स तस्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ *Id.* 23.

तदञ्जनक्रेदसमाकुलाक्षं
प्रमानवोजाङ्कुरकर्णपूरम् ।
वभूमुखं पाटलगण्डलेखम्
आचारभूमग्रहणाद्बभूव ॥ *Id.* 24.

कन्याकुमारौ कनकासनस्थौ
आर्द्राक्षनारोपणमन्वभूताम् । *Id.* 25.

मेरोरूपान्तेष्विव वर्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ VII. 79.

सा लाजभूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
गुरुपदेशाद्वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पशिखः स तस्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ *Id.* 81.

तदीषदाद्रास्त्रिगण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वभूमुखं क्षान्तयवावतंसम्
आचारभूमग्रहणाद्बभूव ॥ *Id.* 82.

जायापती लौकिकमेषणीयम्
आर्द्राक्षनारोपणमन्वभूताम् *Id.* 88.

The passages here given occur while the poet describes the celebration of a marriage and the performance of the ceremonies connected therewith. The following are selected from a description of a battle, attention having already been drawn to some of them by Vitthal S'âstrî¹ of Banâras :—

पत्तिः पदानि रथिनं रथेशस्
तुरंगसादी तुरगाभिर्दृढम् ।
यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्थं VII. 34.
विलोलघण्टाक्वणितेन नागः *Id.* 38.

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः
प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।
तुरंगमस्कन्धनिषण्णदेहं
प्रत्याश्वसन्तं रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ *Id.* 44.

पत्तिः पत्तिमभियाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थि-
तः XVI. 2.

विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैः VII. 26.
विलोलघण्टारगितै रणौत्वणैः *Id.* 41.

धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः क्ष-
तान् ।
प्रन्यैच्छन्मूर्च्छितान्भूयो योद्धुमाश्वसतश्चि-
रम् XVI. 35.

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्धितम् ।
प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नागमयुद्धलोभितः

Id. 44.

1. The Pandit Vol. I. No. 10 pp. 141, 142.

कश्चिद्विषन्खड्गहृत्तोत्तमाङ्गः खं
नृत्यत्कवन्धं समरे ददर्श । VII. 48.

मिथोर्ध्वचन्द्रनिर्लूनमूर्धनो रथिनौ हृषा
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकवन्धवपश्यताम्

XVI. 46.

परस्परं क्षतयोः प्रहत्रोर
उत्क्रान्तवायोः समकालमेव ।
अमर्त्यभावैरि कयोश्चिदासीद्
एकास्तरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥ Id. 50.

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्धतप्राणौ दिवं गतौ ।
एकाम्भरसं प्राप्य युयुधाने वरायुधौ
Id. 45.

Wherever the poet gets an opportunity to manifest his identity, as for instance when he comes to describe similar incidents, he rarely ever disappoints our expectations to meet with analogous illustrations. Here he is, in one place making the husband mourn the death of his wife and in another the wife that of her husband :

Raghuvams'a.

Kumârasambhava.

अथवा मम भाग्यविप्लवाद्
अज्ञानिः कल्पित एष वेधसः ।
यदनेन न पातितस्तरुः
क्षपिता तद्विष्टपाश्रया लता ॥ VIII. 46.

विभिना कृतमर्ध्ववैशसं
ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
अनयायिनि संश्रयद्रुमे
गजभग्ने पतनाय वल्लरी ॥ IV. 31.

कृतवत्यसि नावधोरणाम्
अपराद्धेऽपि यदा चिरं मयि ।
कथमेकपदे निरागसं
जनमभाष्यमिमं न मन्यसे ॥ Id. 47.

कृतवानसि विप्रियं न मे
प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं
विलसन्त्ये रतये न दीयते ॥ Id. 7.

नवपल्लवसंस्तरेऽपि ते
मृदु दूयेत यदङ्गमर्षितम्
तदिदं विषहिष्यते कथं
वद वामोरु चित्ताधिरौहणम् ॥
Id. 56.

अमुनेव कषायितस्तनौ
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा
रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ॥ Id. 34

विससर्जे कृतान्त्यमण्डनाम् Id. 70.

क्रियतां कथमन्त्यमण्डनम् । Id. 22.

Who that compares the description of spring in Canto IX. 24-27 of the Raghuvams'a with that in the third

Canto of the Kumârasambhava 25-39 will fail to observe such an analogy between them as can only be explained if their author is the same? But I feel I have quoted quite a sufficient number of passages, which will, I think, convince any one of the identity of the author of the two¹ poems. If further evidence be still required, there is much of it in the tenth Canto of the Raghuvams'a, where there occur several stanzas in the prayer of the gods to Vishnu which are almost identical with some in a similar prayer addressed on a similar occasion to Brahmâ in the second Canto of the Kumârasambhava. Compare for instance Stanza 16 with (Kum. II.) 16; 20 and 24 with 9; 25 with 13; 33 with 16; 36 with 17; 45 with 46; 46 with 45; 47 with 61; 48 with 62.

It is no exaggeration to say that there are other verses in the two poems too numerous to quote here, the striking similarity between which admits of no other explanation than that they proceeded from one and the same author. As some of them are noteworthy, I will quote a few of them here. Speaking of Mathurâ founded by S'atru-ghna, the poet says (XV. 29) स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता, a description into which he unconsciously glides when describing in the sixth Canto of the Kumârasambhava the city of Oshadhiprastha (V. 37) अलकामतिवाद्यैव वसति वसुसंपदाम्। स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम्. The following verses lamenting the state of the pillars and windows of the houses of deserted Ayodhyâ and the city of the Gods differ but slightly:—

स्नग्भेषु योषित्यतियातनानाम्
उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।

देनेयदन्तावलदन्तघातैः
क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्याङ्गुलीः ।

1. Compare particularly Raghu. IX. 25 with Kum. II. 25, Raghu. IX. 35 with Kum. III. 54, Raghu. IX. 57 with Kum. III. 32.

स्वनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्

महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः

निर्मोकपदाः कणिभिर्विमुक्ताः Ragh. स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः Kum.

XVI. 17.

XIII. 37.

In fact the whole of the description of the depopulated capital of the Uttarakos'ālas given in the sixteenth Canto may be said to be reproduced in the thirteenth Canto of the Kumârasambhava, where the city of the Gods has suffered the same fate through the ravages of the Asuras as Ayodhyâ had through neglect of the descendants of Râma. In both the state of the bathing ponds attached to the houses is deplorable. (Ragh. XVI. 13, Kum. XIII. 38, 39). The flower-trees in the gardens of each, of which the boughs were before gently bent down and the flowers plucked tenderly through kindness by the ladies, were now either cut down or rudely violated (Ragh. XVI. 19, Kum. II. 41, XIII. 32). In both the net-work of the windows through which the beautiful eyes of young women were accustomed to peep are now spread over by the cobwebs of spiders (Ragh. XVI. 20, Kum. XIII. 40).

The nineteenth Canto of our poem has its counterpart in the eighth of the Kumârasambhava. Notably stanza 18 will suggest comparison with Kum. VIII. 59, and stanza 28 with Kum. VIII. 11.

Among individual analogies the following are noteworthy : काप्यभिख्य तयोरासीत् (Ragh. I. 46) कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्पान् (Kum. VII. 18) ;—the description of a hermitage, Ragh. I. 50-53, Kum. VIII, 38 ;—the feeling of an agreeable sensation with the eyes closed उपास्यसंमोल्लिखलोचनो नृपः चिरान्मुनसश्चरसज्जतां ययौ Ragh. III. 26. XIV. 2, शृङ्गेण च शशीनि-मोल्लिखार्शं मृगो Kum. III. 36 ;—the setting sun leaving his

splendor behind him in the person of fire, दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुनाशनः प्रविषद्य Ragh. IV. 1, भानुमप्रिपरिकीर्णतेजसम् Kum. VIII. 41 ;—लौजारविन्दं Ragh. VI. 13, Kum. III. 56, Meghadûta II. 2 हस्ते लौजकमलम् &c. ;—the march of an army raising clouds of dust which rise up to the skies and hide the sun from the sight, Ragh. VII. 36, Kum. XIV. 19. 20 ;—the heads of fighting warriors carried away by vultures the moment they are severed by sharp-edged discs, Ragh. VII. 43, Kum. XVI. 27 ;—a mirror soiled by warm respirations Ragh. VII. 65, Kum. IX. 15 ;—age is not the criterion of those that are endowed with natural lustre तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते Ragh. XI. 1, Kum. V. 16 (see also Vikramorvas'î Act. V. 18. न खलु वयसा जायैवायं स्वकार्यसहोभरः) ;—a road that is made unsafe by way-layers, खिलोकृते पथि Ragh. XI. 14, दृष्टासुरत्रासखिलोकृतात्मार्गात् Kum. XII. 2 ;—all the ominous phenomena referred to in Ragh. XI. 58-61 have their parallels in Kum. XI. 13-24 ;—passing through the skies in a Vimâna or balloon, आत्मनः पदं विमानेन विगाहमानः Ragh. XIII. 1, नभो विमानेन विगाहमानः Kum. XI. 4 ;—the flowing of numerous rivers into the ocean compared to the many wives of a man kissing him, Ragh. XIII. 9, Kum. VIII. 16 ;—the manner of practising the penance styled वज्राभिसाधनं, Ragh. XIII. 41, Kum. V. 20 ;—a river with its waves compared to a woman that embraces with her arms, Ragh. XIII. 63, Kum. X. 32 ;—the husband or wife so separated that they are not to be seen by each other again, अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन Ragh. XIV. 49, प्रियमत्यन्तविलुप्तदर्शनम् Kum. IV. 2 ;—the Vâlakhilyas heralding the passage of the sun and singing psalms to him, Ragh. XV. 10, Kum. VIII. 41 ;—dust turned to mud and mud to dust, Ragh. XVI. 30, Kum. XIV. 42 ;—a talisman of victory is जयप्रियः संजननं, Ragh. XVI. 74,

Kum.¹ XIV. 2;—the S'irisha flower is the standard of tenderness शिरीषपुष्पाभिरसौकुमार्यः, Ragh. XVIII. 44, शिरीषपुष्पाभिरसौकुमार्यो बाहू तदीयाविति मे वितर्कः Kum. I. 41.

Before quitting the subject of the Kumârasambhava, it is necessary to call attention to the fact that Kâlidâsa not only expresses similar thoughts in similar phrases in the two poems, but employs the same metres in both of them for treating the same subjects. Thus it is remarkable that prayers are chanted in the *anushtubh* metre (Ragh. X. Kum. II.);—a marriage celebrated in the *upajâti* (Ragh. VII. Kum. VII.);—death lamented, no doubt suitably, in the *viyoginî* (Ragh. VII. Kum. IV.);—the fallen condition of Ayodhyâ and the city of the Gods pathetically regretted in the *upajâti* (Ragh. XVI. Kum. XIII.);—and the *rathoddhatâ* devoted to the amorous pastimes of lovers (Ragh. XIX. Kum. VIII.) The coincidence does not appear to be accidental, but seems at least to me to owe its origin to a natural desire of the poet the more easily to reproduce in one of the poems some of his favourite passages from the one he had written before, which distinction appears to be fairly claimed by the Kumârasambhava.²

With this internal evidence before us, corroborated by a tradition many centuries old that the same Kâlidâsa

1. जयश्रियः संयमनम् as read in Dr. Bhâû Dâjî's Edition is obviously a mistake for जयश्रियः संवननम्.

2. I have ventured to make the surmise from the somewhat unpolished appearance of several parts of that poem. I would also instance the false quantity (unless Dr. Bhâû Dâjî misreads)—though the only one I have met with in Kâlidâsa—in अत्र शृणुष्वानरितेन वृत्तम् XI. 12, as well as the frequent necessity of

that wrote the Raghuvam̃s'a, wrote also the Kumârasambhava, and by the fact that of the two poems being quoted and referred to by standard works on Alankâra, as productions of the same poet, can we reasonably doubt the identity of their authors?

To turn now to the beautiful little poem of Meghadûta. Even Prof. Weber in his essay on the Râmâyana seems to admit that this poem is by the author of the dramas. And as it is not doubted that the S'âkuntala and the Vikramorvas'î belong to one and the same Kâlidâsa, it may be worth while to see what evidence those two dramas, together with the third one of the Mâlavikâgnimitra—which I have already endeavoured (Preface to my Edition 1869) to show, with whatever success, to belong to the same poet—and the Meghadûta cumulatively afford, tending to solve the question of whether the three poems belong to the Kâlidâsa who has given us the dramas. For this purpose, as what has been said above will have quite satisfactorily established that the Raghuvam̃s'a and the Kumârasambhava are to be

reading as long a short vowel at the end of the first and third pādas when not ending a word (see IX. 9, 22, 42, 43. XI. 5, 9, 25, 27, 28. XII. 28. 53. XIII. 2, 17, 34. XVII. 6, 10, 11, 26, 29, 41, 42); the very free use of अग्नि, अन्तः, अग्नि and उत्तरे, as prepositions governing nouns (XIII. 13, 23. XIV. 35. XV. 10, 13, 14, 18, 19, 29, 42. XVI. 24, 26, 34), a use to which they are rarely put in the Raghuvam̃s'a; and the prolix style often marked by repetitions as exhibited in the latter cantos (for example, in Canto XVI. St. 15 is a mere repetition of St 7, St. 20 is partly a paraphrase of 19; 32, 33, and 34 are the same thing repeated in different forms; there is repetition of XVII. 52, in the verse that follows.)

assigned to the same Kâlidâsa, it will only be necessary that the evidence of parallel passages to be found in the dramas and the Meghadûta may bear upon either of those two poems.

Beginning with the S'âkuntala, the benedictory stanza reminds us that the author is a devotee of S'iva, the deity which is invoked at the commencement of the Raghuvams'a, the Vikramorvas'î and the Mâlavikâgnimitra, and which constitutes one of the heroes of the Kumârasambhava, and is reverentially alluded to in the Meghadûta (I. 37-40 *Bombay Edn.*). One of the eight forms (*tanus*)—viz. the Sun—specified in the Nândî is alluded to as such in Kum. VIII. 52. Passing on, we come to the modest standard of excellence, the poet proposes to himself. viz. the satisfaction of the good, to undergo whose just criticism is as gold passing through a crucial test आ वरितोषाद्दिदुषां न साधु मन्ये &c. (S'âk. Act I. 2 *Bom. Edn.* of S'ake 1783.) The same modest test inspired the poet's request to the audience in the Vikramorvas'î (Act I. 2). Both should be compared with Ragh. I. 2, 3, 4, 9, 10. The S'irîsha, the Navamalli and the Pâtala flowers are the same favourites in the Ragh. and the Kum. that they are in the dramas. The affection of love (*Vikâra* or *Vikriti*) suddenly felt by S'iva (Kum. III. 69) in the presence of Kâma surprises that divine practitioner of austerities similarly to S'âkuntalâ struck with the same passion in her father's hermitage in the presence of King Dushyanta (Act I. किं गु ख्वु इमं जणं पेखिखभ तवोत्पत्तिविरोहिणो विभारस्त गमणोभङ्गि संवृत्ता). The following two stanzas on hunting are but paraphrases of each other in different metres:—

Ragh. IX. 49.

S'âk. Act II. 5.

परिचयं चललभ्यनिगतने मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वतुः
 भयस्त्रयोक्ष तदिङ्गितबोधनम् । सन्वानामपि लभ्यते विकृतिर्माञ्चितं भयक्रोधयोः ।
 श्रमजयात्प्रगुणा च करोम्यसौ उत्कर्षः स च भन्विना यदिषवः तिथ्यन्ति लभ्ये चले
 तनुमतानुमतः सचिवैर्यौ ॥ मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

And so also the following in which the deer, the birds, and the trees of the forest express their sorrow in ways best suited to them, in one for the misfortunes of Sîtâ, and in the other for the departure of S'akuntalâ from the hermitage :

Ragh. XIX. 69.

S'âk. Act IV. 12.

नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा उग्गालिभदभकवला
 दर्भानुपात्तान्विजृह्णरेण्यः । मिभा परिचिन्तणञ्चणा मोरा ।
 तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम् ओसरिअण्डुपत्ता
 भत्यन्तमासीदुदितं वनेषु ॥ मुअन्ति अस्सू विअ लदाओ ॥

The marriage of the mango tree with a creeper spoken of in Canto VIII. St. 60 readily reminds one of that beautiful passage in the S'âkuntala (Act. IV. 13) in which S'akuntalâ's foster-father expresses satisfaction at the connection that she had formed, and promises soon to bring about the other match, when bidding adieu to his daughter. The mind according to Kâlîdâsa remembers unconsciously the associates of a former life,—a theory which he propounds in the following stanzas :

Ragh. VII. 15.

S'âk. Act V. 2.

रतिस्मरौ नूनमिमावभूता रम्याणि वीक्ष्य मधुराक्ष निशाम्य शब्दान्
 राज्ञा सहस्रेषु तथा हि बाला । पर्युत्सुको भवति यस्मत्स्वितोपि जन्तुः ।
 गतेयमात्मप्रतिरूपमेव तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
 मनो हि जन्मान्तरसंगतिज्ञम् ॥ भावस्थिराणि जननान्तरसौदृशानि¹ ॥

Who does not see the close relationship between the

1 See also Ragh. XVIII. 49.

following three sets of questions, two asked by a king and one by a Brahmachârî, enquiring about the health of a hermit and the peace of his hermitage ?

Ragh. V. 5, 7, 6. S'âk. Act. V. 9. Kum.V.33,35,34.

कायेन वाचा मनसापि शश्वत्	किमुद्दिश्य काश्यपेन...ऋ-	आपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि	पयः प्रेषिताः स्युः ?	शरीरमाद्यं खलु भर्मसाधनम्
आपाद्यते न व्ययमन्तरायेः	किं तावद्भूतिनामुपोद-	
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत्	तपसा विप्रैस्तपो दूषितम्	
क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद्	धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत	आपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु	प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।	करस्थदर्भप्रणयापहारेषु
तदङ्गशय्याच्युतनाभिनाला		
कच्चिन्मृगाणामनघा प्रसूतिः		
आभारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः	आहोस्वित्प्रसवो ममाप-	आपि न्वदावर्जितवारिसंभृतं
संवर्धितानां सुतनिर्वंशेषम्	चरितैर्विष्टम्भितो वीरुधाम्	प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम्
कच्चिन्न वाय्वादिरूपप्लवो वः	इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छे-	
श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम्	दाकुलं मे मनः ॥	

The ancestors of Dushyanta show the same anxiety for their sacrificial cake and oblation as those of Dilîpa, at the prospect of their races being left without a male to offer them in future :

Ragh. I. 66, 67.

S'âk. Act VI. 22.

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।	राजा । अहो दुष्यन्तस्य संशयमाह-
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥	दाः पिण्डभाजः । कुतः
मन्तरं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।	अस्मात्तरं वत यथाश्रुतिसंभृतानि
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोऽगमुपभुज्यते ॥	को नः कुले निवपनानि नियच्छतीति ।
	नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं
	धैताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

The Kumârasambhava is not the only poem in which Kâlidâsa speaks (I. 1.) of a long mountain range as dipped with its two ends in the eastern and the western seas—"पूर्वार्धे तोयनिधौ वगाण्य स्थितः"; the Hemakûta

is also “पूर्वापरसमुद्रावगादः” S’âk. Act VII. The curse under which Dilîpa was labouring and which had made him heirless was the result of an accidental transgression by him in not having bowed down to and walked round the heavenly cow Surabhi, that was sitting under a tree when he passed by :

भासीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि

• • •

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः

भवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति । प्रजेति शशाप I. 75-77.

King Dushyanta is more cautious and avoids a similar error, as he on being told that the sage Mârîcha lived on the Hemakûta at once remarks: तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयासि प्रदक्षिणोक्त्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

The following are a few of many analogous short phrases and illustrations to be found in the S’âkuntala and the Raghuvams’a : parivâha, overflow, पदमं सपरिवाहं (कुतूहलम्) भासि Act. II., रागपरिवाहिणी गीतिः Act V., परिवाहमिवावलोकयन् स्वशुचः Ragh. VIII. 73 ;—the simultaneous setting and rising of the sun and moon respectively, Ragh. XI. 24, S’âk. IV. 2 ;—पदं कृ to set foot on, to enter upon, सहै पदं कारिदा Act IV., शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेस्मिन् Act IV. 19, Kum. III. 33. V. 21. VIII. 13. VI. 14. ;—गोत्रस्वलनम् mistaking a name, Act VI. 2, Ragh. XIX. 24, Kum. IV. 8 ;—सिद्धिलकेसवन्धुव्यन्तकुसुमेण &c., from which the flowers had *dropped* उद्धेतनवान्तमाल्यः केशपाशः Ragh. VII. 6 ;—भवदानतोषितः pleased with the exploit, S’âk. Act VII. 1, Ragh. XI. 21 ;—King Dilîpa following the sacred cow seemed like unto *vidhi* (the performance of religious works), श्रद्धेव साक्षाद्विभिनोपपन्ना, Ragh. II. 16. The same simile is used to compare the union of Dushyanta and S’âkuntalâ, श्रद्धा वित्तं विविक्षेति त्रितयं..... समागतम्, Act. VII. 29. The simile being very unusual

and one of those that are characteristic of Kālidāsa its occurrence in the two works is particularly valuable as bearing upon the present enquiry.

King Purūravas, soon after his union with Urvas'ī, goes with this his new bride into the forest of the mountain Gandhamâdana, to enjoy himself. Similarly S'iva and Pârvatî in the Kumârasambhava resort to the same place (Canto. VIII. 28) after their marriage, and there is considerable similarity between the beautiful descriptions of the various objects S'iva shows to his wife and King Purūravas observes in his bewilderment during the temporary loss of his wife, the offended nymph. As in the Vikramorvas'ī (Act IV. St. 5.), so in the Raghuvams'a (XIII. 29) the appearance of wild plaintain-trees growing on the slopes of mountains in the rainy season furnish the poet with an illustration for the eyes of a woman that are reddened by anger or some other cause. One of Kālidāsa's favourite ideas, a doe stopped and prevented from joining the herd by her fawn "loving the udder," finds expression in the following lines :—

Ragh. IX. 55.

तस्य स्तनप्रणयिभिर्मुहुरेणशवि-
र्याहन्यमानहरिणीगमनं पुरस्तात्
आविर्बभूव . . . मृगाणां यूथम् ।

Vikram. Act IV. 32.

अस्यान्निकमायान्ती शिशुना स्तनपायिना
मृगा रुद्धा
तामयमनन्यदृष्टिर्भग्नघ्रीवो विजोक्तयति ।

King Nala (Ragh. XVIII. 6) retires to the forest and forms friendship with the beasts thereof, मृगैरजर्यं जरसोपदितम्. देहवन्धाय पुनर्वबन्ध, which little differs from the following in the Vikramorvas'ī: अहमपि तव मूनावायुषि न्यस्तराड्यो विचरितमृगयुथान्या-
श्रयिष्ये वनानि Act. V. 17. The elephant is as fond of the fragrant *sallakî*-plant in the Vikramorvas'ī,

अयमचिरोद्भूतपङ्कवमुपनीतं प्रियकरेणुहस्तेन

अभिलषन् तावदासवसुरभिरसं सङ्गकीभङ्गम् Act. IV. 23,

As in the Kumârasambhava :

स्थानमाह्निकमयास्य दन्तिनः

सङ्गकीविष्टपङ्कवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्यते

वारि वारिरुहवङ्गपदम् VIII. 33.

Of short phrases the following seem to be interesting :—*भवलेप*, haughty and outrageous conduct (towards a woman), *भसुरावलेपादौ* Act V., *पवनावलेपजं बाणम्*, Ragh. VIII. 35 (the word is used in its ordinary sense in Kum. XV. 32, 42, Megha. I. 14, Ragh V. 53, S'âk. Act VI. *post* V. 11); *पर्यायसेवा* i. e. service by rotation, Kum. II. 36, *अक्षरावारपङ्जाण*, Vikram. Act IV. *ad init*; *प्रभापङ्कवितो मणिः*, Act V. 3 which is evidently the same as *स्फुरत्प्रभामण्डलः*, quoted before. We may also notice the allusion to the descent of the Moon from Atri (Ragh. II. 75, Vikr. Act V. 21), and the allusion contained in the following lines, probably to Cantos XII. and XIII. of the Kumârasambhava : *आयुषी यौवराज्यश्रीः स्मारयत्यात्मजस्य ते । अभिविक्तं महासेनं सेनापत्ये मत्तता* Vikram. Act V. 23. Lastly the blessing pronounced at the end of the fifth Act may be compared with Ragh. VI. 29, the poet alluding probably to personal experience that wealth and learning are naturally disinclined to associate with each other.

The Vikramorvas'î furnishes a pretty large number of analogies to the Meghadûta, both in thoughts, expressions, and allusions. We can only notice such of them as are prominent. The one (Act II.) describes the light of the sun as *आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रज्ञानाम* St. 1, the other (II. 3.) *नित्यद्योःस्नापतिहततमोवृत्तिरम्याः प्रदोषाः*. In Act II. the

king says मया खलु दुर्लभप्रार्थिता कथमात्मा विनोदयितव्यः, and further on असुलभप्रार्थनादुर्निवारं मनो मे (Act II. 6) with which we may compare the दुर्लभप्रार्थनं चेतः &c. of Meghad. II. 47. Again, the day is easily spent in the ordinary duties of life, but the night is restless कार्यन्तरितोत्कण्ठं &c. Act III. 4 ; Meghad. II. 27, सव्यापारा &c. ;—the face of a woman with the disheveled hairs hanging over it compared to the rising moon as yet hidden in the darkness of the night. Act III. 6 उदयगूढशशाङ्ग &c. Megh. II. 23 ;—the river whose stream is obstructed by rocks occurring in its way, Act III. 8 Megh. I. 19 रेवां द्रव्यस्युल्लविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम्. The nymph is offended that the king fixed his eye on Udayavati, a Vidyâdhara's daughter, as this latter was playing on the sand bank of the Mandâkinî, Act IV. *ad init.* तर्हि मन्दाङ्गी-गुलिणव्यन्ते कीलमाणा विज्जाहरदारिभा उदयवती नाम देण राएसिणा णिइशाइदेत्ति कुविदा. What else than an explanation and a paraphrase, such as the author who wrote the above alone could give is the following ?

मन्दाकिन्याः पयसि शिशिरैः सेव्यमाना मरुद्वि-

मैन्दाराणामनुनटरुहां छायाया वारितोष्णाः ।

भन्वेष्टव्यैः कनकसिकतामुष्टिनिक्षेपगूढैः

संक्रादन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ॥ II. 6.

The anxiety and apprehension felt by lovers at the approach of the rain-cloud may be a common property of all poets writing, as it were, to a pattern furnished by the teachers of the Alankâras'âstra ; but what should make the same word *sannaddha* be used in the following stanzas, except the circumstance that the same poet wrote them both ?

Vikram. Act IV. 1.

Meghad. I. 8.

नवजलधरः संनद्धोऽयं न दृष्टनिशाचरः । कः संनद्धे विरहविभुरा तय्युपेक्षेत जायाम् ?

Again, the words मेघाजोके भवति सुखिनोप्यन्यथावृत्तिं चेतः &c. Megh.

I. 3 are only a paraphrase of Chitrakhâ's words : इमिणा उण णिवुदाणं वि उक्कण्ठाकालिणा मेहोदएण अणत्थाहीणो हविस्सदि, Vikram. Act IV. Praves'.

The following is said of the lightning, the associate of the rain-cloud :

Act IV. 1.

Meghad. I. 41.

कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी । सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम् ।

The lightning here referred to as the only light that benighted persons look to when other lights fail is again referred to in the same Act : हन्त मदीयैर्दुरितवरिणमैमं योषि शनहृदाशून्यः. In the estimation of the good, service to suitors is more important than their own interests, and their only reply is the granting the suit itself स्वाग्र्यस्तितां गुरुतरा प्रणयिक्रियैव Act. IV. 15, Meghad. II. 53. प्रयुक्तं हि प्रणयिषु सतामिप्सितार्थक्रियैव. The circles of light in the following stanzas deserve, I think, particular attention :

Vikram. Act V. 2.

Meghad. I. 48.

असौ मुखालम्बितहेमसूत्रं

व्योतिर्लेखावलयि गलितं यस्य बर्हं भवानी

विभ्रन्मणिं मण्डलचारुशीघ्रम् ।

....कणं करोति...तं मयूरं नर्तयेथाः ।

अलानचक्रप्रतिमं विहंगस्

¹तद्रागरेखावलयं तनोति ॥

The allusion to the *nichula* tree in Act IV. St. 4 and Meghad I. 14 is not in itself of much value except for the tradition which Mallinâtha has preserved and handed down to us that the latter passage contains an occult allusion to a contemporary poet, fellow-student and friend of Kâlidâsa, nicknamed Nichula and to Dingnâga, one of his (Kâlidâsa's) rivals² whose histri-

1. तद्रागरेखावलयं तस्य मणे रागस्य प्रभाया रेखा राजिस्नस्या वलयं मण्डलम्, Kâṭavema *ad loc.*

2. The passage certainly very well bears the double construction put upon it by the scholiast. It is remarkable neither

onic gestures (according to Mallinâtha, 'censures accompanied by gestures of the hand') the poet ridicules and tells his own poem to avoid.

The Meghadûta abounds in passages bearing ample testimony to its having been written by the author of the Kumârasambhava, the Raghuvam̃s'a, and as we have already seen the Vikramorvas'î. In the first place the poem has for its subject that particular passion in the delineation of which Kâlidâsa excels, and to dwell on which he always seeks opportunities. Then as in the Kumârasambhava, the Vikramorvas'î, the S'âkuntala, and partly in Raghuvam̃s'a, the Himâlaya and those divine forests, mountains, rivers, and cities which the poets love to associate with that abode of the Gods, chiefly occupy the poet's attention. Moreover, illustrations derived from sources so familiar to the reader of the dramas and

the Sanskrit-German *Wörterbuch* nor Monier Williams seems to be aware of the passage as neither of them notices the tradition and not even the name of Nichula. Here is the passage :—

अत्रेदमपि अर्थान्तरं ध्वनयति । रसिको निचुलो नाम महाकविः कालिदासस्य सहा-
ध्यायः परापादितानां कालिदासप्रबन्धदूषणानां परिहर्ता यस्मिन्स्थाने तस्मात्स्थानादुदङ्कु-
खो निर्दोषत्वादुन्नतमुखः सन् पथि सारस्वतमार्गे दिङ्मगानाम् । पूजायां बहुवचनम् ।
दिङ्मगाचार्यस्य कालिदासप्रतिपक्षस्यावलेपान् हस्तविन्यासपूर्वकाणि दूषणानि परिहरन् ॥
..... । अद्वैतरद्रिकल्पस्य दिङ्मगाचार्यस्य शृङ्गं प्राधान्यं हरति किंस्विदिति
हेतुना सिद्धैः सारस्वतसिद्धैर्महाकविभिरङ्गनाभिश्च दृष्टोत्सहः सन् खमुपेत उच्चैर्भवेति ॥
स्वप्रबन्धमात्मानं वा प्रति कवेरुक्तिरिति ॥ संसर्गतो दोषगुणा भवन्तीति चेन्मृषा येन जला-
शयेति स्थित्वानुकूलं निचुलश्चलन्तमात्मानमारक्षति सिन्धुवेगादित्येतच्छ्लोकनिर्माणान्तस्य
कवेर्निचुलसंज्ञेत्याहुः ॥ The *S'abdarṇavako's* a recognises Nichula as a
proper name, being that of a poet: वानीरे कविभेदे स्यान्निचुलः
स्थलेतसे ॥ Mallin. *ad. loc.*

the Raghuvamś'a and the Kumârasambhava are found in the Meghadûta to an extent, which, considering the size of the latter, is not small. Allusions to the same events, objects, and circumstances strengthen the evidence afforded by the illustrations. The following instances leave little doubt that the same poet that wrote the *Cloud Messenger* was also the author of the Raghuvamś'a: the *vaprakriyâ* or *vaprakrîdâ* of an elephant or bullock, Megh. I. 2, 56. II. 52, Ragh. V. 44 ;—the effect of the rain-cloud and its friends the peacock, the Kâdamba-flower, thunder, and the plantain flower on lovers separated from their wives, Megh. I. 3, Ragh. XIII. 26, 29 ;—a mountain spoken of as the breast of the earth, Megh. I. 18, Ragh. IV. 51 ;—a city described as a colony from heaven Megh. I. 31, Ragh. XV. 29 and Kum. VI. 37 (quoted before), Vikram. Act II. णं वचञ्चं णन्तरगदो सगोचि;—the same allusion to Ujjayinî, the river Siprâ, and the shrine of Mahâkâla S'iva Megh. I. 31, 32, 38, Ragh. VI. 32, 34 ;—the pigeons occupying the inner side of the eaves of houses, Megh. I. 42, Vikr. III. 2, Mâlavikâ. II. 13 ;—the Ganges seeming to join the Jamnâ elsewhere than at Prayâga, the place of the actual confluence (this, I think, appears to be one of those ideas, that, if I may say so, are Kâlidâsa's private property), Megh I. 55, Ragh. VI. 48 ;—sitting on a rock cooled by the vapours of the Ganges and perfumed with musk or other natural resin deposited on it आसीनानां सुरभितलं नाभिगन्धैर्मृगणाम् । तस्या एव प्रभवमचलं प्राप्य गौरं तुषारैः Meghad. I. 56, अध्यास्य चाम्भःपृथतोक्षितानि शैलेयगन्धैः शिञ्जातलानि Ragh. VI. 51 quoted before, where the citation from the Kum. may also be compared ;—the dry bambus, filled with the wind, sound like flutes and the sylvan deities sing

to their music their songs of victory in honour of some hero :

Ragh. II. 12.

Meghad. I. 60.

स कीचकैर्मांसतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्विरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चै-
रुद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥

शब्दायन्ते मधुरमनिलैः कीचकाः पूर्यमाणाः
संसक्ताभिस्त्रिपुरविजयो गीयते किंनरीभिः ।

The marble walls of Kâlidâsa as transparent as glass, and used by the Goddesses for mirrors are as uppermost in the poet's mind in the Meghadûta I. 62 कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्य, as they were when he described them in the Kumârasambhava :

विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गनाः स्वप्रतिबिम्बमारात् ।
सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्ते-
ध्वन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ॥
यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम्
आत्मानमालोक्य
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु
नभश्चरोमण्डनदर्पणश्रीः । IX. 40—44.

So the trees buzzing with humming bees (Megh. II. 3 यत्रोन्मत्तभ्रमरमुखराः &c. Ragh. IX. 32. XVI. 47). The following are each a description of the blessed condition of a city on the Himâlaya :

Meghad. II. 4.

भानन्दोत्थं नयनसलिलं यत्र (i. e. अलकायां) नान्यैर्निमित्ते-
नोन्यस्तापः कुसुमशरजादिटसंयोगसाध्यात्
नाप्यन्यस्मात् प्रणयकलहाद्विप्रयोगविपत्ति-
विनेशानां न च खलु वयो यौवनादन्यदस्ति.

Kum. VI. 44.

यौवनान्ते वयो यस्मिन् (i. e. आपविप्रस्थे) नान्तकः कुसुमायुधात् ।

रतिखेदसमुन्ना निद्रा संज्ञाविर्ययः ॥

Again,

Meghad. II. 5.

यस्यां (अलकायां) यक्षाः सितमणिमयान्येत्य हर्म्यस्थलानि
ढ्योतिश्छायाकुसुमरचितान्युनमस्त्रोसहायाः
आसेवन्ते मधु.

Kum. VI. 42.

यत्र (ओषधिप्रस्थे) स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु ।
ढ्योतिषां प्रतिविम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥

The banished Yaksha, though seeing (Megh. II. 43) the prototypes of his absent wife's beauty in the objects around him finds no more consolation in them than did Aja in those of his wife's (Ragh. VIII. 58, 59).

Similarly when, lamenting their separation from their beloved wives, the one is deceived by a dream and the other gives vent to his sorrows, both awaken the sympathy of the sylvan deities or of the trees they haunt and make them shed tears of compassion in the shape of gum or dew-drops :

Meghad. II. 45.

मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेनो-
ल्लेब्ध्वायास्ते कथमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ।
पश्यन्तेनानां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां
मुक्तास्थूलास्तरुसिलयेष्वश्रुलेखाः पतन्ति ॥

Raghu. VIII. 69.

विलपन्ति क्रीडलाभियः
करुणार्थेप्रयितं प्रियां प्रति ।
अकरोगृथिवीरुहानि
सुतशाखारसबाधदुर्दिनान् ॥

We may further compare the emaciated wrists of the Yaksha, who was कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः (Meghad. I. 2), and king Dushyanta who says his मणिबन्धनात्कनकवलयं सस्तं सस्तं मया प्रतिसर्पणे (S'âk. III. 13, the bracelet is further alluded to in Act VI. 3). Hope supports the hearts, tender as flowers, of young women when they are separated from their husbands, आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रापशो ह्यङ्गनानां सद्यःपानि प्रण-
यिहृदयं विप्रयोगे रूणाद्रि (Meghad. I. 10); गरुभां विरहदुःखं आशाबन्धो

सहवेदि, 'hope renders sorrows of separation, though great, bearable (S'âk. IV. 15). The prominent allusion to Skanda's birth and his leadership of the celestial armies in रक्षहितेर्निवर्त्तशिश्रुता वासवोनां चमूनामत्यादिन्यं हुतवहमुखे संभृतं तद्धि तेजः (Meghad. I. 47) repeated in Raghu. II. 75 and VII. 1, appears to me to point not only to the story of Skanda but also to the Kumârasambhava, Canto IX. (see especially Stanzas 13, 14). We may also refer to Meghad. I. 11 भ्रुवा ते श्रवणसुभगं गर्जितं मानसोत्काः आ कैलासाद्विस-क्रिसलयच्छेदपाथेयवन्तः संगत्स्यन्ते नभाते भवतो राजहंसाः सहायाः, and Vikramorvas'î मेघश्यामा दिशो दृष्ट्वा मानसोत्सुकचेनसाम् (Act IV. 14), पक्षात्तरः प्रतिगमिष्यति मानसं त्वं पाथेयमुत्सृज्य बिसं ग्रहणाय भूयः (Act IV. 15), in which passages the Râjaham̐sa or flamingo is represented as preparing itself, on seeing the rain-cloud and hearing the thunder, to migrate, and furnishing itself with the stalks of lotuses as 'food on the road' (पाथेयम्), to be eager to proceed towards the Mânasa lake. I pass over many analogous short phrases and allusions in the Meghadûta, and the Kumârasambhava and the Raghuvaṃs'a, as I trust I have adduced sufficient evidence in vindication of Kâlidâsa's authorship of the last work.

Now if it be, as I trust it will be, admitted that I have succeeded in showing that the same Kâlidâsa that wrote the Kumârasambhava also wrote the Raghuvaṃs'a, there is one important fact that, independently of the internal evidence quoted above (though this is in itself sufficient to satisfy most sceptics), not only shows that that Kâlidâsa who composed the dramas and the Meghadûta also composed the Raghuvaṃs'a and the Kumârasambhava (I leave the Ritusamhâra and other works attributed to Kâlidâsa for the present out of consideration, as the present enquiry does

not extend to them), but also contributes very much to our being able to arrive at a sound conclusion regarding his age. I refer to the fact that Kshīrasvāmī, the celebrated commentator on the Amarakos'a and a grammarian, quotes the Kumārasambhava under the name of Kālidāsa. My attention was first drawn to two¹ of his quotations by the comments of Mallinātha who refers to them in his commentary. On going over the commentary of Kshīrasvāmī on the second and third Kāndas of the Amarakos'a (that on the first I have not had access to) I found many more passages quoted there from the Kumārasambhava.² Now though it is true that out of the two quotations of Kshīrasvāmī referred to by Mallinātha, only one is cited under the name of

1. संतानकतरुच्छयासुप्तविद्याभरारध्वगम् ।

यस्य चाववनं वार्यं गन्धवद्वन्धमादनम् । Kum. VI. 46.

Mall..... अत्र गन्धवद्वन्धमादनमिति आगम्युक्तः पाठः । प्राचीनपाठस्तु सुगन्धि-
गन्धमादन इति पुल्लिङ्गान्तः । अत एव क्षीरस्वामिनो गन्धमादनमन्ये चेत्यत्र गन्धेन मा-
दयतीति गन्धमादन इति व्याख्याय प्रयोगे च पुल्लिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं सुगन्धिगी-
न्धमादन इति कालिदास इति ।

The other passage is :

सा मङ्गलस्नानावशुद्धगात्रो गृहीतपस्युद्गमनीयवस्त्रा ।

निर्वृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रकुलकाशा वसुधैव रजे ॥ VII. 11.

Mall. उद्गमनीयवस्त्रं भौतवस्त्रं..... । तस्यादुद्गमनीयं यदौतयेर्वस्त्रयोऽपि गमि-
न्यमरः । युगग्रहणं तु प्रायिकामिप्रायम् । अत एवात्र क्षीरस्वामी युगं प्रायशः यल्लभ्यं गृ-
हीतपस्युद्गमनीयवस्त्रेत्येतदेव उदाहरणम् ।

2. See Kāṇḍa III. विशेष्यनिघ्नव° 47 (quotes तौ वीक्ष्य लोलाचिकुरामनङ्गः
स्वचापलौन्दर्यमुदं मुमोच Kum. I. 47); *ibid* 68 (quotes कण्ठस्य तस्यास्तनव-
न्धुरस्य VIII. *id.* I. 42); *ibid*. अय्य° 6 (quotes अहो वनासि स्पृहणीयवीर्यः
id. III. 20); *ibid* अय्य° 11 (quotes अगि क्रियार्थं सुलभं समिक्कुशम् *id.* V.
33); *ibid* अय्य°. 13. (quotes हिमालयो नाम नगाधिराजः *id.* I. 1); *ibid* on
स्नानुच्छिन्नजलाश्रय (quotes अश्रयः सा नियमजं ह्रममुत्तसर्ज *id.* V. 86.)

Kālidāsa and two¹ MSS. that I have consulted do not quote the verse from the Kumârasambhava (VI. 46), there is a third passage which is so quoted. It is as follows:

स्त्रीषुसौ मिथुनं द्वन्द्वं युग्मं तु &c. Amara. II. मनुष्यव^० 39.

Kshirasvāmī : मिथुने संगच्छते मिथुनं निभृ मेभृ संगमने द्वन्द्वमिति द्वन्द्वं रहस्यमर्यादिति साधुः । यत्कालिदासः । द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवदुः ॥ The quotation is from Kumârasambhava III. 35. It is possible that Mallinâtha quoting from memory may have committed an error, and Kshîrasvāmī may have quoted the other passage viz. सुगन्धिर्गन्धमादनः in some of his other works. But from the passage just quoted it is clear that Kshîrasvāmī quotes the Kumârasambhava as a work of Kālidāsa, and it is therefore beyond doubt that the Raghuvams'a also must be the work of Kālidāsa, as both the works have been shown to belong to the same identical author.

But it is not necessary to *infer* the existence of the Raghuvams'a in the time of Kshîrasvāmī. For we find it frequently quoted by him in the same commentary. Among the quotations are the following:

यथा । वार्द्धके मुनिवृत्तीनाम् I. 8 on II. मनुष्यव^० 41.

यद्रपोरुत्तरदिग्विजये । दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धान् लघुकुङ्कुमकैसरान् IV. 67
on II. मनुष्यव^० 124.

प्रायोपवेशनमतिर्नृपतिर्बभूव VIII. 93 on II. ब्रह्मव^० 53 III. ना^० 153.

यत्कथ्यम् । यातेति जन्यान्वदन्कुमारो VI. 30 on II. ब्रह्मव^० 57.

There are several² other passages quoted, but those

1. One from the Library of the late Dinamanis'ankar S'âstrî of Surat, and the other in the Deccan College Library, Poona.

2. For example see Kāṇḍa II. क्षत्रियव^० 30 (quotes III. 70), ditto 37 (quotes V. 32), III. ना^० 31 (quotes XVI. 11), ditto 143 (quotes V. 64), ditto ना^० 156 (quotes I. 46), ditto 22 (quotes

above given will suffice to prove that the *Raghuvamśa* existed and was considered a standard work when *Kshîrasvâmî* lived.

Now as regards the date of *Kshîrasvâmî* the *Râjataranginî* enables us to assign him to the middle of the eighth century of Christ. That work gives the history of *Jayâpîda* the mighty Emperor of *Kâśmîra*, "who brought back " Learning to *Kâśmîra*, the country of its birth, from " distant countries whither it had fled, and who caused " the *Mahâbhâshya* that was well nigh lost to be brought " from other countries, and interpreting it caused it to be " studied in his empire."¹ It goes on to say that " having received his knowledge from the Professor of the science of " lexicography, named *Kshîra*, *Pandita Jayâpîda* was reckoned among the wise." The name *Kshîra* for *Kshîrasvâmî* does not by any means interfere with the identification, as *Svâmî* is merely an honorific affix, like *âchârya* in *S'ankarâchârya* and *Hemâchârya*. The shorter was the real name as is shown by the title of his work on grammar called *Kshîrataranginî*. And as we know of no other *Kshîra* who was both a grammarian and a lexicographer and also a teacher² of lexicons, the *Kshîra*

III. 51), ditto 28 (quotes XI. 12), ditto 45 (quotes I. 13), ditto 95 (quotes I. 3).

1. उत्पत्तिभूमौ देशेस्मिन् दूरदूरतिरहितः । कश्यपेन विनस्तेव तेन विद्यावतारिता ।
* * * देशान्तरादागमस्य व्याचक्षाणः क्षमायति । प्रावर्तयन् विच्छिन्नं महाभाष्यं
रचमण्डले । क्षीराभिवाच्छब्दविद्योपाध्यायान् संभृतधनः । बुधैः सह ययौ वृद्धिं स जयावीड-
पण्डितः *Râjat.* IV. 488 fgg.

2. *Kshîrasvâmî* is full of quotations from his own *Kos'a* in his commentary on the *Amarakos'a*. That he was a teacher of the science of words, i. e. lexicography, may easily be understood from his having commented upon *Amarasimha's*

mentioned by the Rājataranginī is beyond all doubt the celebrated commentator on the Amarakos'a.¹ The date of Jayāpīda the son of Vappiya and successor of Sangrāmāpīda varies from A. D. 754 to A. D. 772 according to three different calculations.² Now from the manner in which Kshīra³ quotes the Kumārasambhava and the Raghuvams'a, viz., with the simple introduction of यद्वाच्यम्, 'as may be seen, as for example,' and यथा 'as,' without adding the name of the author quoted from, it is clear that those works were perfectly well-known at that time, and known to be so authoritative that they might be quoted to support or refute the author whom Kshīra was interpreting in his commentary. To obtain such celebrity and authority, the poems must have been written at least one or two centuries before. And

glossary. His frequent references to Kās'mīra and to the readings of the Amarakos'a prevalent among the people of that country add strength to the identification.

1. According to Colebrooke (*Misc. Essays* II. 55) *Rāyamukuta* A. D. 1431, bases his commentary on the Amarakos'a on that of Kshīrasvāmī, who is also quoted by Dinakaramis'ra, A. D. 1385, and Chāritravardhana. See *Appendix*.

2. Prinsep's *Antiquities* Vol. II. p. 245. According to Troyer's calculation the date is 754-58, Cunningham's 751-11 and Wilson's 772-10.

3. The St. Petersburg *Sanskrit Wörterbuch* cites this author under the name of Svāmin, which appears to be an evident mistake notwithstanding that Mallinātha and other commentators sometimes cite him as Svāmīn, which is simply out of respect. Works on grammar not seldom quote Pāṇini or Patanjali under the term *Āchāryāḥ*, but no one will seriously take that to be the real proper name.

this takes us back to the middle of the sixth century.¹

1. While correcting for the press I have come across Prof. Aufrecht's analysis of Kshîrasvâmi's commentary, published in the *Zeitschrift* for May 1874 of the German Oriental Society where the learned Professor disposes of Kshîra's date in two lines and assigns him to somewhere between the eleventh and twelfth centuries on the ground that he quotes S'ribhoja, and is quoted by Vardhamâna, the author of the *Gaṇaratnamahodadhi*. The Professor does not notice the passage in the *Rājataranginī*, nor does he think it necessary to discuss the question whether the glossary quoted by Kshîrasvâmi under the name of S'ribhoja is at all and if so properly attributed to *Bhojadeva* of Dhârâ. For there are no grounds for holding that this S'ribhoja was the *Bhojadeva* to whom the *Sarasvatikanṭhābharana* is attributed, and who lived in the middle of the eleventh century. The facts of the *Rājataranginī* ought not, I think, to be lightly set aside except on the ground of the most convincing proof. Neither the date nor the authorship of the *Sarasvatikanṭhābharana* is satisfactorily established, and even if it were, it would throw little light on the date of Kshîrasvâmi, as the lexicographer quoted by the latter as S'ribhoja appears to be different from the *Bhojadeva* of Dhârâ to whom I have not seen a glossary attributed. It may here be mentioned that Kshîrasvâmi quotes what appears to be a Kos'a under the name of S'riharsha (संघातमृत्युर्मरकं मारिर्भारिचरेवनेन [?] श्रीहर्षः II. मृत्यु ० 59), but there is no Kos'a among the works that S'riharsha the poet says he composed.

To me the S'ribhoja quoted by Kshîrasvâmi appears to have been, like the latter, a commentator on the *Amarakos'a* and the writer of a glossary. This is clear from the manner he is cited by Kshîrasvâmi. The following passages taken from the second and third Kāṇḍas will bear me out :—

It will be also observed that Kshīrasvāmī quotes from the Kumārasambhava in a manner that shows that

On II. वनो° 33. आम्रक्षुतो &c. “च्योतति रसं चूनः । चूष्यत इति श्रीभोजो निरवोचत्” . This I think leaves little doubt that S'ribhoja commented on the Amarakos'a.

On II. मनुष्य° 59. “पामास्यास्तीति पामनः पाम इत्येके । द्वावपीति श्रीभोजः” .
The same must be said of this remark.

On II. क्षत्रिय° 52. कञ्चुको वारवाणोस्त्री &c. “वाणवारस्य व्यन्ययेन मयूरव्यं-
सकादिवा इति श्रीभोजः ।” And of this also.

On II. क्षत्रिय° 96, 97. “यच्छ्रीभोजः कमर्थिनः कुप्युस्तनुकंसमृध्यन्तु (sic.)
मागभाः । कामिषुभ्यां तु यद्वानो रामोरण्यं भुरण्यति ।”

On II. वैश्य° 56. कामं प्रकामं पर्याप्ति &c. “प्रायः क्रियाविशेषणान्येनानि । अत्र
एवाव्ययत्वे एतेषां श्रीभोजो भ्रान्तः ।”

On II. वैश्य° 75. “उरण्यति देवता (? :) प्रीणाति इति श्रीभोजः ।” Do
not this and the previous passage show that S'ribhoja is
an earlier commentator of Amarasīmha ?

On II. शूद्र° 7. “विशेषेण ओकं समवायमियति व्योकारः । व्योरिति अयःपर्याय
इति श्रीभोजः ।” The same may be asked regarding this
remark.

On II. शूद्र° 7. “पीडयानिस्मात्पेदेति श्रीभोजः ।”

On III. विशे° 38. “विशुनः विश अवयवे । अविश्यति खण्डयति इति श्रीभोजः” Kshīrasvāmī here quotes S'ribhoja to show that
the latter has given the etymology of विशुनः in a way
different from his own.

On III. विशे° 53. “श्रीभोजस्तु परः शब्दं निगमं मन्यते यथा परोवरं परोक्षम्”

On III. ना° 216. कृतान्ते पुंसि कीनाशः &c. “कीशक्रीकटकीचकार्थः कीनि-
यान इति श्रीभोजः ।”

On III. अन्य° 21. तथा भ्रान्त्या° &c. “अन्यतरंशुः । इतरंशुः । शुर्दिनामि-
ति श्रीभोजः ।”

he either knew only one Kâlidâsa or that he considered the work he was quoting from to belong to the celebrated Kâlidâsa, who had only to be named to be recognised. Surely if the Kumârasambhava was the production of a Kâlidâsa more modern than or different from that of the dramas, Kshîrasvâmî would either have named the poem itself instead of its author, or the latter with a distinctive designation such as अभिनवकालिदास, or some similar appellation. The conclusion is therefore unavoidable that in the middle of the eighth century of Christ the Kumârasambhava was considered as a work of the great Kâlidâsa. Of course, it is not probable that an eminent grammarian and scholar like Kshîrasvâmî, extensively read in Sanskrit literature as is shown by his quotations, might have mistaken a spurious work that was fathered by its real author upon the great poet, for one composed by the latter.

One source, not yet much investigated of facts bearing upon the age of Sanskrit authors is the numerous commentaries on Kâvyas, Kos'as and grammars and lastly, works on the Alankâras'âstra. They are full of quotations and the date of one being ascertained will throw considerable light on those of many others and make the subject of Indian chronology, which has

These are all the passages I have found in the second and third Kânḍas referring to S'ribhoja, and there is only one among them that seems to contain a quotation from his glossary; the rest refer, as far as I see, to his comments on the Amarako'sa. Is it not difficult to believe that the Bhojadeva of Dhârâ the author (if he be) of the Kanṭhâbharana could have stooped to write a commentary on the Amarako'sa, and to compile a glossary?

hitherto remained shrouded in obscurity and confusion, afford results far beyond our present expectations.¹

In connection with the authorship of Kâlidâsa it may be mentioned here that by the commentary of Kshîra-svâmi the Meghadûta and the Vikramorvas'î are also proved to be prior to his date as he quotes them both.²

To recapitulate, the conclusions I arrive at are :

1. That there is nothing in his works that renders the ordinary tradition assigning Kâlidâsa to the age of the Vikramâditya of the Samvat Era untenable :

2. That though Kâlidâsa shows some acquaintance with the astrology of the zodiac, the passages in his works, that contain astrological allusions, do not prevent us from assigning him to the first century B. C., if he be shown by independent evidence to have then lived :

1. I have met with a passage in Hemâdri's commentary from which it appears that the author of the '*Sârasvata tîkā*' quotes the Raghuvamś'a under the name of Kâlidâsa. I have not yet been able to find out what *tîkā* is meant. Here is the passage : On तं पतया प्रथममास पयान पश्चात् Ragh. IX. 61 " कालिदासश्चेच्छनि व्यवधानं यत्र त्रयोदशे सर्गे प्रभञ्शया यो नृपं चकार षोडशे सर्गे संयोजया विबिधदास समेतबन्धुरिति " सारस्वतटीकायाम्.

2. On स्यात्कौलीनं लोकवादे &c. Kâṇḍa III. ना. 117 " कुलीने भव कौलीनं कुलस्येदं वा । लोकवादोपवादः । यथा । मा कौलीनादासितनयने मय्यविश्वासिनी भूः (Meghad. II. 51) ; also on आप्रच्छन्नमथान्नायः संप्रदायः &c. III. संकीर्णव० 7 " आङ्गुर्वप्रछिरालिङ्गनादिनानन्दनार्थः । यथा । आपृच्छस्व प्रियसखममुम् " (Meghad. I. 12.) On Kâṇḍa III. अव्य० 22 " तदा तदानीं युगपदेकदा सर्वदा सदा &c. " he has : एकपदे च । यथा अयमेकपदे तथा वियोगः. Vikramorvas'î IV. 3.

3. That the Kālidāsa of the three dramas was also the Kālidāsa of the poems, Raghuvamśa, Kumārasambhava and Meghadūta :

4. That this Kālidāsa lived considerably prior to the middle of the eighth century—at least two centuries—and probably under a Vikramāditya who reigned at Ujjayinī :

5. That, therefore, all stories connecting him with a king Bhoja that reigned at Dhârâ after the tenth century are to be rejected as altogether without foundation :

6. That the Rāmāyana must have been written very many centuries before the time of Kālidāsa, many centuries before the time when Prof. Weber is inclined to regard it to have been composed.

S. P. P.

Surat, 1st June 1874.

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं
 दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।
 अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
 छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ ॥ १ ॥
 उभावुभाभ्यां प्रणतौ हतारी
 यथाक्रमं विक्रमशोभिनी तौ ।
 विस्पष्टमस्त्रान्धतया न दृष्टौ
 ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात् ॥ २ ॥

संजीवनं मैथिलकन्यकायाः सौन्दर्यसर्वस्वमहानिधानम् ।
 शशाङ्कपङ्केरुहयोः समानं रामस्य वन्दे रमणीयमास्पम् ॥

॥ १ ॥ भर्तुरिति । अथ दाशरथी रामलक्ष्मणौ । उपघ्नतरोराश्रयवृ-
 क्षस्य ॥ उपघ्न आश्रय इति निपातः ॥ तस्य छेदाद्भवत्यौ लते इव ॥
 बल्ली तु व्रतातिर्लतेत्यमरः ॥ भर्तुः प्रणाशाच्छोचनीयं दशान्तरमवस्था-
 न्तरं प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यासुमित्रे तत्र साकेतोपवने समं युगप-
 दपश्यताम् ॥

॥ २ ॥ उभावेति । यथाक्रमं स्वस्वमातृपूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवन्तौ
 हतारी हतशत्रुकौ विक्रमशोभिनी तावुभौ रामलक्ष्मणावुभाभ्यां मातृभ्या-
 मस्त्रैरश्रुभिरन्धतया हेतुना ॥ अस्त्रमश्रु च शोणितमिति यादवः ॥
 विस्पष्टं न दृष्टौ किं तु सुतस्पर्शेन यत्सुखं तस्योपलम्भादनुभवाज्ज्ञातौ ॥

आनन्दजः शोकजमश्रु बाष्पस्र
 तयोरशीतं शिशिरो बिभेद ।
 गङ्गासरय्वोर्जलमुष्णतप्तं
 हिमाद्रिनिस्पन्द इवावतीर्णः ॥ ३ ॥
 ते पुत्रयोर्नैर्ऋतशस्त्रमार्गान्
 आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ ।
 अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानां
 न वीरसूशब्दमकामयेताम् ॥ ४ ॥
 क्लेशावहा भर्तुरलक्षणाहं
 सीतेति नाम स्वमुदीरयन्ती ।
 स्वर्गप्रतिष्ठस्य गुरोर्महिष्या-
 वभक्तिभेदेन वधूर्ववन्दे ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥ आनन्दज इति । तयोर्मात्रोरानन्दजः शिशिरो बाष्पः शोक-
 जमशीतमुष्णमश्रु । उष्णतप्तं ग्रीष्मतप्तं गङ्गासरय्वोर्जलं कर्म । अवतीर्णो
 हिमाद्रेर्निस्पन्दो निर्झर इव । बिभेद ॥ आनन्देन शोकस्तिरस्कृत
 इत्यर्थः ॥

॥ ४ ॥ ते इति । ते मातरौ पुत्रयोरङ्गे शरीरे नैर्ऋतशस्त्राणां
 मार्गान्त्रणानार्द्रान्तरसानिव सदयं स्पृशन्त्यौ क्षत्रकुलाङ्गनानामीप्सित-
 मिष्टमपि वीरसूर्वीरमातेति शब्दं नाकामयेताम् ॥ वीरप्रसवो दुःखहेतु-
 रिति भावः ॥

॥ ५ ॥ क्लेशावहेति । आवहतीत्यावहा । भर्तुः क्लेशावहा क्लेशका-
 रिणी अत एवालक्षणाहं सीतेति स्वं नामोदीरयन्ती स्वर्गः प्रतिष्ठा
 आस्पदं यस्य तस्य स्वर्गस्थितस्य गुरोः श्वशुरस्य महिष्यौ श्वश्र्वौ वधूः
 स्नुषा ॥ वधूः स्नुषा वधूर्जायेत्यमरः ॥ अभक्तिभेदेन ववन्दे ॥ स्वर्गप्रतिष्ठ-
 स्येत्यनेन श्वश्रूवैधव्यदर्शनदुःखं सूचितम् ॥

उत्तिष्ठ वत्से ननु सानुजोसौ
वृत्तेन भर्ता शुचिना तवैव ।
कृच्छं महत्तीर्णं इति प्रियार्हा
तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या ॥ ६ ॥
अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।
निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्
तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥ ७ ॥
सरित्समुद्रान्तरसीश्च गत्वा
रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।
तस्यापतन्मूर्ध्नि जलानि जिष्णोर्
विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥ ८ ॥
तपस्विवेषक्रिययापि तावद्

॥ ६ ॥ उत्तिष्ठेति । ननु वत्से उत्तिष्ठ । असौ सानुजो भर्ता तवैव
शुचिना वृत्तेन महत्कृच्छं दुःखं तीर्णस्तीर्णवान् । इति प्रियार्हा तां वधूं
प्रियमप्यमिथ्या ते श्वश्र्वावूचतुः ॥ उभयं दुर्वचमिति भावः ॥

॥ ७ ॥ अथेति । अथ जनन्योरानन्दजलैरानन्दबाष्पैः प्रारब्धं
प्रक्रान्तं रघुवंशकेतो रामस्याभिषेकममात्यवृद्धास्तीर्थेभ्यो गङ्गाप्रमुखेभ्य
आहृतैरानीतैः काञ्चनकुम्भतोयैर्निर्वर्तयामासुर्निष्पादयामासुः ॥

॥ ८ ॥ सरिदिति । रक्षःकपीन्द्रैः सरितो गङ्गाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्
सरसीर्मानसादीश्च गत्वा उपपादितान्युपनीतानि जलानि जिष्णोर्जयशी-
लस्य ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः ॥ तस्य रामस्य मूर्ध्नि ।
विन्ध्यस्य विन्ध्याद्रेर्मूर्ध्नि मेघप्रभवा आप इव । अपतन् ॥

॥ ९ ॥ तपस्वीति । यो रामस्तपस्विवेषक्रिययापि तपस्विवेषरचन-

यः प्रेक्षणीयः सुतरां बभूव ।
 राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा
 तस्योदितासीत्पुनरुक्तदोषा ॥ ९ ॥
 स मौलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्
 तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।
 विवेश सौधोद्गतजालवर्षाम्
 उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ १० ॥
 सौमित्रिणा सावरजेन मन्दम्
 आधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
 धृतातपत्रो भरतेन साक्षाद्
 उपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ ११ ॥
 प्रासादकालागुरुधूमराजिस्
 तस्याः पुरो वायुवशेन भिन्ना ।

यापि सुतरामत्यन्तं प्रेक्षणीयस्तावद्दर्शनीय एव बभूव तस्य राजेन्द्रनेप-
 थ्यविधानेन राजवेषरचनयोदिता या शोभा सा पुनरुक्तं नाम दोषो
 यस्याः सा पुनरुक्तदोषा द्विगुणासीत् ॥

॥ १० ॥ स इति । स रामः ससैन्यस्तूर्यस्वनैरानन्दितपौरवर्गः
 सन् मूले भवा मौला मन्त्रिवृद्धास्तै रक्षोभिर्हरिभिश्च सह सौधेभ्य उद्ग-
 तजालवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीं विवेश प्रविष्टवान् ॥

॥ ११ ॥ सौमित्रिणेति । सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणा मन्दमा-
 धूते बालव्यजने चामरे यस्य स रथस्थो भरतेन धृतातपत्रः एवं चतु-
 र्युहो रामः प्रवृद्धः साक्षादुपायानां सामादीनां संघातः समष्टिरिव
 विवेशेति पूर्वेण संबन्धः ॥

॥ १२ ॥ प्रासादेति । वायुवशेन भिन्ना प्रासादे यः कालागुरुधूम-

वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन
मुक्ता स्वयं वेणिरिवावभासे ॥ १२ ॥
श्वश्रूजनानुष्ठितचारुवेषां
कर्णीरथस्थां रघुवीरपत्नीम् ।
प्रासादवातायनदृश्यबन्धैः
साकेतनार्योज्जलिभिः प्रणेमुः ॥ १३ ॥
स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयं
सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम् ।
रराज शुद्धेति पुनः स्वपुत्र्यै
संदर्शिता वद्विगतेव भर्त्रा ॥ १४ ॥
वेश्मानि रामः परिवर्हन्ति
विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भयः ।

स्तस्य राजी रेखा । वनान्निवृत्तेन रघूद्वहेन रामेण स्वयं मुक्ता तस्याः
पुरः पुर्या वेणिरिव । आवभासे ॥ पुरोपि पतिव्रतासमाधिरुक्तः ॥ न
प्रोषिते तु संस्क्रुयान्न वेणीं च प्रमोचयेदिति हारीतः ॥

॥ १३ ॥ श्वश्रूजनेति । श्वश्रूजनेनानुष्ठितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्या-
म् ॥ आकल्पवेषौ नेपथ्यमित्यमरः ॥ कर्णीरथः स्त्रीयोग्योल्परथः ॥ कर्णी-
रथः प्रवहणं डयनं रथगर्भक इति यादवः ॥ तत्रस्थां रघुवीरपत्नीं सीतां
साकेतनार्यः प्रासादवातायनेषु दृश्यबन्धैर्लक्ष्यपुटैरज्जलिभिः प्रणेमुः ॥

॥ १४ ॥ स्फुरदिति । स्फुरत्प्रभामण्डलमानसूयमनुसूयया दत्तं
शाश्वतं सदातनमङ्गरागं बिभ्रती सा सीता भर्त्रा स्वपुत्र्यै शुद्धेति संद-
र्शिता पुनर्वद्विगतेव रराज ॥

॥ १५ ॥ वेश्मानीति । सुहृदो भावः सौहार्दं सौजन्यम् ॥ हृद्भगसि-
न्ध्वन्ते पूर्वपदस्येत्युभयपदवृद्धिः ॥ सौहार्दनिधी रामः सुहृद्भयः सुग्रीवा-

बाष्पायमाणो बलिमन्निकेतम्

आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश ॥ १५ ॥

कृताञ्जलिस्तत्र यदम्ब सत्या-

न्नाभ्रश्यत स्वर्गफलाद्गुरुः ।

तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति

जहार लज्जां भरतस्य मातुः ॥ १६ ॥

तथा च सुग्रीवविभीषणादीन्

उपाचरत्कृत्रिमसंविधाभिः ।

संकल्पमात्रोदितसिद्धयस्ते

क्रान्ता यथा चेतसि विस्मयेन ॥ १७ ॥

दिभ्यः परिवर्हन्ति उपकरणवन्ति वेश्मानि विश्राण्य दत्त्वा आलेख्यशेषस्य चित्रमात्रशेषस्य पितुर्बलिमत्पूजायुक्तं निकेतं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्वमन्विवेश ॥ बाष्पोष्माभ्यामुद्वमन इति क्यङ्कृत्ययः ॥

॥ १६ ॥ कृताञ्जलिरिति । तत्र निकेतने कृताञ्जलिः सन् रामः । हे अम्ब नो गुरुः पिता स्वर्गः फलं यस्य तस्मात्सत्यान्नाभ्रश्यत न भ्रष्टवानिति यत्तदभ्रंशनं चिन्त्यमानं विचार्यमाणं तव सुकृतम् । इत्येवं प्रकारेण भरतस्य मातुः कैकेय्या लज्जां जहारापानयत् ॥ राज्ञां प्रतिज्ञापारिपालनं स्वर्गसाधनमित्यर्थः ॥ भरतग्रहणं तदपेक्षयापि कैकेय्यनुसरणमिति द्योतनार्थम् ॥

॥ १७ ॥ तथेति । सुग्रीवविभीषणादीन् । संविधीयन्त इति संविधा भोग्यवस्तूनि । कृत्रिमसंविधाभिस्तथा तेन प्रकारेणोपाचरच्च यथा संकल्पमात्रेणेच्छामात्रेणोदितसिद्धयस्ते सुग्रीवाद्यश्चेतसि विस्मयेन क्रान्ता व्याप्ताः ॥

सभाजनायोपगतान्स दिव्यान्
मुनीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।
शुश्राव तेभ्यः प्रभवादि वृत्तं
स्वविक्रमे गौरवमादधानम् ॥ १८ ॥
प्रतिप्रयातेषु तपोधनेषु
सुखादविज्ञातगतार्धमासान् ।
सीतास्वहस्तोपहृताग्र्यपूजान्
रक्षःकपीन्द्रान्विससर्ज रामः ॥ १९ ॥
तच्चात्मचिन्तासुलभं विमानं
हृतं सुरारेः सह जीवितेन ।
कैलासनाथोद्वहनाय भूयः
पुष्पं दिवः पुष्पकमन्वमंस्त ॥ २० ॥

॥ १८ ॥ सभाजनायेति । स रामः सभाजनायाभिनन्दनायोपग-
तान्दिवि भवान्मुनीनगस्त्यादीन्पुरस्कृत्य हतस्य शत्रो रावणस्य प्रभ-
वादि जन्मादिकं स्वविक्रमे गौरवमुत्कर्षमादधानं वृत्तं तेभ्यो मुनिभ्यः
शुश्राव ॥ जितोत्कर्षाज्जेतुस्त्कर्ष इत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ प्रतीति । तपोधनेषु मुनिषु प्रतिप्रयातेषु प्रतिनिवृत्य गतेषु
सत्सु सुखादविज्ञात एव गतोर्धमासो येषां ताननन्तरं सीतायाः स्वहस्ते-
नोपहृता दत्ताग्र्यपूजा उत्तमसंभावना येभ्यस्तान् । एतेन सौहार्दातिशय
उक्तः । रक्षःकपीन्द्रान् रामो विससर्ज विसृष्टवान् ॥

॥ २० ॥ तच्चेति । तच्चात्मचिन्तासुलभं स्वेच्छामात्रलभ्यं सुरारे
रावणस्य जीवितेन सह हृतं दिवः पुष्पं पुष्पवदाभरणभूतं पुष्पकं वि-
मानं भूयः पुनरपि कैलासनाथस्य कुबेरस्योद्वहनायान्वमंस्त अनु-
ज्ञातवान् ॥ मन्यतेर्लुङ् ॥ भूयोग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौबेरमेवेति सूच्यते ॥

पितुर्नियोगाद्वनवासमेवं
 निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थकामेषु समां प्रपदे
 यथा तथैवावरजेषु वृत्तिम् ॥ २१ ॥
 सर्वासु मातृष्वपि वत्सलत्वात्
 स निर्विशेषप्रतिपन्निरासीत् ।
 षडाननुपीतपयोधरासु
 नेता चमूनामिव कृत्तिकासु ॥ २२ ॥
 तेनार्थवाङ्मोभपराङ्मुखेन
 तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान् ।
 तेनास लोकः पितृमान्विनेत्रा
 तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ पितुरिति । रामः एवं पितुर्नियोगाच्छासनाद्वनवासं नि-
 स्तीर्य अनन्तरं प्रतिपन्नराज्यः प्रातराज्यः सन्धर्मार्थकामेषु यथा तथै-
 वावरजेष्वनुजेषु समां वृत्तिं प्रपदे । अवैषम्येण व्यवहृतवानित्यर्थः ॥

॥ २२ ॥ सर्वास्विति । स रामो वत्सलत्वास्तिग्धत्वात् । न तु लोक-
 प्रतीत्यर्थम् ॥ स्तिग्धस्तु वत्सल इत्यमरः ॥ सर्वासु मातृष्वपि निर्विशेषप्र-
 तिपत्तिस्तुल्यसत्कार आसीत् ॥ कथमिव । चमूनां नेता षण्मुखः षड्भिरा-
 ननैरापीताः पयोधराः स्तना यासां तासु कृत्तिकास्विव ॥

॥ २३ ॥ तेनेति । लोको लोभपराङ्मुखेन वदान्येन तेन रामेणार्थ-
 वान्धनिक आस बभूव ॥ तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययमेतत् ॥ विघ्नेभ्यो भयं
 घ्नता नुदता तेन क्रियावाननुष्ठानवानास । विनेत्रा नियामकेन तेन
 पितृमानास । पितृवन्नियच्छतीत्यर्थः । शोकमपनुदतीति शोकापनुदो
 दुःखस्य हर्ता तेन ॥ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोरिति कप्रत्ययः ॥ तेन
 पुत्री पुत्रवानास । पुत्रवदानन्दयतीत्यर्थः ॥

स पौरकार्याणि समीक्ष्य काले
 रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
 उपस्थितश्चारु वपुस्तदीयं
 कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥ २४ ॥
 तयोर्यथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थान्
 आसेदुषोः सद्गुणं चित्रवत्सु ।
 प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु
 संचिन्त्यमानानि सुखान्यभूवन् ॥ २५ ॥
 अधाधिकस्निग्धविलोचनेन
 मुखेन सीता शरपाण्डुरेण ।
 आनन्दयित्री परिणेतुरासीद्
 अनक्षरव्यञ्जितदौर्हृदेन ॥ २६ ॥

॥ २४ ॥ स इति । स रामः कालेवसरे पौराणां कार्याणि प्रयोज-
 नानि समीक्ष्य विदेहाधिपतेर्दुहित्रा सीतया । उपभोगोत्सुकया अत एव
 तदीयं सीतासंबन्धि चारु वपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्येव । उपस्थितः
 संगतः सन् रेमे ॥ उपस्थानं तु संगतिरिति यादवः ॥

॥ २५ ॥ तयोरिति । चित्रवत्सु वनवासवृत्तान्तालेख्यवत्सु सद्गुण-
 यथाप्रार्थितं यथेष्टमिन्द्रियार्थानिन्द्रियविषयान् शब्दादीनासेदुषोः प्राप्तव-
 तोस्तयोः सीतारामयोर्दण्डकेषु दण्डकारण्येषु प्राप्तानि दुःखान्यपि विर-
 हविलापान्वेषणादीनि संचिन्त्यमानानि स्मर्यमाणानि सुखान्यभूवन् ॥
 स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ॥

॥ २६ ॥ अथेति । अथ सीता अधिकस्निग्धविलोचनेन अत्यन्तम-
 सृणलोचनेन शरवत्तृणविशेषवत्पाण्डुरेण अत एव अनक्षरमवागव्यापारं
 यथा भवति तथा व्यञ्जितं दौर्हृदं गर्भो येन तेन मुखेन परिणेतुः पत्यु-
 रानन्दयित्र्यासीत् ॥

तामङ्गमारोप्य कृशाङ्गयाष्टिं
 वर्णान्तराक्रान्तपयोधराग्राम् ।
 विलज्जमानां रहसि प्रतीतः
 पप्रच्छ रामां रमणोभिलाषम् ॥ २७ ॥
 सा दष्टनीवारवलीनि हिंस्रैः
 संवद्धवैखानसकन्यकानि ।
 इयेष भूयः कुशवन्ति गन्तुं
 भागीरथीतीरतपोवनानि ॥ २८ ॥
 तस्यै प्रतिश्रुत्य रघुप्रवीरः
 तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः ।
 आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां
 प्रासादमभ्रंलिहमारुरोह ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ तामिति । प्रतीतो गर्भज्ञानात्प्रीतः । रमयतीति रमणः ।
 प्रियां कृशाङ्गयाष्टिं वर्णान्तरेण नीलिम्बा आक्रान्तपयोधराग्रामं विलज्ज-
 मानां तां रामां रहस्यङ्गमारोप्याभिलाषं मनोरथं पप्रच्छ ॥ एतच्च दोह-
 दस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादिति शास्त्रात् न तु लौल्यादित्यनुसं-
 धेयम् ॥

॥ २८ ॥ सेति । सा सीता हिंस्रैर्दष्टा नीवारा एव वलयो येषु
 तानि । तिर्यग्भिक्षुकादिदानं वलिः । संवद्धाः कृतसख्या वैखानसानां
 कन्यका येषु तानि कुशवन्ति भागीरथीतीरतपोवनानि भूयः पुनरपि
 गन्तुमियेषाभिललाष ॥

॥ २९ ॥ तस्या इति । रघुप्रवीरो रामस्तस्यै सीतायै तत् पूर्वोक्त-
 मीप्सितं मनोरथं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैस्तत्कालोचितैरनुयातः सन् मुदि-
 तामयोध्यामालोकयिष्यन् । अभ्रं लेढीत्यभ्रंलिहमभ्रंकषं प्रासादमारुरोह ॥
 वहाभ्रे लिह इति खड्गप्रत्ययः । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः ॥

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्
 विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।
 विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः
 पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ३० ॥
 स किंवदन्तीं वदतां पुरोगः
 स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।
 सर्पाधिराजोरुभुजोपसर्पं
 पप्रच्छ भद्रं विजितारिभद्रः ॥ ३१ ॥
 निर्वन्धपृष्ठः स जगाद सर्वं
 स्तुवन्ति पौराश्चरितं त्वदीयम् ।
 अन्यत्र रक्षोभवनोषितायाः
 परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥

॥ ३० ॥ ऋद्धापणमिति । स रामः ऋद्धाः समृद्धा आपणाः पण्य-
 भूमयो यस्मिंस्तं राजपथम् । नौभिः समुद्रवाहिनीभिर्विगाह्यमानां सरयूं
 च । पौरैर्विलासिभिरध्युषितानि पुरोपकण्ठोपवनानि च पश्यन् रेमे ॥
 विलासिन्यश्च विलासिनश्च विलासिनः ॥ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः ॥

॥ ३१ ॥ स इति । वदतां वाग्मिनां पुरोगः श्रेष्ठो विशुद्धवृत्तः ।
 सर्पाधिराजः शेषः । तद्वदुरू भुजौ यस्य स विजितारिश्रेष्ठः स रामः
 स्ववृत्तमुद्दिश्य भद्रं भद्रनामकमपसर्पं चरं किंवदन्तीं जनवादं पप्रच्छ ॥
 अपसर्पश्चरः स्पशः । किंवदन्ती जनश्रुतिरिति चामरः ॥

॥ ३२ ॥ निर्वन्धेति । निर्वन्धेन पृष्ठः सोपसर्पो जगाद । किमिति ।
 हे मानवदेव रक्षोभवन उषिताया देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारा-
 दन्यत्र इतरांशे । तं वर्जयित्वेत्यर्थः । त्वदीयं सर्वं चरितं पौराः स्तु-
 वन्ति ॥

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवम्

अभ्याहतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोघनेनाय इवाभितप्तं

वैदेहिवन्धोर्हृदयं विदद्रे ॥ ३३ ॥

किमात्मनिर्वादकथामुपेक्षै

जायामदोषामुत संत्यजानि ।

इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वाद्

आसीत्स दोलाचलचित्तवृत्तिः ॥ ३४ ॥

निश्चित्य चानन्यनिवृत्तिं वाच्यं

त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमैच्छत् ।

अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियार्थाद्

॥ ३३ ॥ कलत्रेति । एवं किल कलत्रनिन्दया गुरुणा दुर्वहेण की-
र्तिविपर्ययेण अपकीर्त्याभ्याहतं वैदेहिवन्धोर्वैदेहिवल्लभस्य ॥ डयापोः
संज्ञाछन्दसोर्वहुलामिति दुःस्वः कालिदास इतिवत् ॥ हृदयम् । अयोघनेना-
भ्याहतमभितप्तमय इव । विदद्रे विदीर्णम् ॥ कर्तरि लिट् ॥

॥ ३४ ॥ किमिति । आत्मनो निर्वादोपवाद एव कथा तां किमुपेक्षै ।
उत अदोषां साध्वीं जायां संत्यजानि ॥ उभयत्रापि प्रश्ने लोट् ॥ इत्ये-
कपक्षाश्रये अन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्वादपरिच्छेत्तृत्वात्स रामो दोला-
चला चित्तवृत्तिर्यस्य स आसीत् ॥

॥ ३५ ॥ निश्चित्येति । किं च वाच्यमपवादम् । नास्त्यन्येन त्यागा-
तिरिक्तोपायेन निवृत्तिर्यस्य तदनन्यनिवृत्तिः । निश्चित्य पत्न्यास्त्यागेन
परिमार्ष्टुं परिहर्तुमैच्छत् ॥ तथा हि । यशोधनानां पुंसां स्वदेहादपि
यशो गरीयो गुरुतरम् । इन्द्रियार्थात्स्वचन्दनवनितादेरिन्द्रियविषयाद्गरीय

यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥

स संनिपात्यावरजान्हतौजास्

तद्विक्रियादर्शनलुप्तहर्षान् ।

कौलीनमात्माश्रयमाचक्षे

तेभ्यः पुनश्चेदमुवाच वाक्यम् ॥ ३६ ॥

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेर्

उपस्थितः पश्यत कीदृशोयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः

पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ३७ ॥

पौरैषु सोहं बहुलीभवन्तम्

अपां तरंगेष्विव तैलबिन्दुम् ।

सोढं न तत्पूर्वमवर्णमोशे

इति किमुत वक्तव्यम् ॥ पञ्चमी विभक्त इत्युभयत्रापि पञ्चमी ॥ सीता
चेन्द्रियार्थ एव ॥

॥ ३६ ॥ स इति । हतौजा निस्तेजस्कः स रामस्तस्य रामस्य
विक्रियादर्शनेन लुप्तहर्षानवरजान्संनिपात्य समागमग्यात्माश्रयं स्वविष-
यकं कौलीनं निन्दां तेभ्य आचक्षे । पुनरिदं वाक्यमुवाच च ॥

॥ ३७ ॥ राजर्षीति । रवेः प्रसूतिर्जन्म यस्य तस्य राजर्षिवंशस्य
सदाचारशुचेः सदृत्तशुद्धान्मत्तो मत्सकाशात् । दर्पणस्य पयोदवातादिव ॥
साम्भःकणादित्यर्थः ॥ कीदृशोयं कलङ्क उपस्थितः प्राप्तः पश्यत ॥

॥ ३८ ॥ पौरैष्विति । सोहम् । अपां तरंगेषु तैलबिन्दुमिव पौरैषु
बहुलीभवन्तं प्रसरन्तम् । तदेव पूर्वं यस्य तम् । तत्पूर्वमवर्णमपवादम् ॥
अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवदित्यमरः ॥ दिपेन्द्रः । आलानमेवालानि-
कम् ॥ विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् ॥ अथ वा आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्ये-

आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८ ॥

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तौ

उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्

समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव ॥ ३९ ॥

अवैमि चैनामनघेति किं तु

लोकापवादो बलवान्मतो मे ।

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वे-

नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः

व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं

त्यालानिकम् ॥ प्रयोजनमिति ठक् ॥ स्थाणुं स्तम्भमिव ॥ चूतवृक्ष इति-
वत्सामान्यविशेषभावादपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् ॥ सोढुं नेशे न शक्नोमि ॥

॥ ३९ ॥ तस्येति । तस्यावर्णस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावपत्योत्पत्तावुप-
स्थितायां सत्यामपि निर्व्यपेक्षो निःस्पृहः सन् वैदेहसुताम् । पुरस्तात्
पूर्वं पितुराज्ञया समुद्रनेमिम् । समुद्रो नेमिरिव नेमिर्यस्याः सा भूमिः ।
तामिव । त्यक्ष्यामि ॥

॥ ४० ॥ ननु सर्वथा साध्वी न त्याग्येत्यत्राह ॥ अवैमीति । एनां
सीतामनघा साध्वीति चवैमि । किं तु मे मम लोकापवादो बलवान्मतः ॥
कुतः । हि यस्मात्प्रजाभिर्भूमेरुछाया प्रतिबिम्बं शुद्धिमतो निर्मलस्य
शशिनो मलत्वेनारोपिता । अतो लोकापवाद एव बलवानित्यर्थः ॥

॥ ४१ ॥ रक्ष इति । किं च मे रक्षोवधान्तः प्रयासो व्यर्थो न । किं तु
स वैरप्रतिमोचनाय ॥ तथा हि । अमर्षणोसहनो द्विजिह्वः सर्पः पदा

पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

तदेष सर्गः करुणार्द्रचित्तैर्

न मे भवद्भिः प्रतिषेधनीयः ।

यद्वर्धिता निर्हृतवाच्यशल्यान्

प्राणान्मया धारयितुं चिरं वः ॥ ४२ ॥

इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां

नितान्तरूक्षाभिनिवेशमीशम् ।

न कश्चन भ्रातृषु तेषु शक्तो

निषेद्धुमासीदनुवर्तितुं वा ॥ ४३ ॥

स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा

विलोक्य लोकत्रयगीतकीर्तिः ।

सौम्येति चाभाष्य यथार्थभाषी

पादेन स्पृशन्तं पुरुषं शोणितकाङ्क्षया दशति किम् । किं तु वैरनिर्यात-
नायेत्यर्थः ॥

॥ ४२ ॥ तदिति । तत्तस्मादेष मे सर्गो निश्चयः ॥ सर्गः स्वभावनि-
र्मोक्षनिश्चयाध्यायसृष्टिष्वित्यमरः ॥ करुणार्द्रचित्तैर्भवद्भिर्न प्रतिषेधनीयः ।
निर्हृतं वाच्यमेव शल्यं येषां तान्प्राणान्मया चिरं धारयितुं धारणं
कारयितुं वो युष्माकर्मथितार्थित्वमिच्छा यदि । अस्तीति शेषः ॥

॥ ४३ ॥ इतीति । इत्युक्तवन्तं जनकात्मजायां विषये नितान्तरूक्षा-
भिनिवेशमतिक्रूराग्रहमीशं स्वामिनं तेषु भ्रातृषु मध्ये कश्चनापि
निषेद्धुं निवारयितुमनुवर्तितुं वा शक्तो नासीत् । पक्षद्वयस्यापि प्रबल-
त्वादित्यर्थः ॥

॥ ४४ ॥ स इति । लोकत्रयगीतकीर्तिर्यथार्थभाषी लक्ष्मणपूर्वजन्मा
लक्ष्मणाग्रजः स रामो निदेशे स्थितमाज्ञाकारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे

स्थितं निदेशे पृथगादिदेश ॥ ४४ ॥

प्रजावती दोहदशंसिनी ते

तपोवनेषु स्पृहयालुरेव ।

स त्वं रथी तद्यपदेशनेयां

प्राप्य वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥ ४५ ॥

स शुश्रुवान्मातरि भार्गवेण

पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विषद्वत् ।

प्रत्यग्रहीदग्रजशासनं तद्

आज्ञा गुरूणां ह्यविचारणीया ॥ ४६ ॥

अथानुकूलश्रवणप्रतीताम्

अत्रस्नुभिर्युक्तधुरं तुरंगैः ।

सौम्य सुभग इत्याभाष्य च पृथक् भरथशत्रुघ्नाभ्यां विनाकृत्यादिदेशा-
ज्ञापयामास ॥

॥ ४५ ॥ प्रजावतीति । दोहदो गर्भिणीमनोरथः । तच्छंसिनी ते
प्रजावती भ्रातृजाया ॥ प्रजावती भ्रातृजायेत्यमरः ॥ तपोवनेषु स्पृहया-
लुरेव ॥ स्पृहगृहीत्यादिना आलुचप्रत्ययः ॥ स त्वं रथी सन् तद्यपदे-
शेन दोहदमिषेण नेयां नेतव्यामेनां सीतां वाल्मीकेः पदं स्थानं प्राप्य
गमयित्वा ॥ विभाषा य इत्ययादेशः ॥ त्यज ॥

॥ ४६ ॥ स इति । पितुर्जमदग्नेर्नियोगाच्छासनाद्भार्गवेण जामदग्न्येन
कर्त्रा ॥ न लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ मातरि द्विषतीव द्विषद्वत् ॥ तत्र
तस्येवेति वतिप्रत्ययः ॥ प्रहृतं प्रहारं शुश्रुवान् श्रुतवान् ॥ भाषायां
सदवसश्रुव इति कसुप्रत्ययः । स लक्ष्मणस्तदग्रजशासनं प्रत्यग्रहीत् ।
हि यस्माद्गुरूणामाज्ञा अविचारणीया ॥

॥ ४७ ॥ अथेति । अथासौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीतामि-
ष्टाकर्णनेन तुष्टां वैदेहसुतामत्रस्नुभिरभीरुभिर्गर्भिणीवहनयोगैः ॥ त्रसिगृ-

रथं सुमन्त्रप्रतिपन्नरश्मिम्
 आरोप्य वैदेहसुतां प्रतस्थे ॥ ४७ ॥
 सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्
 प्रियंकरो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।
 नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय
 जातं तमात्मन्यसिपत्त्वृक्षम् ॥ ४८ ॥
 जुगूह तस्याः पथि लक्ष्मणो यत्
 सव्येतरेण स्फुरता तदक्षणा ।
 आख्यातमस्यै गुरु भावि दुःखम्
 अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन ॥ ४९ ॥
 सा दुर्निमित्तोपगताद्विषादात्

धिधृषिक्षिपेः कुरिति कुप्रत्ययः ॥ तुरङ्गैर्युक्तधुरं सुमन्त्रेण प्रतिपन्नरश्मि
 गृहीतप्रग्रहं रथमारोप्य प्रतस्थे ॥

॥ ४८ ॥ सेति । सा सीता रुचिरान्प्रदेशान्नीयमाना प्राप्यमाणा
 सती मे मम प्रियः प्रियंकरः प्रियकारीत्यनन्दत् ॥ क्षेमप्रियमद्रेणचेति
 खचप्रत्ययः ॥ तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहायासिपत्त्वृक्षं जातं
 नाबुद्ध नाज्ञासीत् ॥ बुध्यतेर्लुङ् ॥ असिपत्त्वृक्षः खड्गाकारदलो नारको
 वृक्षविशेषः ॥ असिपत्त्वो भवेत्कोषकारे च नरकान्तर इति विश्वः ॥
 आसन्नघातुक इति भावः ॥

॥ ४९ ॥ जुगूहेति । पथि लक्ष्मणो यदुःखं तस्याः सीताया जुगूह
 प्रतिसंहृतवांस्तदुरु भावि भविष्यदुःखमत्यन्तलुप्तं प्रियदर्शनं यस्य तेन
 स्फुरता सव्येतरेण दक्षिणेनाक्षणा अस्यै सीतायै आख्यातम् ॥ स्त्रीणां
 दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः ॥

॥ ५० ॥ सेति । सा सीता दुर्निमित्तेन दक्षिणाक्षिस्फुरणरूपेणोपग-

सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा ।

राज्ञः शिवं सावरजस्य भूयाद्

इत्याशशंसे करणैरबाह्यैः ॥ ५० ॥

गुरोर्भियोगाद्वनितां वनान्ते

साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्

जङ्घोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

रथात्स यन्त्रा निगृहीतवाहात्

तां भ्रातृजायां पुलिनेवतार्य ।

गङ्गां निषादाहृतनौविशेषस्

ततार संधामिव सत्यसंधः ॥ ५२ ॥

अथ व्यवस्थापितवाक्कथंचित्

तात्प्राप्ताद्विषादाद्दुःखात्सद्यः परिम्लानमुखारविन्दा सती सावरजस्य राज्ञो
रामस्य शिवं भूयादित्यबाह्यैः करणैरन्तःकरणैराशशंसे ॥ करणैरिति
बहुवचनं क्रियावृत्त्यभिप्रायम् ॥ पुनः पुनराशशंस इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥ गुरोरिति । गुरोर्ज्येष्ठस्य नियोगात्साध्वीं वनिताम् । अत्या-
ज्यामित्यर्थः । वनान्ते विहास्यंस्त्यक्ष्यन्सुमित्रातनयो लक्ष्मणः पुरस्ता-
दग्रे स्थितया जङ्घोर्दुहित्रा जाङ्गव्योत्थितैर्वीचिहस्तैरवार्यतेव ॥ अका-
र्यं मा कुर्विति वारित इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

॥ ५२ ॥ रथादिति । सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः स लक्ष्मणो यन्त्रा
सारथिना निगृहीतवाहाद्बुद्धाश्वाद्रथाद्भ्रातृजायां पुलिनेवतार्य आरोप्य
निषादेन किरातेनाहृतनौविशेष आनीतदृढनौकः सन् गङ्गां भागीर-
थीं संधां प्रतिज्ञामिव ततार ॥ संधा प्रतिज्ञा मर्यादित्यमरः ॥

॥ ५३ ॥ अथेति । अथ कथंचिद्व्यवस्थापिता प्रकृतिमापादिता वाग्य-

सौमित्रिरन्तर्गतबाष्पकण्ठः ।
 औत्पातिको मेघ इवाश्मवर्षं
 महीपतेः शासनमुज्जगार ॥ ५३ ॥
 ततोभिषङ्गानिलविप्रविद्धा
 प्रभ्रश्यमानाभरणप्रसूना ।
 स्वमूर्तिलाभप्रकृतिं धरित्रीं
 लतेव सीता सहसा जगाम ॥ ५४ ॥
 इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां
 त्यजेदकस्मात्पतिरार्यवृत्तः ।
 इति क्षितिः संशयितेव तस्यै
 ददौ प्रवेशं जननी न तावत् ॥ ५५ ॥

स्य सः । अन्तर्गतबाष्पः कण्ठो यस्य सः । कण्ठस्तम्भिताश्रुरित्यर्थः । सौ-
 मित्रिर्महीपतेः शासनम् । उत्पाते भव औत्पातिको मेघोऽश्मवर्षं शिला-
 वर्षमिव । उज्जगार उद्गोर्णवान् । दारुणत्वेनावाच्यत्वादुज्जगोरित्युक्तम् ॥

॥ ५४ ॥ तत इति । ततः अभिषङ्गः पराभवः ॥ शापे त्वभिषङ्गः
 पराभव इत्यमरः ॥ स एवानिलस्तेन विप्रविद्धा अभिहता । प्रभ्रश्यमा-
 नानि पतन्त्याभरणान्येव प्रसूनानि यस्याः सा सीता लतेव सहसा स्वमू-
 र्तिलाभस्य स्वशरीरलाभस्य स्वोत्पत्तेः प्रकृतिं कारणं धरित्रीं जगाम ॥
 भूमौ पपातेत्यर्थः ॥ स्त्रीणामापदि मातैव शरणमिति भावः ॥

॥ ५५ ॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । महाकुलप्रसूत इत्यर्थः ।
 आर्यवृत्तः साधुचरितः पतिर्भर्ता त्वामकस्मादकारणात्कथं त्यजेत् । असं-
 भावितमित्यर्थः । इति संशयितेव संदिहानेव तावत् । त्यागहेतुज्ञानावधेः
 प्रागित्यर्थः । जननी क्षितिस्तस्यै सीतायै प्रवेशम् । आत्मनीति शेषः । न
 ददौ ॥

सा लुप्तसंज्ञा न विवेद दुःखं
 प्रत्यागतासुः समतप्यतान्तः ।
 तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो
 मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥
 न चावदद्भर्तुरवर्णमार्या
 निराकरिष्णोर्वृजिनादृतेपि ।
 आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं
 पुनः पुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥ ५७ ॥
 आश्वस्य रामावरजः सतीं ताम्
 आख्यातवाल्मीकिनिकेतमार्गः ।

॥ ५६ ॥ सेति । लुप्तसंज्ञा नष्टचेतना मूर्छिता सा दुःखं न विवेद ।
 प्रत्यागतासुर्लब्धसंज्ञा सती अन्तः समतप्यत । दुःखेनादह्यतेत्यर्थः ॥
 तपेः कर्मणि लङ् ॥ कर्मकर्तरीति केचित् । तन्न । तपेस्तपःकर्मकस्यै-
 वेति यङ्ग्रियमात् ॥ तस्याः सीतायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो
 मोहात्कष्टतरोतिदुःसहोभूत् । दुःखवेदनासंभवादिति भावः ॥

॥ ५७ ॥ न चेति । आर्या साध्वी सीता वृजिनादृते एनसो विना-
 पि ॥ कलुषं वृजिनैनोघमित्यमरः ॥ अन्यारादितरर्त इत्यादिना पञ्च-
 मी ॥ निराकरिष्णोर्निरासकस्य ॥ अलं कृजित्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः ॥
 भर्तुरवर्णमपवादं न चावदत् । किं तु स्थिरदुःखभाजमत एव दुष्कृतिन-
 मात्मानं पुनः पुनर्निनिन्द ॥

॥ ५८ ॥ आश्वस्येति । रामावरजो लक्ष्मणः सतीं साध्वीं तामाश्व-
 स्य । आख्यात उपदिष्टो वाल्मीकेर्निकेतस्याश्रमस्य मार्गो येन स तथो-
 क्तः सन् । निघ्नस्य पराधीनस्य ॥ अधीनो निघ्न आयत्त इत्यमरः ॥

निघ्नस्य मे भर्तृनिदेशरौक्ष्यं
 देवि क्षमस्वेति बभूव नम्रः ॥ ५८ ॥
 सीता तमुत्थाप्य जगाद वाक्यं
 प्रीतास्मि ते सौम्य चिराय जीव ।
 बिडौजसा विष्णुरिवाग्रजेन
 भ्रात्रा यदित्थं परवानसि त्वम् ॥ ५९ ॥
 श्वश्रूजनं सर्वमनुक्रमेण
 विज्ञापय प्रापितमत्प्रणामः ।
 प्रजानिषेकं मयि वर्तमानं
 सूनोरनुध्यायत चेतसेति ॥ ६० ॥
 वाच्यस्त्वया मद्वचनात्स राजा
 वङ्गौ विशुद्धामपि यत्समक्षम् ।

मे भर्तृनिदेशेन स्वाम्यनुज्ञया हेतुना यद्रौक्ष्यं पारुष्यं तत् हे देवि क्षम-
 स्व । इति नम्रः प्रणतो बभूव ॥

॥ ५९ ॥ सीतेति । सीता तं लक्ष्मणमुत्थाप्य वाक्यं जगाद ।
 किमिति । हे सौम्य साधो ते प्रीतास्मि । चिराय चिरं जीव । यद्यस्मा-
 द्विडौजसा इन्द्रेण विष्णुरूपेन्द्र इव अग्रजेन ज्येष्ठेन भ्रात्रा त्वमित्थं परवा-
 न्परतन्त्रोसि ॥

॥ ६० ॥ श्वश्रूजनमिति । सर्वं श्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः
 सन् । मत्प्रणाममुक्तेत्यर्थः । विज्ञापय ॥ किमिति । निषिध्यत इति निषे-
 कः । मयि वर्तमानं सूनोरनुध्यायत चेतसानुध्यायत
 शिवमस्त्विति चिन्तयतेति ॥

॥ ६१ ॥ वाच्य इति । स राजा त्वया मद्वचनाद्मद्वचनमिति कृत्वा ॥
 व्यबलोपे पञ्चमी ॥ वाच्यो वक्तव्यः । किमित्यत आह वङ्गावित्यादिभिः

मां लोकवादश्रवणादहासीः
 श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥ ६१ ॥
 कल्याणबुद्धेरथ वा तवायं
 न कामचारो मयि शङ्कनीयः ।
 ममैव जन्मान्तरपातकानां
 विपाकविस्फूर्जथुरप्रसह्यः ॥ ६२ ॥
 उपस्थितां पूर्वमुपास्य लक्ष्मीं
 वनं मया सार्धमसि प्रपन्नः ।
 तदास्पदं प्राप्य तयातिरोषात्
 सोढास्मि न त्वद्गवने वसन्ती ॥ ६३ ॥

सप्तभिः श्लोकैः । अक्ष्णोः समीपे समक्षम् ॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावः । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः ॥ समक्षमग्रे बह्वौ विशुद्धामपि मां लोकवादस्य मिथ्यापवादस्य श्रवणादेतो-
 रहासीरिति यत्तच्छ्रुतस्य प्रख्यातस्य कुलस्य सदृशं किम् । न सदृश-
 मित्यर्थः ॥ यद्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना । कामचार्य-
 सीति भावः ॥

॥ ६२ ॥ कल्याणेति । अथवा कल्याणबुद्धेः सुधियस्तव कर्तुर्मयि वि-
 षयेयं त्यागो न कामचार इच्छया करणं न शङ्कनीयः । कामचारशङ्का-
 पि न क्रियत इत्यर्थः । किं तु ममैव जन्मान्तरपातकानामप्रसह्यो विप-
 च्यत इति विपाकः फलम् । स एव विस्फूर्जथुरशनिनिर्घोषः ॥ स्फूर्जथु-
 र्बजनिर्घोष इत्यमरः ॥

॥ ६३ ॥ उपस्थितामिति । पूर्वमुपास्यतां प्राप्तां लक्ष्मीमुपास्य मया
 सार्धं वनं प्रपन्नोसि प्राप्तोसि । तत्तस्मात्तया लक्ष्म्यातिरोषात्त्वद्गवने
 आस्पदं प्रतिष्ठाम् ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः ॥ प्राप्य वसन्त्यहं
 सोढा नास्मि ॥

निशाचरोपप्लुतभर्तृकाणां
तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।
भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यां
कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥
किं वा तवात्यन्तवियोगमोघे
कुर्यामुपेक्षां हतजीवितेस्मिन् ।
स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्
त्वदीयमन्तर्गतमन्तरायः ॥ ६५ ॥
साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिर्
ऊर्ध्वं प्रसूतेश्चरितुं यतिष्ये ।
भूयो यथा मे जननान्तरोपि
त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥ ६६ ॥

॥ ६४ ॥ निशाचरेति । निशाचरैरुपप्लुताः पीडिता भर्तारो यासां
ता निशाचरोपप्लुतभर्तृकाः ॥ नद्यतश्चेति कप्प्रत्ययः ॥ तासां तपस्वि-
नीनां भवतः प्रसादादनुग्रहाच्छरण्या रक्षणसमर्था भूत्वा अद्य त्वयि
दीप्यमाने प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यां तपस्विनीं कथं प्रपत्स्ये
प्राप्स्यामि ॥

॥ ६५ ॥ किं वेति । किं वा अथ वा तव संबन्धिनात्यन्तेन पुनः-
प्राप्तिराहितेन वियोगेन मोघे निष्फलेस्मिन्हतजीविते तुच्छजीवित
उपेक्षां कुर्यां कुर्यामेव । रक्षणीयं रक्षणार्हमन्तर्गतं कुक्षिस्थं त्वदीयं तेजः
शुक्रं गर्भरूपम् ॥ शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि चैवमरः ॥ मे
ममान्तरायो विघ्नो न स्याद्यदि ॥

॥ ६६ ॥ सेति । साहं प्रसूतेरूर्ध्वं सूर्यनिविष्टदृष्टिः सती तथाविधं
तपश्चरितुं यतिष्ये यथा भूयस्तन तपसा मे मम जननान्तरोपि त्वमेव
भर्ता स्या विप्रयोगश्च न स्यात् ॥

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्
 स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
 निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाहं
 तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥
 तथेति तस्याः प्रतिगृह्य वाचं
 रामानुजे दृष्टिपथं व्यतीते ।
 सा मुक्तकण्ठं व्यसनातिभाराच्च
 चक्रन्द विग्रा कुररीव भूयः ॥ ६८ ॥
 नृत्यं मयूराः कुसुमानि वृक्षा
 दर्भानुपात्तान्विजहुर्हरिण्यः ।
 तस्याः प्रपन्ने समदुःखभावम्

॥ ६७ ॥ नृपस्येति । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां
 च पालनं यत् एव नृपस्य धर्मो मनुना प्रणीत उक्तः । अतःकारणा-
 देवं त्वया निर्वासिता निष्कासिताप्यहं तपस्विभिः सामान्यं साधारणं
 यथा भवति तथावेक्षणीया ॥ कलत्रदृष्ट्यभावेपि वर्णाश्रमदृष्टिः कर्तव्ये-
 त्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ तथेति । तथेति तस्याः सीताया वाचं प्रतिगृह्याङ्गीकृत्य
 रामानुजे लक्ष्मणे दृष्टिपथं व्यतीतेतिक्रान्ते सति सा सीता व्यसनाति-
 भारादुःखातिरेकान्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथा । वाग्वृत्तेत्यर्थः । विग्रा भीता
 कुररीवोक्कोशीव ॥ उक्कोशकुररौ समावित्यमरः ॥ भूयो भूयिष्ठं चक्रन्द
 चुकोश ॥

॥ ६९ ॥ नृत्यमिति । मयूरा नृत्यं विजहुस्त्यक्तवन्तः । वृक्षाः कुसु-
 मानि । हरिण्य उपात्तान्दर्भान् । इत्थं तस्याः सीतायाः समदुःखभावं

अत्यन्तमासीद्भुदितं वनेषु ॥ ६९ ॥

तामभ्यगच्छद्भुदितानुसारी

कविः कुशेष्माहरणाय यातः ।

निषादविद्भाण्डजदर्शनोत्थः

श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

तमश्रु नेत्रावरणं प्रमृज्य

सीता विलापाद्विरता ववन्दे ।

तस्यै मुनिर्दोहदलिङ्गदर्शी

दाश्वान्सुपुत्राशिषमित्युवाच ॥ ७१ ॥

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां

तुल्यदुःखत्वं प्राप्ते वनेष्वत्यन्तं रुदितमासीत् ॥ यथा रामगेहेपीत्यापि-
शब्दार्थः ॥

॥ ७० ॥ तामिति । कुशेष्माहरणाय यातः कविर्वाल्मीकी रुदितानु-
सारी सन् तां सीतामभ्यगच्छत् ॥ अभिगमनं च कृपालुतयेत्याह निषा-
देति । निषादेन व्याधेन विद्वस्याण्डजस्य क्रौञ्चस्य दर्शनेनोत्थ उत्प-
न्नो यस्य शोकः श्लोकत्वमापद्यत । श्लोकरूपेणाशोचदित्यर्थः ॥ स च
श्लोकः पठ्यते । मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितमिति ॥ तिरश्चामपि दुःखं न सेहे ।
किमुतान्येषामिति भावः ॥

॥ ७१ ॥ तमिति । सीता विलापाद्विरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्र-
तिबन्धकमश्रु प्रमृज्य तं मुनिं ववन्दे । दोहदलिङ्गदर्शी गर्भचिह्नदर्शी
मुनिस्तस्यै सीतायै सुपुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुभूतां दाश्वान्दत्तवानिति वक्ष्य-
माणप्रकारेणोवाच ॥ दाश्वान्साह्वान्मीढांश्चेति कस्वन्तो निपातः ॥

॥ ७२ ॥ जान इति । त्वां मिथ्यापवादेन क्षुभितेन भर्त्रा विसृष्टां त्य-

मिथ्यापवादक्षुभितेन भर्त्रा ।

तन्मा व्यथिष्ठा विषयान्तरस्थं

प्राप्तासि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥ ७२ ॥

उत्खातलोकत्रयकण्टकेपि

सत्यप्रतिज्ञेप्यविकत्थनेपि ।

त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्ता-

वस्त्येव मन्युर्भरताग्रजे मे ॥ ७३ ॥

तवोरुकीर्तिः श्वशुरः सखा मे

सतां भवोच्छेदकरः पिता ते ।

धुरि स्थिता त्वं पतिदेवतानां

किं तन्न येनासि ममानुकम्प्या ॥ ७४ ॥

क्तां प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने । हे वैदेहि विषयान्तरस्थं देशान्तरस्थं पितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि । तत्तस्मान्मा व्यथिष्ठा मा शोचीः ॥ व्यथेर्लुङ् । न माङ्गयोग इत्यङ्गागमप्रतिषेधः ॥ भर्त्रेपेक्षितानां पितृगृहवास एवोचित इति भावः ॥

॥ ७३ ॥ उत्खातेति । उत्खातलोकत्रयकण्टकेपि । रावणादिकण्टकोद्धरणेन सर्वलोकोपकारिण्यपीत्यर्थः । सत्यप्रतिज्ञे सत्यसंधेपि । अविकत्थनेनात्मश्लाघिन्यपि । इत्थं स्नेहपात्रेपि त्वां प्रत्यकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गर्हितव्यापारे भरताग्रजे मे मन्युः कोपोस्त्येव ॥ सर्वगुणाच्छादकोयं दोष इत्यर्थः ॥ सीतानुनयार्थोयं रामोपलम्भः ॥

॥ ७४ ॥ तवेति । उरुकीर्तिस्तव श्वशुरो दशरथो मे सखा । ते पिता जनकः सतां विदुषां भवोच्छेदकरो ज्ञानोपदेशादिना संसारदुःखध्वंसकारी । त्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुर्यग्रे स्थिता ॥ येन निमित्तेन ममानुकम्प्या अनुग्राह्या नासि तत्किम् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥

तपस्विसंसर्गविनतिसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ।
इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेर्
अपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥
अशून्यतीरां मुनिसंनिवेशैस्
तमोपहन्त्रीं तमसां विगाह्य ।
तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः
संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥
पुष्पं फलं चार्तवमाहरन्त्यो
बीजं च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गाम्

॥ ७५ ॥ तपस्वीति । तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्त्वे शान्तजन्तुकेस्मिन्-
स्तपोवने वीतभया निर्भीका वस । इतोस्मिन्वनेनघप्रसूतेस्तेपत्यसंस्का-
रमयो जातकर्मादिरूपो विधिरनुष्ठानं भविष्यति ॥

॥ ७६ ॥ अशून्येति । संनिविशन्ते येष्विति संनिवेशा उटजाः ॥
अधिकरणार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ मुनीनां संनिवेशैरुटजैरशून्यतीरां पूर्णतीरां
तमसः शोकस्य पापस्य वापहन्तीम् ॥ तमस्तु क्लीबे पापे नरकशोक-
योरित्यमरः ॥ तमसां नदीं विगाह्य तत्र स्नात्वा । तस्याः सैकतोत्सङ्गेषु
बलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिस्ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते भ-
विष्यति ॥

॥ ७७ ॥ पुष्पमिति । ऋतुरस्य प्राप्त आर्तवम् । स्वकालप्राप्तमित्य-
र्थः । पुष्पं फलं च । अकृष्टरोहि अकृष्टक्षेत्रोत्थम् । अकृष्टपच्यमित्यर्थः ।
बलये हितं बालेयं पूजायोग्यम् ॥ छदिरुपधिवलेर्द्विजिति ढञ्प्रत्ययः ॥

उदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

पयोघटैराश्रमबालवृक्षान्
संवर्धयन्ती स्वबलानुरूपैः ।

असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनंधयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

अनुग्रहप्रत्यभिनान्दिनीं तां
वाल्मीकिरादाय दयार्द्रचेताः ।
सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं
स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

तामर्पयामास च शोकदीनां
तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

बीजं नीवारादि धान्यं चाहरन्त्य उदारवाचः प्रगल्भगिरो मुनिकन्यका
नवाभिषङ्गां नूतनदुःखां त्वां विनोदयिष्यन्ति ॥

॥ ७८ ॥ पय इति । स्वबलानुरूपैः स्वशक्त्यनुसारिभिः पयसामम्भ-
सां घटैः । स्तन्यैरिति च ध्वन्यते । आश्रमबालवृक्षान्संवर्धयन्ती त्वं त-
नयोपपत्तेः प्राक् असंशयं यथा तथा । स्तनं धयति पिबतीति स्तनंध-
यः शिशुः ॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोरिति खड्गप्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्या-
दिना मुमागमः ॥ तस्मिन्या प्रीतिस्तामवाप्स्यसि ॥ ततः परं सुलभ एव
विनोद इति भावः ॥

॥ ७९ ॥ अनुग्रहेति । दयार्द्रचेता वाल्मीकिः । अनुग्रहं प्रत्यभिन-
न्दतीति तथोक्तां तां सीतामादाय सायं मृगैरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठित-
वेदिप्रान्तं शान्तमृगं स्वमाश्रमं निनाय ॥

॥ ८० ॥ तामिति । शोकदीनां तां सीतां तस्याः सीताया आगमेन
प्रीतिर्यासां तासु तापसीषु । पितृभिरभिष्वात्तादिभिर्निर्विष्टसारां भुक्तसारां

मिर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोर
 अन्त्यां कलां दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥
 ता इङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्
 आस्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।
 तस्यै सपर्यानुपदं दिनान्ते
 निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥
 तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती
 प्रयुक्तपूजाविधिनातिथिभ्यः ।
 वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं
 पत्युः प्रजासंततये बभार ॥ ८२ ॥

हिमांशोरन्त्यामवशिष्टां कलां दर्शोमावास्याकाल ओषधीष्विव । अर्पया-
 मास च ॥ अत्र पराशरः । पिबन्ति विमलं सोमं विशिष्टा तस्य या कला ।
 सुधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोः पितरो मुन इति ॥ व्यासश्च । अमायां
 तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यत इति ॥

॥ ८१ ॥ ता इति । तास्तापस्यस्तस्यै सीतायै सपर्यानुपदं पूजान-
 न्तरं दिनान्ते सायंकाले निवास एव हेतुस्तस्य निवासहेतोः । निवा-
 सार्थमित्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी ॥ इङ्गुदी तापसतरुरित्यमरः ॥
 इङ्गुदीस्नेहेन कृतप्रदीपमन्तरास्तीर्णं मेध्यं शुद्धमजिनमेव तल्पं शय्या
 यस्मिन्तमुटजं पर्णशालां वितेरुर्दुः ॥

॥ ८२ ॥ तत्रेति । तत्राश्रमेभिषेकेण स्नानेन प्रयता नियता वसन्ती
 विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्रयुक्तपूजा कृतसत्कारा वल्कलिनी सा
 सीता पत्युः प्रजासंततये संतानाविच्छेदाय वन्येन कन्दमूलादिना शरीरं
 बभार पुपोष ॥

अपि प्रभुः सानुशयोधुना स्याद्
 इत्युत्सुकः शक्रजितोपि हन्ता ।
 शशंस सीतापरिदेवनान्तम्
 अनुष्ठितं शासनमग्रजाय ॥ ८३ ॥
 बभूव रामः सहसा सबाष्पस्
 तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
 कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता
 न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥ ८४ ॥
 निगृह्य शोकं स्वयमेव धीमान्
 वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
 स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धं
 राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥ ८५ ॥

॥ ८३ ॥ अपीति । प्रभू राजाधुना सानुशयः स्यादपि सानुतापः
 स्यात्किमित्युत्सुकः शक्रजित इन्द्रजितो हन्ता लक्ष्मणोपि सीतापरिदेव-
 नान्तं सीताविलापान्तमनुष्ठितं शासनमग्रजाय शशंस ॥

॥ ८४ ॥ बभूवेति । सहसा सबाष्पो रामस्तुषारवर्षी सहस्यचन्द्र इव
 बभूव । अत्यश्रुपातात्तुषारवर्षिणा पौषचन्द्रेण तुल्योभूत् ॥ पौषे तैषसह-
 स्यौ द्वावित्यमरः ॥ युक्तं चैतदित्याह कौलीनाल्लोकापवादाद्भीतेन तेन
 रामेण वैदेहसुता सीता गृहान्निरस्ता । मनस्तो मनसश्चित्तान्न निर-
 स्ता ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥

॥ ८५ ॥ निगृह्येति । धीमान्वर्णानामाश्रमाणां चावेक्षणेनुसंधाने
 जागरूकोप्रमत्तः ॥ जागरूक इत्युक्तप्रत्ययः ॥ रजोरिक्तमना रजोगुण-
 शून्यचित्तः स रामः स्वयमेव शोकं निगृह्य निरुध्य भ्रातृभिः साधारण-
 भोगं शरीरस्थितिमात्रोपयुक्तमृद्धं राज्यं शशास ॥

तामेकभार्यां परिवादभीरोः

साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ।

वक्षस्यसंघट्टसुखं वसन्ती

रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ ८६ ॥

सीतां हित्वा दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां

तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत्क्रतूनाजहार ।

वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः

सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे ॥ ८७ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ सीताप

रित्यागो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

॥ ८६ ॥ तामिति । परिवादभीरोर्निन्दाभीरोरत एवैकभार्यामपि साध्वीमपि तां सीतां त्यक्तवतो नृपस्य वक्षस्यसंघट्टसुखमसंभाव्यसुखं वसन्ती लक्ष्मीः सपत्नीरहितेव रेजे दिदीपे । तस्य रूपान्तरपरिग्रहो नाभूदिति भावः ॥

॥ ८७ ॥ सीतामिति । दशमुखरिपू रामः सीतां हित्वा त्यक्त्वान्यां स्त्रियं नोपयेमे न परिणीतवानिति यत् ॥ उपाद्यमः स्वकरण इत्यात्मनेपदम् ॥ किं च तस्याः सीताया एव प्रतिकृतेः प्रतिमाया हिरण्मय्याः सखा प्रतिकृतिसखः सन्क्रतूनाजहाराहृतवानिति यत्तेन श्रवणविषयप्रापिणा श्रोत्रदेशगामिना भर्तुर्वृत्तान्तेन वार्तया हेतुना सा सीता दुर्वारं दुर्निरोधं परित्यागेन यदुःखं तत्कथमपि विषेहे विसोढवती ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥

कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।

बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥ १ ॥

लवणेन विलुप्तेज्यास्तामिस्त्रेण तमभ्ययुः ।

मुनयो यमुनाभाजः शरण्यं शरणार्थिनः ॥ २ ॥

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् प्रजहुः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ कृतेति । कृतसीतापरित्यागः स पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखला यस्यास्ताम् । सार्णवामित्यर्थः । केवलाम् । एकामित्यर्थः । पृथिवीमेव बुभुजे भुक्तवान् । न तु पार्थिवीमित्यर्थः ॥ सापि रत्नखचितमेखला । पृथिव्याः कान्तासमाधिव्यज्यते ॥ रामस्य स्व्यन्तरपरिग्रहो नास्तीति श्लोकाभिप्रायः ॥

॥ २ ॥ लवणेनेति । लवणेन लवणाख्येन तामिस्त्रेण तमिस्त्राचारिणा । रक्षसेत्यर्थः । विलुप्तेज्या लुप्तयागक्रिया अत एव शरणार्थिनो रक्षणाार्थिनो यमुनाभाजो यमुनातीरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणार्हं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमभ्ययुः प्राप्ताः ॥ यातेर्लङ् ॥

॥ ३ ॥ अवेक्ष्येति । ते मुनयो राममवेक्ष्य । रक्षितारमिति शेषः । तस्मिन् लवणे स्वतेजसा शापरूपेण न प्रजहुः । तथा हि । त्रायत इति त्राणं रक्षकम् ॥ कर्तरि ल्युट् ॥ तदभावे शाप एवास्त्रं येषां ते शापास्त्राः सन्तस्तपसो व्ययं कुर्वन्ति ॥ शापदानात्तपःक्षयः प्रसिद्धः ॥

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थस्तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।

धर्मसंरक्षणार्थैव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ ४ ॥

ते रामाय वधोपायमाचख्युर्विवुधद्विषः ।

दुर्जयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थ्यतामिति ॥ ५ ॥

आदिदेशाथ शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवः ।

करिष्यन्निव नामास्य यथार्थमरिनिग्रहात् ॥ ६ ॥

यः कश्चन रघूणां हि परमेकः परंतपः ।

अपवाद इवोत्सर्गं व्यावर्तयितुमीश्वरः ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ प्रतीति । काकुत्स्थो रामस्तेभ्यो मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपां प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे ॥ तथा हि । भुवि शार्ङ्गिणो विष्णोः प्रवृत्ती रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तथैव ॥

॥ ५ ॥ त इति । ते मुनयो रामाय विबुधद्विषः सुरारेर्लवणस्य वधोपायमाचख्युः ॥ लुनातीति लवणः । नन्द्यादित्वाल्हयुः । तत्रैव निपातनाणत्वम् ॥ लवणः शूली शूलवान्दुर्जयः । किं तु विशूलः शूलरहितः प्रार्थ्यतामभिगम्यताम् ॥ याज्ञायामभियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैरिति केशवः ॥

॥ ६ ॥ आदिदेशेति । अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणाय राघवो रामः शत्रुघ्नमादिदेश ॥ अत्रोत्प्रेक्षते । अस्य शत्रुघ्नस्य नाम अरिनिग्रहाच्छत्रुहननादेतोः यथाभूतोर्यो यस्य तद्यथार्थं करिष्यन्निव ॥ शत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः ॥ अमनुष्यकर्तृके चेति चकारात्कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिद्धा इति दुर्गसिंहः । पाणिनीयोपि बहुलग्रहणाद्यथेष्टसिद्धिः कृत्यल्युटो बहुलमिति ॥

॥ ७ ॥ रामस्य स्वयमप्रयाणे हेतुमाह । य इति । परान् शत्रून्स्तापयतीति परंतपः ॥ द्विषत्यरयोस्तापेरिति खचप्रत्ययः । खचि इस्व इति इस्वः ॥ हि यस्माद्रघूणां मध्ये यः कश्चन एकः । अपवादो विशेषशास्त्रमुत्सर्गं सामान्यशास्त्रमिव । परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुमीश्वरः समर्थः ॥ अतः शत्रुघ्नमेवादिदेशेति पूर्वणान्वयः ॥

अग्रजेन प्रयुक्ताशीस्ततो दाशरथी रथी ।

ययौ वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः सुरभीरभीः ॥ ८ ॥

रामादेशादनुगता सेना तस्यार्थसिद्धये ।

पश्चादध्ययनार्थस्य धातोरधिरिवाभवत् ॥ ९ ॥

आदिष्टवर्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।

विरराज रथप्रष्ठैर्वालखिल्यैरिवांशुमान् ॥ १० ॥

तस्य मार्गवशादेका बभूव वसतिर्यतः ।

रथस्वनोत्कण्ठमृगे वाल्मीकीये तपोवने ॥ ११ ॥

॥ ८ ॥ अग्रजेनेति । ततोऽग्रजेन रामेण प्रयुक्ताशीः कृताशीर्वादो रथी रथिकोभीर्निर्भीको दाशरथिः पुष्पाण्यासां संजातानि पुष्पिताः सुरभीः । आमोदमाना वनस्थलीः पश्यन्पुष्पिताः ॥

॥ ९ ॥ रामेति । रामादेशादनुगता सेना तस्य शत्रुघ्नस्य । अध्ययनमर्थोभिधेयो यस्य तस्य धातोरिड्ध्ययनं इत्यस्य धातोः पश्चादधिर-
ध्युपसर्ग इव । अर्थसिद्धये प्रयोजनसाधनाय । इत्येकत्र । अन्यत्र अभि-
धेयाय । अभवत् ॥ अर्थोभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्वित्यमरः ॥ यथा
इडिकावध्युपसर्गं न व्यभिचरत इति न्यायेन अध्युपसर्गः स्वयमेवार्थ-
साधकस्य धातोः संनिधिमात्रेणोपकरोति सेनापि तस्य तद्वदिति भावः ॥

॥ १० ॥ आदिष्टेति । रथप्रष्ठे रथस्याग्रगामिभिः ॥ प्रष्ठोऽग्रगामिनीति
निपातः ॥ मुनिभिः पूर्वोक्तैरादिष्टवर्मा निर्दिष्टमार्गो गच्छंस्तपतां देदीप्य-
मानानां मध्ये वरः श्रेष्ठः स शत्रुघ्नः । वालखिल्यैर्मुनिभिरंशुमान्सूर्य इव ।
विरराज ॥ तेषां रथप्रष्ठा इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ ११ ॥ तस्येति । यतो गच्छतः ॥ इण्धातोः शतृप्रत्ययः ॥ तस्य
शत्रुघ्नस्य मार्गवशाद्रथस्वन उत्कण्ठा उद्गीवा मृगा यस्मिंस्तस्मिन्वाल्मी-
कीये वाल्मीकिसंबन्धिनि ॥ वृद्धाच्छ इति छप्रत्ययः ॥ तपोवन एका वसती
रात्रिर्बभूव । तत्रैकां रात्रिमुषित इत्यर्थः ॥ वसती रात्रिवेश्मनोरित्यमरः ॥

तमृषिः पूजयामास कुमारं क्लान्तवाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ १२ ॥

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्वत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत संपन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ १३ ॥

संतानश्रवणाद्भ्रातुः सौमित्रिः सौमनस्यवान् ।

प्राञ्जलिर्मुनिमामन्त्र्य प्रातर्युक्तरथो ययौ ॥ १४ ॥

स च प्राप मधूपघ्नं कुम्भीनस्याश्च कुक्षिजः ।

वनात्करमिवादाय सत्त्वराशिमपस्थितः ॥ १५ ॥

धूमधूम्रो वसागन्धी ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ।

॥ १२ ॥ तमिति । क्लान्तवाहनं श्रान्तयुग्यं तं कुमारं शत्रुघ्नमृषिर्वा-
ल्मीकिस्तपःप्रभावसिद्धिभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिरुल्लेख्यसंभावनाभिः पूजया-
मास ॥

॥ १३ ॥ तस्यामिति । तस्यामेव यामिन्यां रात्रावस्य शत्रुघ्नस्य । अ-
न्तरस्या अस्तीत्यन्तर्वत्नी गर्भिणी ॥ अन्तर्वत्नी च गर्भिणीत्यमरः ॥
अन्तर्वत्पातिवतोर्नुगिति डीप् नुगागमश्च ॥ प्रजावती भ्रातृजाया सीता ।
क्षितिः संपन्नौ समग्रौ कोशदण्डाविव । सुतावसूत ॥

॥ १४ ॥ संतानेति । भ्रातुर्ज्येष्ठस्य संतानश्रवणाद्भेतोः सौमनस्यवा-
न्प्रीतिमान्सौमित्रिः शत्रुघ्नः प्रातर्युक्तरथः प्राञ्जलिः रुताञ्जलिर्मुनिमा-
मन्त्र्य आपृच्छय ययौ ॥

॥ १५ ॥ स चेति । स शत्रुघ्नश्च मधूपघ्नं नाम लवणपुरं प्राप ।
कुम्भीनसी नाम रावणस्वसा । तस्याः कुक्षिजः पुत्रो लवणश्च वना-
त्करं बलिमिव सत्त्वानां प्राणिनां राशिमादायोपस्थितः प्राप्तः ॥

॥ १६ ॥ धूमेति । किंभूतो लवणः । धूम इव धूम्रः रुष्णलोहितवर्णः ॥
धूम्रधूमलौ रुष्णलोहित इत्यमरः ॥ वसागन्धो हृन्मेदोगन्धः । सोस्यास्तीति

क्रव्याद्वर्णपरीवारश्चिताग्निरिव जङ्गमः ॥ १६ ॥

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोध संमुखीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ १७ ॥

नातिपर्याप्तमालक्ष्य मत्कुक्षैरद्य भोजनम् ।

दिष्ट्या त्वमसि मे धात्रा भीतेनेवोपपादितः ॥ १८ ॥

इति संतर्ज्यं शत्रुघ्नं राक्षसस्तज्जिघांसया ।

प्रांशुमुत्पाटयामास मुस्तास्तम्बमिव द्रुमम् ॥ १९ ॥

वसागन्धी ॥ हृन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः ॥ ज्वाला इव वभ्रवः पिङ्गलाः
शिरोरुहाः केशा यस्य स तथोक्तः । विपुले नकुले विष्णौ वधुः स्यात्पि-
ङ्गले त्रिष्वित्यमरः ॥ क्रव्यं मांसमदन्तीति क्रव्यादो राक्षसाः । तेषां गण एव
परीवारो यस्य स तथोक्तः । अत एव जङ्गमश्चरिष्णुश्चिताग्निरिव स्थितः ॥
रुशानुपक्षे धूमैर्धूमवर्णः । ज्वाला एव शिरोरुहाः । क्रव्यादो गृध्रादयः ।
इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ १७ ॥ अपशूलमिति । लक्ष्मणानुजः शत्रुघ्नः अपशूलं शूलराहितं
तं लवणमासाद्य रुरोध ॥ तथा हि । रन्ध्रप्रहारिणां रन्ध्रप्रहारशीलानाम् ।
अपशूलत्वमेवात्र रन्ध्रम् । जयः संमुखीनो हि । संमुखदृश्यो हि ॥ यथा-
मुखसंमुखस्य दर्शनः ख इति खप्रत्ययः ॥ अधिकरणलक्षणोर्थस्तु दुर्लभ
एव ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ नेति । इतीति ॥ युग्मम् ॥ राक्षसो लवणः । अद्य
मत्कुक्षेः । भुज्यत इति भोजनम् । भोज्यं मृगादिकं नातिपर्याप्तमनतिस-
मग्रमालक्ष्य दृष्ट्वा भीतेनेव धात्रा दिष्ट्या भाग्येन मे त्वमुपपादितः
कल्पितोसि । इति शत्रुघ्नं संतर्ज्यं तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसया हन्तुमि-
च्छया प्रांशुमुन्नतं द्रुमं मुस्तास्तम्बमिवाक्लेशेनोत्पाटयामास ॥

सौमित्रेर्निशितैर्बाणैरन्तरा शकलीकृतः ।

गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी नैर्ऋतेरितः ॥ २० ॥

विनाशात्तस्य वृक्षस्य रक्षस्तस्मै महोपलम् ।

प्रजिघाय कृतान्तस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितम् ॥ २१ ॥

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ २२ ॥

दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत् ।

एकताल इवोत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिः ॥ २३ ॥

कार्ष्णेन पत्तिणा शत्रुः स भिन्नहृदयः पतन् ।

॥ २० ॥ सौमित्रेरिति । नैर्ऋतेरितो राक्षसेरितः शाखी अन्तरा मध्ये निशितैर्बाणैः शकलीकृतः सन्सौमित्रेः शत्रुघ्नस्य गात्रं न प्राप । किं तु पुष्परजः प्राप ॥

॥ २१ ॥ विनाशादिति । रक्षो लवणस्तस्य वृक्षस्य विनाशाद्धेतोर्महोपलं महान्तं पाषाणम् । पृथक्स्थितं कृतान्तस्य यमस्य मुष्टिभिव । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः । तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाय प्रहितवान् ॥

॥ २२ ॥ ऐन्द्रमिति । स महोपलः शत्रुघ्नेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकमस्त्रमुपादाय ताडितोभिहतः सन्सिकतात्वात्सिकताभावादपि परां परमाणुतां प्रपेदे ॥ यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः ॥

॥ २३ ॥ दक्षिणमिति । राक्षसो निशाचरो दक्षिणं दोषं सव्येतरं बाहुमुद्यम्य । एकस्तालस्तालवृक्षो यस्मिन्स एकतालः । उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् ॥

॥ २४ ॥ कार्ष्णेनेति । कार्ष्णेन वैष्णवेन ॥ उक्तं च रामायणे । एवमेष प्रजानितो विष्णोस्तेजोमयः शर इति ॥ विष्णुर्नारायणः कृष्ण इत्यमरः ॥ स शत्रुर्लवणः कार्ष्णेन पत्तिणा बाणेन भिन्नहृदयः पतन्भु-

आनिनाय भुवः कम्पं जहाराश्रमवासिनाम् ॥ २४ ॥

वयसां पङ्क्तयः पेतुर्हतस्योपरि रक्षसः ।

तत्प्रतिद्वन्द्विनो मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ २५ ॥

स हत्वा लवणं वीरस्तदा मेने महौजसः ।

भ्रातुः सोदर्यमात्मानमिन्द्रजिद्वधशोभिनः ॥ २६ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।

शुशुभे विक्रमोदग्रं व्रीडयावनतं शिरः ॥ २७ ॥

उपकूलं स कालिन्द्याः पुरीं पौरुषभूषणः ।

निर्ममे निर्ममोर्थेषु मथुरां मधुराकृतिः ॥ २८ ॥

वः कम्पमानिनाय आनीतवान् । देहभारादित्यर्थः ॥ आश्रमवासिनां कम्पं जहार । तन्नाशादकुतोभया बभूवुरित्यर्थः ॥

॥ २५ ॥ वयसामिति । हतस्य रक्षस उपरि वयसां पक्षिणां पङ्क्तयः पेतुः । तत्प्रतिद्वन्द्विनः शत्रुघ्नस्य मूर्ध्नि दिव्याः कुसुमवृष्टयः पेतुः ॥

॥ २६ ॥ स इति । स वीरः शत्रुघ्नो लवणं हत्वा तदा आत्मानं महौजसो महाबलस्येन्द्रजिद्वधशोभिनो भ्रातुर्लक्ष्मणस्य समानोदरे शयितं सोदर्यमेकोदरं मेने ॥ सोदराद्यदिति यत्प्रत्ययः ॥

॥ २७ ॥ तस्येति । चरितार्थैः कृतार्थैः कृतकार्यैस्तपस्विभिः संस्तूयमानस्य तस्य शत्रुघ्नस्य विक्रमेणोदग्रमुन्नतं व्रीडया लज्जयावनतं नम्रं शिरः शुशुभे ॥ विक्रान्तस्य लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

॥ २८ ॥ उपेति । पौरुषभूषणः । अर्थेषु विषयेषु निर्ममो निस्पृहः । मधुराकृतिः सौम्यरूपः । स शत्रुघ्नः कालिन्द्या यमुनाया उपकूलं कूले ॥ विभक्त्यर्थेव्ययीभावः ॥ मथुरां नाम पुरीं निर्ममे निर्मितवान् ॥ निर्ममो व्याख्यातः ॥

या सौराज्यप्रकाशाभिर्वभौ पौरविभूतिभिः ।

स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वोपनिवेशिता ॥ २९ ॥

तत्र सौधगतः पश्यन्यमुनां चक्रवाकिनीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥ ३० ॥

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

संचस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ ३१ ॥

स तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तदाख्यया ।

॥ २९ ॥ येति । या पूः । शत्रुघ्नः शोभनो राजा यस्याः पुरः सा सुराज्ञी । सुराज्ञ्या भावः सौराज्यम् । तेन प्रकाशाभिः प्रकाशमानाभिः पौराणां विभूतिभिरैश्वर्यैः । स्वर्गस्याभिष्यन्दोतिरिक्तजनः । तस्य वमनमाहरणं कृत्वोपनिवेशिता उपस्थापितेव वभौ ॥ अत्र कौटिल्यः । भूतपूर्वमभूतपूर्वं वा जनपदं परदेशप्रवाहेण स्वदेशाभिष्यन्दवमनेन वा निवेशयेदिति ॥

॥ ३० ॥ तत्रेति । तत्र मथुरायां सौधगतो हर्म्यारूढः स चक्रवाकिनीं चक्रवाकवतीं यमुनाम् । हेमभक्तिमतीं सुवर्णरचनावतीं भूमेः प्रवेणीं वेणीमिव ॥ वेणी प्रवेणीत्यमरः ॥ पश्यन्पिप्रिये प्रीतः ॥ प्रीङ्गीणन इति धातोर्देवादिकाल्लिट् ॥

॥ ३१ ॥ संप्रति रामसंतानवृत्तान्तमाह । सखेति । दशरथस्य जनकस्य च सखा मन्त्ररुन्मन्त्रद्रष्टा स वाल्मीकिरापि ॥ सुकर्मपापेत्यादिना किप् ॥ उभयोर्दशरथजनकयोः प्रीत्या स्नेहेन मैथिलेयौ मैथिलीपुत्रौ यथाविधि यथाशास्त्रं संचस्कार संस्कृतवान् । जातकर्मादिभिरिति शेषः ॥

॥ ३२ ॥ स इति । स कविर्वाल्मीकिः कुशैर्दर्भैर्लवैर्गोपुच्छलोमभिः ॥ लवो लवणाकिञ्जल्कपक्ष्मगोपुच्छलोमसु इति वैजयन्ती ॥ उ-

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥ ३२ ॥

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ ३३ ॥

रामस्य मधुरं वृत्तं गायन्तौ मातुरग्रतः ।

तद्वियोगव्यथां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः सुतौ ॥ ३४ ॥

इतरेपि रघोर्वश्यास्त्रयस्त्रेताग्नितेजसः ।

तद्योगात्पतिवत्नीषु पत्नीष्वासन्द्वासूनवः ॥ ३५ ॥

न्मृष्टो गर्भक्लेदो गर्भोपद्रवो ययोस्तौ कुशलवोन्मृष्टगर्भक्लेदौ तौ मैथिलेयौ
तेषां कुशानां लवानां चाख्यया नामतो नाम्ना यथासंख्यं कुशलवावेव
चकार किल ॥ कुशोन्मृष्टः कुशः । लवान्मृष्टो लवः ॥

॥ ३३ ॥ साङ्गमिति । किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवावतिक्रान्तबाल्यौ तौ
साङ्गं च वेदमध्याप्य कवीनां प्रथमपद्धतिम् । कविताबीजमित्यर्थः ।
स्वकृतिं काव्यं रामायणाख्यं गापयामास ॥ गायतेर्लिटि शब्दकर्मत्वाद्-
तिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥

॥ ३४ ॥ रामस्येति । तौ सुतौ रामस्य वृत्तं मातुरग्रतो मधुरं गायन्तौ
तद्वियोगव्यथां रामविरहवेदनां किञ्चिच्छिथिलीचक्रतुः ॥

॥ ३५ ॥ इतरेपीति । रघोर्वश्या वंशे भवाः । त्रेतेत्यग्नयस्त्रेताग्नयः ।
तेषां तेज इव तेजो येषां ते त्रेताग्नितेजसः । इतरे रामादन्ये त्रयो भर-
तादयोपि तद्योगात्तेषां योगाद्भरतादीनां संबन्धात् पतिवत्नीषु भर्तृमतीषु
जीवत्पतिकासु । ख्यातिमतीष्वित्यर्थः ॥ पतिवत्नी सभर्तृकेत्यमरः ॥
अन्तर्वत्पतिवतोर्नुगिति डीप्प्रत्ययो नुगागमश्च ॥ पत्नीषु द्विसूनव
आसन् । द्वौ द्वौ सूनू येषां ते द्विसूनव इति विग्रहः ॥ कर्चित्संख्याश-
ब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वं सप्तपर्णादिवत् ॥

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहौ च बहुश्रुते ।
 मथुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोत्सुकः ॥ ३६ ॥
 भूयस्तपोव्ययो मा भूद्वाल्मीकेरिति सोत्यगात् ।
 मैथिलीतनयोद्गीतनिःस्पन्दमृगमाश्रमम् ॥ ३७ ॥
 वशी विवेश चायोध्यां रथ्यासंस्कारशोभिनीम् ।
 लवणस्य वधात्पौरैरक्षितोत्यन्तगौरवम् ॥ ३८ ॥
 स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपस्थितम् ।
 रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुवः ॥ ३९ ॥
 तमभ्यनन्दत्प्रणतं लवणान्तकमग्रजः ।

॥ ३६ ॥ शत्रुघातिनीति । पूर्वजोत्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बहुश्रुते
 शत्रुघातिनि सुबाहौ च तन्नामकयोः सूनवोर्मथुरा च विदिशा च
 ते नगयौ निदधे । निधाय गत इत्यर्थः ॥

॥ ३७ ॥ भूय इति । स शत्रुघ्नो मैथिलीतनययोः कुशलवयोरुद्गीतेन
 निःस्पन्दमृगं गीतप्रियतया निश्चलहरिणं वाल्मीकेराश्रमम् । भूयः पुन-
 रापि तपोव्ययः संविधानकरणार्थं तपोहानिर्मा भूदिति हेतोः । अत्यगात् ।
 अतिक्रम्य गत इत्यर्थः ॥

॥ ३८ ॥ वशीति । वशी स लवणस्य वधाद्धेतोः पौरैः पौरजनैर-
 त्यन्तं गौरवं यस्मिन्कर्मणि तत्तथेक्षितः सन् रथ्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः
 शोभते या तामयोध्यां विवेश ॥

॥ ३९ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः सभामध्ये सभासद्भिः सभ्यैरुपस्थि-
 तं सेवितं सीतापरित्यागादुवोसामान्यपतिमसाधारणपतिं रामं ददर्श ॥

॥ ४० ॥ तमिति । अग्रजो रामो लवणस्यान्तकं हन्तारं प्रणतं तं
 शत्रुघ्नम् । कालनेमिर्नाम राक्षसः । तस्य वधात्प्रीतः । तुरं वेगं सहत
 इति तुराषाढिन्द्रः ॥ छन्दसि सह इति ण्विप्रत्ययः । भाषायामपि प्रयु-

कालनेमिवधात्प्रीतस्तुराषाडिव शार्ङ्गिणम् ॥ ४० ॥

स पृष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्यद्वाज्ञे न संततिम् ।

प्रत्यर्पयिष्यतः काले कवेराद्यस्य शासनात् ॥ ४१ ॥

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयौवनम् ।

अवतार्याङ्गशय्यास्थं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥ ४२ ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाङ्ग्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥ ४३ ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिज्ञाय राघवः ।

न ह्यकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकुपदमस्पृशत् ॥ ४४ ॥

ज्युते । अन्येषामपि दृश्यत इति पूर्वपदस्य दीर्घः । सहेः साडः स इति षत्वम् ॥ शार्ङ्गिणमुपेन्द्रमिव । अभ्यनन्दत् ॥

॥ ४१ ॥ स इति । स शत्रुघ्नः पृष्टः सन्सर्वतो वार्त्तं कुशलमाख्यत् । आख्यातवान् ॥ ख्यातेर्लुङ् ॥ संततिं कुशलवोत्पत्तिं राज्ञे रामाय नाख्यत् ॥ कुतः । कालेवसरे प्रत्यर्पयिष्यत आद्यस्य कवेर्वाल्मीकेः शासनात् ॥

॥ ४२ ॥ अथेति । अथ जनपदे भवो जानपदो विप्रः । कश्चिदिति शेषः । अप्राप्तयौवनं शिशुम् । मृतमिति शेषः । भूपते रामस्य द्वारि अङ्गशय्यास्थं यथा तथावतार्य । अङ्गस्थत्वेनैवावरोप्य चक्रन्द चुक्रोश ॥

॥ ४३ ॥ शोचनीयेति । हे वसुधे दशरथाङ्ग्युता या त्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता सती शोचनीयासि ॥

॥ ४४ ॥ श्रुत्वेति । गोप्ता रक्षको राघवस्तस्य विप्रस्य शुचः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिज्ञाय लज्जितः ॥ कुतः । हि यस्मादकालभवो मृत्युरिक्ष्वाकूणां पदं राष्ट्रं नास्पृशत् ॥ वृद्धे जीवति यवीयान् प्रियत इत्यर्थः ॥

स मुहूर्तं सहस्वेति द्विजमाश्वास्य दुःखितम् ।

यानं सस्मार कौबेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ ४५ ॥

आत्तशस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितः स रघूद्वहः ।

उच्चचार पुरस्तस्य गूढरूपा सरस्वती ॥ ४६ ॥

राजन्प्रजासु ते कश्चिदपचारः प्रवर्तते ।

तमन्विष्य प्रशमयेर्भवितासि ततः कृती ॥ ४७ ॥

इत्याप्तवचनाद्रामो विनेष्यन्वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पक्षेण वेगानिष्कम्पकेतुना ॥ ४८ ॥

अथ धूमाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनम् ।

ददर्श कंचिदैक्ष्वाकस्तपस्यन्तमधोमुखम् ॥ ४९ ॥

॥ ४५ ॥ स इति । स रामो दुःखितं द्विजं मुहूर्तं सहस्वेत्याश्वास्य वैवस्वतस्यान्तकस्य जिगीषया जेतुमिच्छया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार ॥

॥ ४६ ॥ आत्तेति । स रघूद्वहो राम आत्तशस्त्रः संस्तत्पुष्पकमध्यास्य प्रस्थितः । अथ तस्य पुरो गूढरूपा सरस्वती अशरीरा वागुच्चचार उद्भूव ॥

॥ ४७ ॥ राजन्निति । हे राजन् ते प्रजासु कश्चिदपचारो वर्णधर्मव्यतिकरः प्रवर्तते । तमपचारमन्विष्य प्रशमये । ततः कृती कृतकृत्यो भवितासि भविष्यसि ॥

॥ ४८ ॥ इतीति । इत्याप्तवचनाद्रामो वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन्नपनेष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना पक्षेण वाहनेन पुष्पकेण ॥ पक्षं वाहनपक्षयोरित्यमरः ॥ दिशः पपात धावति स्म ॥

॥ ४९ ॥ अथेति । अथेक्ष्वाकुवंशे भव ऐक्ष्वाको रामः ॥ कोपधादण्णित्यणि कृते दाण्डिनायनेत्यादिना उकारलोपनिपातः ॥ धूमेन पीयमानेनाभिताम्राक्षं वृक्षशाखावलम्बिनमधोमुखं तपस्यन्तं तपश्चरन्तं कंचित्पुरुषं ददर्श ॥

पृष्ठनामान्वयो राज्ञा स किलाचष्ट धूमपः ।

आत्मानं शंबुकं नाम शूद्रं सुरपदार्थिनम् ॥ ५० ॥

तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानां तमघावहम् ।

शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ ५१ ॥

स तद्वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कमिव पङ्कजम् ।

ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु कण्ठनालादपातयत् ॥ ५२ ॥

कृतदण्डः स्वयं राज्ञा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुश्चरेणापि न स्वमार्गविलङ्घिना ॥ ५३ ॥

रघुनाथोप्यगस्त्येन मार्गसंदर्शितात्मना ।

॥ ५० ॥ पृष्टेति । राज्ञा नाम चान्वयश्च पृष्ठौ नामान्वयौ यस्य स तथोक्तः । धूमं पिबतीति धूमपः ॥ सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः ॥ स पुरुष आत्मानं सुरपदार्थिनम् । अनेन प्रयोजनमपि पृष्ट इति ज्ञेयम् । शंबुकं नाम शूद्रमाचष्ट बभाषे किल ॥

॥ ५१ ॥ तपसीति । तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहं दुःखावहं तं शूद्रं शीर्षच्छेद्यम् ॥ शीर्षच्छेदाद्यच्चेति यत्प्रत्ययः ॥ परिच्छिद्य निश्चित्य नियन्ता रक्षको रामः शस्त्रमाददे जग्राह ॥

॥ ५२ ॥ स इति । स रामो ज्योतिष्कणैः स्फुलिङ्गैराहतानि दग्धानि श्मश्रूणि यस्य तत्तस्य वक्त्रं हिमक्लिष्टकिञ्जल्कं पङ्कजमिव कण्ठ एव नालं तस्मादपातयत् ॥

॥ ५३ ॥ कृतेति । शूद्रः शंबुको राज्ञा स्वयं कृतदण्डः कृतशिक्षः सन्सतां गतिं लेभे । दुश्चरेणापि स्वमार्गविलङ्घिना । अनधिकारदुष्टेनेत्यर्थः । तपसा न लेभे ॥ अत्र मनुः । राजभिः कृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुरुतिनो यथेति ॥

॥ ५४ ॥ रघुनाथ इति । रघुनाथोपि मार्गसंदर्शितात्मना महौजसा-

महौजसा संयुयुजे शरत्काल इवेन्दुना ॥ ५४ ॥

कुम्भयोनिरलंकारं तस्मै दिव्यपरिग्रहम् ।

ददौ दत्तं समुद्रेण पीतेनेवात्मनिष्क्रयम् ॥ ५५ ॥

तं दधन्मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना ।

पश्चान्निववृते रामः प्राक्परासुर्द्विजात्मजः ॥ ५६ ॥

तस्य पूर्वोदितां निन्दां द्विजः पुत्रसमागतः ।

स्तुत्या निवर्तयामास त्रातुर्वैवस्वतादपि ॥ ५७ ॥

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेघाः शस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ ५८ ॥

गस्त्येन । इन्दुना शरत्काल इव । संयुयुजे संगतः । इन्दावपि विशेषणं योज्यम् ॥

॥ ५५ ॥ कुम्भेति । कुम्भयोनिरगस्त्यः पीतेन समुद्रेणात्मनिष्क्रयमि-
वात्ममोचनमूल्यमिव दत्तम् । अत एव परिगृह्यत इति व्युत्पत्त्या दिव्य-
परिग्रहो दिव्यानां परिग्राह्य इत्यर्थः । तमलंकारं तस्मै रामाय ददौ ॥

॥ ५६ ॥ तमिति । मैथिलीकण्ठनिर्व्यापारेण बाहुना तमलंकारं
दधद्रामः पश्चान्निववृते निवृत्तः । परासुर्मृतो द्विजात्मजः प्राक् रामात्पूर्वं
निववृते ॥

॥ ५७ ॥ तस्येति । पुत्रसमागतः पुत्रेण संगतो द्विजो वैवस्वतादन्त-
कादपि त्रातू रक्षकस्य ॥ भोत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात्पञ्चमी ॥
तस्य रामस्य पूर्वोदितां पूर्वोक्तां निन्दां स्तुत्या निवर्तयामास ॥

॥ ५८ ॥ तमिति । अध्वरायाश्चमेधाय मुक्ताश्वं तं रामं रक्षःकपि-
नरेश्वराः सुग्रीवविभीषणादयो राजानश्च । मेघा अम्भोभिः शस्यमिव ।
उपायनैरभ्यवर्षन् ॥

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि ॥ ५९ ॥

उपशल्यनिविष्टैस्तैश्चतुर्द्वारमुखी बभौ ।

अयोध्या सृष्टलोकेव सद्यः पैतामही तनुः ॥ ६० ॥

श्लाघ्यस्त्यागोपि वैदेह्याः पत्युः प्राग्वंशवासिनः ।

अनन्यजानेः सैवासीद्यस्माज्जाया हिरण्मयी ॥ ६१ ॥

विधेरधिकसंभारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन्यत्र क्रियाविघ्ना राक्षसा एव रक्षिणः ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ दिग्भ्य इति । निमन्त्रिता आहूता महर्षयश्च भूम्याः संबन्धीनि भौमानि धिष्ण्यानि स्थानान्येव न ॥ धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेन्नावित्यमरः ॥ किं तु ज्योतिर्मयानि नक्षत्ररूपाणि धिष्ण्यान्यपि हित्वा दिग्भ्य एनं राममभिजग्मुः ॥

॥ ६० ॥ उपेति । चत्वारि द्वाराण्येव मुखानि यस्याः सायोध्या । उपशल्येषु ग्रामान्तेषु निविष्टैः ॥ ग्रामान्त उपशल्यं स्यादित्यमरः ॥ तैर्महर्षिभिः । सद्यः सृष्टलोका पितामहस्येयं पैतामही तनुर्मूर्तिरिव । बभौ ॥

॥ ६१ ॥ श्लाघ्य इति । वैदेह्यास्त्यागोपि श्लाघ्यो वर्ण्य एव । कुतः । यस्मात् । प्राग्वंशः प्राचीनस्थूणो यज्ञशालाविशेषः । तद्वासिनः । नास्त्यन्या जाया यस्य तस्यानन्यजानेः ॥ जायाया निडिति समासान्तो निडादेशः ॥ पत्यू रामस्य हिरण्मयी सौवर्णी ॥ दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातः ॥ सा निजैव जाया पत्नी आसीत् ॥ कविवाक्यमेतत् ॥

॥ ६२ ॥ विधेरिति । ततो विधेः शास्त्रादधिकसंभारोतिरिच्यमानपरिकरो मखः प्रववृते प्रवृत्तः । यत्र मखे । विहन्यन्त एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः ॥ घञर्थे कविधानमिति कः ॥ अत्र कर्तृत्वलक्षणायाः क्रियाया विघ्ना अनुष्ठानविघातका राक्षसा एव रक्षिणो रक्षका आसन् ॥

अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।

मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्तुर्गुरुचोदितौ ॥ ६३ ॥

वृत्तं रामस्य वाल्मीकेः कृतिस्तौ किंनरस्वनौ ।

किं तद्येन मनो हर्तुमलं स्यातां न शृण्वताम् ॥ ६४ ॥

रूपे गीते च माधुर्यं तयोस्तज्ज्ञैर्निवेदितम् ।

ददर्श सानुजो रामः शुश्राव च कुतूहली ॥ ६५ ॥

तद्गीतश्रवणैकाग्रा संसदश्रुमुखी बभौ ।

हिमनिष्यन्दिनी प्रातर्निर्वर्तिव वनस्थली ॥ ६६ ॥

॥ ६३ ॥ अथेति । अथ मैथिलेयौ मैथिलीतनयौ ॥ स्त्रीभ्यो ढक्प्रत्ययः ॥ कुशलवौ गुरुणा वाल्मीकिना चोदितौ प्रेरितौ सन्तौ । प्राचेतसो वाल्मीकिः । उपज्ञायत इत्युपज्ञा ॥ आतश्रोपसर्गे इति कर्मण्यङ्गुत्ययः ॥ प्राचेतसस्योपज्ञा प्राचेतसोपज्ञम् । प्राचेतसेनादौ ज्ञातमित्यर्थः ॥ उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यादित्यमरः ॥ उपज्ञोपक्रममित्यादिना नपुंसकत्वम् । रामस्यायनं चरितं रामायणं रामायणाख्यं काव्यम् ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वम् । उत्तरायणमितिवत् ॥ इतस्ततो जगत्तुः ॥ गायतेर्लिट् ॥

॥ ६४ ॥ वृत्तमिति । रामस्य वृत्तं वर्ण्यम् । वस्त्विति शेषः । वाल्मीकेः कृतिः काव्यम् । गेयमिति शेषः । तौ कुशलवौ किंनरस्वनौ किंनरकण्ठौ गायकौ । पुनरिति शेषः ॥ अत एव तत्किं येन निमित्तेन तौ शृण्वतां मनो हर्तुमलं शक्तौ न स्याताम् । सर्वं सरसमित्यर्थः ॥

॥ ६५ ॥ रूप इति । ते जानन्तीति तज्ज्ञाः । तज्ज्ञैरभिज्ञैर्निवेदितं तयोः कुशलवयो रूपे आकारे गीते च माधुर्यं रामणीयकं सानुजो रामः कुतूहली सानन्दः सन्यथासंख्यं ददर्श शुश्राव च ॥

॥ ६६ ॥ तदिति । तयोर्गीतश्रवण एकाग्रा आसक्ता अश्रुमुखी । आनन्दादिति भावः । संसत्सभा । प्रातर्हिमनिष्यन्दिनी निर्वाता वातरहिता वनस्थलीव । बभौ शुशुभे ॥ आनन्दपारवश्यानिष्यन्दमास्तेत्यर्थः ॥

वयोवेषविसंवादि रामस्य च तयोस्तदा ।

जनता प्रेक्ष्य सादृश्यं नाक्षिकम्पं व्यतिष्ठत् ॥ ६७ ॥

उभयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विसिष्मिये ।

नृपतेः प्रीतिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥

गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः ।

इति राज्ञा स्वयं पृष्टौ तौ वाल्मीकिमशंसताम् ॥ ६९ ॥

अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ।

उरीकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥

॥ ६७ ॥ वय इति । जनता जनानां समूहः ॥ ग्रामजनबन्धुभ्य-
स्तलिति तत्प्रत्ययः ॥ वयोवेषाभ्यामेव विसंवादि विलक्षणं तदा तयोः
कुशलवयो रामस्य च सादृश्यं प्रेक्ष्य । नास्त्यक्षिकम्पो यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा तथा नञर्थस्य न शब्दस्य बहुव्रीहिः ॥ व्यतिष्ठत् अतिष्ठत् ।
समवप्रविभ्यस्थ इत्यात्मनेपदम् ॥ विस्मयादनिमिषमद्राक्षीदित्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ उभयोरिति । लोको जन उभयोः कुमारयोः प्रावीण्येन
नैपुण्येन तथा न विसिष्मिये न विस्मितवान्यथा नृपतेः प्रीतिदानेषु वी-
तस्पृहतया नैःस्पृह्येण विसिष्मिये ॥

॥ ६९ ॥ गेय इति । गेये को नु विनेता वामिति वा पाठः ॥ गेये
विषये को नु वां युवां युवयोर्विनेता शिक्षकः । नु शब्दः प्रश्ने ॥ नु
पृच्छायां वितर्के चेत्यमरः ॥ इयं च कस्य कवेः कृतिरिति राज्ञा स्वयं
पृष्टौ तौ कुशलवौ वाल्मीकिमशंसतामुक्तवन्तौ । विनेतारं कविं चेत्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ अथेति । अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वाल्मीकिमुपेयिवा-
न्प्राप्तः सन् देहमात्मानमुरीकृत्य । आत्मने आत्मार्थं स्थापयित्वेत्यर्थः ।
राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदयत्समर्पितवान् ॥

स तावाख्याय रामाय मैथिलेयौ तदात्मजौ ।

कविः कारुणिको वव्रे सीतायाः संपरिग्रहम् ॥ ७१ ॥

तात शुद्धा समक्षं नः स्नुषा ते जातवेदसि ।

दौरात्म्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धधुः प्रजाः ॥ ७२ ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेनां प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥ ७३ ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥ ७४ ॥

अन्येदुरथ काकुत्स्थः संनिपात्य पुरौकसः ।

॥ ७१ ॥ स इति । करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ॥ प्रयोजनमिति ठञ् । स्यादयालुः कारुणिक इत्यमरः ॥ स कवी रामाय तौ मैथिलेयौ तदात्मजौ रामसुतौ व्याख्याय सीतायाः संपरिग्रहं स्वीकारं वव्रे ययाचे ॥

॥ ७२ ॥ तातेति । हे तात ते स्नुषा सीता नोस्माकमक्ष्णोः समीपं समक्षम् ॥ शरत्प्रभृतित्वात्समासान्तष्टच् ॥ जातवेदसि वद्वौ शुद्धा । नास्माकमविश्वास इत्यर्थः । किं तु रक्षसो रावणस्य दौरात्म्यादत्रत्याः प्रजास्तां न श्रद्धधुर्न विशश्वसुः ॥

॥ ७३ ॥ ता इति । मैथिली स्वचारित्रमुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु ॥ विश्वासस्य बुद्धिरूपत्वात् णौ गमिरबोधन इति इणो गम्यादेशो नास्ति ॥ ततोऽनन्तरं पुत्रवतीमेनां सीतां त्वदाज्ञया प्रतिपत्स्ये स्वीकरिष्ये ॥

॥ ७४ ॥ इतीति । राज्ञा इति प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमाज्जानकीं शिष्यैः प्रयोज्यैः । स्वसिद्धिं स्वार्थसिद्धिं नियमैस्तपोभिरिव । आनाययामास ॥

॥ ७५ ॥ अन्येदुरिति । अथ काकुत्स्थो रामः अन्येदुरन्यस्मिन्नहनि

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ ७५ ॥

स्वरसंस्कारवत्या च पुत्राभ्यामथ सीतया ।

ऋचेवोदर्चिषं सूर्यं रामं मुनिरुपस्थितः ॥ ७६ ॥

काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा ।

अन्वमीयत शुद्धेति शान्तेन वपुषैव सा ॥ ७७ ॥

जनास्तदालोकपथात्प्रतिसंहृतचक्षुषः ।

तस्थुस्तेवाङ्मुखाः सर्वे फलिता इव शालयः ॥ ७८ ॥

तां दृष्टिविषये भर्तुर्मनिरास्थितविष्टरः ।

कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ ७९ ॥

प्रस्तुतप्रतिपत्तये प्रकृतकार्यानुसंधानाय पुरौकसः पौरान्संनिपात्य मेलयित्वा कविं वाल्मीकिमाहाययामास आकारयामास ॥

॥ ७६ ॥ स्वरेति । अथ । स्वर उदात्तादिः । संस्कारः शब्दशुद्धिः । तद्वत्या ऋचा सावित्र्या उदर्चिषं सूर्यमिव । पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया कारणेनोदर्चिषं रामं मुनिरुपस्थित उपतस्थे ॥

॥ ७७ ॥ काषायेति । कषायेण रक्तं काषायम् ॥ तेन रक्तं रागादित्यण् ॥ तेन परिवीतेन संवृतेन स्वपदार्पितचक्षुषा शान्तेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुद्धा साध्वीत्यन्वमीयत अनुमिता ॥

॥ ७८ ॥ जना इति । तस्याः सीतायाः कर्मण आलोकपथाद्दर्शनमार्गात्प्रतिसंहृतचक्षुषो निर्वर्तितदृष्टयः सर्वे जनाः । फलिताः शालय इव । अवाङ्मुखा नम्रमुखास्तस्थुः ॥

॥ ७९ ॥ तामिति । आस्थितविष्टरोधिष्ठितासनो मुनिः । हे वत्से भर्तुर्दृष्टिविषये समक्षं स्ववृत्ते स्वचरिते विषये लोकं निःसंशयं कुरु । इति तां सीतामशात् शास्ति स्म ॥

अथ वाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जितं पयः ।
 आचम्योदीरयामास सीता सत्यां सरस्वतीम् ॥ ८० ॥
 वाङ्मनःकर्मभिः पत्यौ व्यभिचारो यथा न मे ।
 तथा विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुमर्हसि ॥ ८१ ॥
 एवमुक्ते तया साध्व्या रन्ध्रात्सद्योभवाद्भुवः ।
 शातहृदमिव ज्योतिः प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥ ८२ ॥
 तत्र नागफणोत्क्षिप्तसिंहासननिषेदुषी ।
 समुद्ररशना साक्षात्प्रादुरासीद्वसुंधरा ॥ ८३ ॥
 सा सीतामङ्गमारोप्य भर्तृप्रणिहितेक्षणाम् ।
 मा मेति व्याहरत्येव तस्मिन्पातालमभ्यगात् ॥ ८४ ॥

॥ ८० ॥ अथेति । अथ वाल्मीकिशिष्येणावर्जितं दत्तं पुण्यं पयः
 आचम्य सीता सत्यां सरस्वतीं वाचमुदीरयामास उच्चारयामास ॥

॥ ८१ ॥ वाङ्मन इति । वाङ्मनःकायैः पत्यौ विषये मे व्यभिचारः
 स्वालित्यं न यथा नास्ति यदि तथा तर्हि । विश्वं विभर्तीति विश्वंभरा
 भूमिः ॥ संज्ञायां भृतृवृज्जीत्यादिना खचप्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना
 मुमागमः ॥ हे विश्वंभरे देवि मामन्तर्धातुं गर्भे वासयितुमर्हसि ॥

॥ ८२ ॥ एवमिति । साध्व्या पतिव्रतया तया सीतया एवमुक्ते स-
 ति सद्योभवाद्भुवो रन्ध्राच्छातद्गदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभामण्डलमुद्ययौ ॥

॥ ८३ ॥ तत्रेति । तत्र प्रभामण्डले नागफणोत्क्षिप्ते सिंहासने निषे-
 दुषी आसीना समुद्ररशना समुद्रमेखला साक्षात् । वसूनि धारयतीति
 वसुंधरा भूमिः ॥ खचि इस्व इति इस्वः ॥ प्रादुरासीत् ॥

॥ ८४ ॥ सेति । सा वसुंधरा भर्तरि प्रहितेक्षणां दत्तदृष्टिं सीतामङ्ग-
 मारोप्य तस्मिन्भर्तरि रामे मा मेति मा हरेति व्याहरति वदत्येव । व्या-
 हरन्तमनादत्येत्यर्थः ॥ षष्ठी चानादर इति सप्तमी ॥ पातालमभ्यगात् ॥

धरायां तस्य संरम्भं सीताप्रत्यर्पणैषिणः ।

गुरुर्विधिवलापेक्षी शमयामास धन्विनः ॥ ८५ ॥

ऋषीन्विसृज्य यज्ञान्ते सुहृदश्च पुरस्कृतान् ।

रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्ययोः ॥ ८६ ॥

युधाजितश्च संदेशात्स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय धृतप्रजः ॥ ८७ ॥

भरतस्तत्र गन्धर्वान्युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ ८८ ॥

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

॥ ८५ ॥ धरायामिति । सीताप्रत्यर्पणमिच्छतीति तथोक्तस्य धन्विन आत्तधनुषस्तस्य रामस्य धरायां विषये संरम्भं विधिवलापेक्षी दैवशक्ति-
दर्शी गुरुर्ब्रह्मा शमयामास ॥ अवश्यंभावीति भावः ॥

॥ ८६ ॥ ऋषीनिति । रामो यज्ञान्ते पुरस्कृतान्पूजितानृषीन्सुहृद-
श्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुशलवयोर्निदधे ॥

॥ ८७ ॥ युधाजित इति । किं च धृतप्रजः स रामो युधाजितो
भरतमातुलस्य संदेशात्सिन्धुनामकं देशं दत्तप्रभावाय दत्तैश्वर्याय । रामे-
णेति शेषः । भरताय ददौ ॥

॥ ८८ ॥ भरत इति । तत्र सिन्धुदेशे भरतोपि युधि गन्धर्वान्निर्जि-
स्य केवलमातोद्यम् ॥ ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वं मुरजादिकम् । वंशादि-
कं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्य-
नामकमित्यमरः ॥ ग्राहयामास । आयुधं समत्याजयत्प्राजितवान् ॥
ग्रहित्यज्योर्ष्यन्तयोर्द्विकर्मकत्वमित्यनुसंधेयम् ॥

॥ ८९ ॥ स इति । स भरतः अभिषेकार्हौ तक्षपुष्कलौ नाम पुत्रौ

अभिषिच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात्पुनः ॥ ८९ ॥

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोप्यात्मसंभवौ ।

शासनाद्वधुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ ९० ॥

इत्यारोपितपुत्रास्ते जननीनां जनेश्वराः ।

भर्तृलोकप्रपन्नानां निवापान्विदधुः क्रमात् ॥ ९१ ॥

उपेत्य मुनिवेषोऽथ कालः प्रोवाच राघवम् ।

रहःसंवादिनौ पश्येदावां यस्तं त्यजेरिति ॥ ९२ ॥

तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मा नृपाय सः ।

आचख्यौ दिवमध्यास्व शासनात्परमेष्ठिनः ॥ ९३ ॥

विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं लक्ष्मणोभिनत् ।

तदाख्ययोः । तक्षपुष्कलाख्ययोरित्यर्थः । पुष्कलं पुष्कलावत्यां तक्षं तक्ष-
शिलायामिति राजधान्योर्नगर्योरभिषिच्य पुनः रामान्तिकमगात् ॥

॥ ९० ॥ अङ्गदमिति । लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासना-
दङ्गदं चन्द्रकेतुं च तदाख्यावात्मसंभवौ पुत्रौ । कारापथो नाम देशः ।
तस्येश्वरौ चक्रे ॥

॥ ९१ ॥ इतीति । इत्यारोपितपुत्रास्ते जनेश्वरा रामादयो भर्तृलो-
कप्रपन्नानां स्वर्गातानां जननीनां क्रमान्निवापान्श्राद्धादीन्विदधुश्चक्रुः ॥

॥ ९२ ॥ उपेत्येति । अथ कालोऽन्तको मुनिवेषः सन्नुपेत्य राघवं
प्रोवाच । किमिति । रहस्येकान्ते संवादिनौ संभाषिणावावां यः पश्येत् ।
रहस्यमङ्गं कुर्यादित्यर्थः । तं त्यजेरिति ॥

॥ ९३ ॥ तथेति । स कालस्तथेति प्रतिपन्नाय नृपाय रामाय
विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन्परमेष्ठिनो ब्रह्मणः शासनात् ।
दिवमध्यास्व । इत्याचख्यौ ॥

॥ ९४ ॥ विद्वानिति । द्वाःस्थो द्वारि नियुक्तो लक्ष्मणो विद्वानपि

भीतो दुर्वाससः शापाद्रामसंदर्शनार्थिनः ॥ ९४ ॥

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकार वितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ९५ ॥

तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राङ्नाकमधितस्थुषि ।

राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव ॥ ९६ ॥

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नपि रामसंदर्शनार्थिनो दुर्वाससो मुनेः शापाद्वीतः
सन् तयोः कालरामयोः समयं संवादमभिनद्धिभेद ॥

॥ ९५ ॥ स इति । योगविद्योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं
गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनो भ्रातुः प्रतिज्ञामवितथां सत्यां चकार ॥

॥ ९६ ॥ तस्मिन्नाति । चतुर्थो भागश्चतुर्भागः ॥ संख्याशब्दस्य
वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् ॥ आत्मचतुर्भागे तस्मिन् लक्ष्मणे
प्राक् नाकमधितस्थुषि पूर्वं स्वर्गं जग्मुषि सति राघवो रामो भुवि
त्रिपाद्वर्म इव शिथिलं तस्थौ । पादविकलो हि शिथिलं तिष्ठतीति
भावः ॥ त्रेतायां धर्मस्त्रिपादित्याहुः । पादश्चतुर्थांशः । अङ्घ्रिश्च ध्वन्यते ॥
पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्थांशा इत्यमरः ॥ त्रयः पादा यस्यासौ त्रिपात् ॥ संख्या-
सु पूर्वस्येत्यकारलोपः समासान्तः ॥

॥ ९७ ॥ स इति ॥ ९८ ॥ उदगिति । युग्मम् ॥ स्थिरधीः स रामो
रिपव एव नागा गजास्तेषामङ्कुशं निवारकं कुशं कुशावत्यां पुर्यां
निवेश्य स्थापयित्वा । सूक्तैः सतां जनिता अश्रुलवा अश्रुलेशा येन तं
लवं लवाख्यं पुत्रम् ॥ लवो लेशे विलासे च छेदने रामनन्दन इति
विश्वः ॥ शरावत्यां पुर्याम् ॥ शरादीनां चेति शरकुशशब्दयोर्दीर्घः ॥
निवेश्य सानुजोग्निपुरःसरः सन् । पत्यौ भर्तारि वात्सल्यादनुरागात् ।
गृहान्वर्जयित्वा गृहवर्जम् ॥ द्वितीयायां चेति णमुल् । अयं कचिदपरी-

शरावत्यां सतां सूक्तैर्जनिताश्चुलवं लवम् ॥ ९७ ॥

उदक्प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्याद्बृहवर्जमयोध्यया ॥ ९८ ॥

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्थूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ ९९ ॥

उपस्थितविमानेन तेन भक्तानुकम्पिना ।

चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः सरयूरनुयायिनाम् ॥ १०० ॥

यद्गोप्रतरकल्पोभूत्समर्दस्तत्र मज्जताम् ।

अतस्तदाख्यया तीर्थं पावनं भुवि पप्रथे ॥ १०१ ॥

स विभुर्विबुधानां शेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ।

त्रिदशीभूतपौराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥ १०२ ॥

प्तायामपीष्यते । अनुदात्तं पदमेकवर्जमित्येकाचः शेषतया व्याख्या-
तत्वात् । परीप्ता त्वरा ॥ अयोध्ययान्वितोनुगत उदक्प्रतस्थे ॥

॥ ९९ ॥ जगृहुरिति । चित्तज्ञा हरिराक्षसाः कदम्बमुकुलस्थूलैः प्र-
जाश्रुभिरभिवृष्टां तस्य रामस्य पदवीं जगृहुः । तेप्यनुजग्मुर्नित्यर्थः ॥

॥ १०० ॥ उपस्थितेति । उपस्थितं प्राप्तं विमानं यस्य तेन । भक्ता-
ननुकम्पत इति भक्तानुकम्पिना । तेन रामेणानुयायिनां सरयूस्त्रिदिव-
निःश्रेणिः स्वर्गाधिरोहणी चक्रे ॥ निःश्रेणिस्त्वधिरोहणीत्यमरः ॥

॥ १०१ ॥ यदिति । यद्यस्मात्तत्र सरय्वां मज्जतां संमर्दः । गोप्र-
तरो गोप्रतरणम् । तत्कल्पोभूत् । अतस्तदाख्यया गोप्रतराख्यया पावनं
शोधकं तीर्थं भुवि पप्रथे ॥

॥ १०२ ॥ स इति । विभुः प्रभुः स रामो विबुधानामंशेषु सुग्री-
वादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशीभूता देवभवनं गता ये पौरास्ते-
षां नूतनसुराणां स्वर्गान्तरमकल्पयत् ॥

निर्वर्त्यैवं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणां
 विष्वक्सेनः स्वतनुमविशत्सर्वलोकप्रतिष्ठाम् ।
 लङ्कानाथं पवनतनयं चोभयं स्थापयित्वा
 कीर्तिस्तम्भद्वयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे च ॥ १०३ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ श्रीरा-
 मस्वर्गारोहणो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

॥ १०३ ॥ निर्वर्त्येति । विष्वक्सेनो विष्णुरेवं सुराणां दशमुखशिर-
 श्छेदकार्यं निर्वर्त्य निष्पाद्य लङ्कानाथं विभीषणं पवनतनयं हनूमन्तं
 चोभयं कीर्तिस्तम्भद्वयमिव दक्षिणे गिरौ चित्रकूटे चोत्तरे गिरौ हिम-
 वति च स्थापयित्वा सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयभूतां स्वतनुं स्वमू-
 र्तिमविशत् ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
 चितायां रघुवंशाख्यायां संजीवनीसमाख्यायां पञ्चदशः
 सर्गः ॥

अथेतरे सप्त रघुप्रवीरा
ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च ।
चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं
सौभ्रात्रमेषां हि कुलानुसारि ॥ १ ॥
ते सेतुवार्त्तागजबन्धमुख्यैर्
अभ्युच्छ्रिताः कर्मभिरप्यवन्ध्यैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां

वृन्दारका यस्य भवन्ति भृङ्गा मन्दाकिनी यन्मकरन्दविन्दुः ।
तवारविन्दाक्ष पदारविन्दं वन्दे चतुर्वर्गचतुष्पदं तत् ॥

॥ १ ॥ अथेति । अथ रामनिर्वाणानन्तरमितरे लवादयः सप्त रघु-
प्रवीराः । पुरः पूर्वं जन्म यस्य तस्य भावस्तत्ता । तया गुणैश्च ज्येष्ठं
कुशं रत्नविशेषभाजं तत्तच्छ्रेष्ठवस्तुभागिनं चक्रुः ॥ तदुक्तम् । जातौ जातौ
यदुच्छ्रष्टं तद्रत्नमभिधीयत इति ॥ तथा हि । सुभ्रातृणां भावः सौभ्रात्रम् ॥
हायनान्तेत्यादिना युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ एषां कुशलवादीनां कुलानु-
सारि वंशानुगतं हि ॥

॥ २ ॥ त इति । सेतुर्जलबन्धः । वार्त्ता रुषिगोरक्षणादिः ॥ वार्त्ता
रुष्याद्युदन्तयोरिति विश्वः ॥ गजबन्ध आकरेभ्यो गजग्रहणम् । ते
मुख्यं प्रधानं येषां तैरवन्ध्यैः सफलैः कर्मभिरभ्युच्छ्रिताः । अतिसमर्था
अपीत्यर्थः । ते कुशादयः । प्रविभज्यन्त इति प्रविभागाः । अन्योन्यदे-
शप्रविभागानां या सीमा ताम् । वेलं समुद्रा इव । न व्यतीयुर्नातिच-

वेलं समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ २ ॥

चतुर्भुजांशप्रभवः स तेषां

दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् ।

सुरद्विपानामिव सामयोनिर्

भिन्नोष्टधा विप्रससार वंशः ॥ ३ ॥

अथार्धरात्रे स्तिमितप्रदीपे

शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुद्धः ।

कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषाम्

अदृष्टपूर्वा वनितामपश्यत् ॥ ४ ॥

क्रमुः ॥ अत्र कामन्दकः । रुषिर्वाणिकपथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरबन्धनम् ।
खन्याकरवनादानं शून्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वयं
वृद्धोपि वर्धयेदिति ॥

॥ ३ ॥ चतुर्भुजेति । चतुर्भुजो विष्णुः । तस्यांशा रामादयः । ते प्र-
भवाः कारणानि यस्य स तथोक्तः । दानं त्यागो मदश्च ॥ दानं गजमदे
त्याग इति विश्वः ॥ प्रवृत्तिर्व्यापारः । प्रवाहश्च । दानप्रवृत्तेरनुपारतानां
तेषां कुशादीनां स वंशः । सामयोनिः सामयोनिप्रभवो दानप्रवृत्तेरनु-
पारतानां सुरद्विपानां दिग्गजानां वंश इव । अष्टधा भिन्नः सन् विप्र-
ससार विस्तृतोभूत् ॥ सामयोनिरित्यत्र पालकाव्यः । सूर्यस्याण्डकपाले
द्वे समानीय प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत ।
गायतो ब्रह्मणस्तस्मात्समुत्पेतुर्मतङ्गजा इति ॥

॥ ४ ॥ अथेति । अथ । अर्धं रात्रेरर्धरात्रः ॥ अर्धं नपुंसकमित्येक-
देशसमासः । अहःसर्वैकदेशेत्यादिना समासान्तोच्प्रत्ययः । रात्राङ्गाहाः
पुंसीति पुलिङ्गत्वम् ॥ अर्धरात्रे निशीथे स्तिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे
प्रबुद्धो न तु सुप्तः कुशः प्रवासस्थकलत्रवेषां प्रोषितभर्तृकावेषाम् । अदृ-
ष्टा पूर्वमित्यदृष्टपूर्वा ताम् ॥ सुप्तुपेति समासः ॥ वनितामपश्यत् ॥

सा साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः
 स्थित्वा पुरस्तात्पुरुहूतभासः ।
 जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
 तस्याञ्जलिं बन्धुमतो बबन्ध ॥ ५ ॥
 अधानपोढाग्लमप्यगारं
 छायामिवादशतलं प्रविष्टाम् ।
 सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः
 प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः ॥ ६ ॥
 लब्धान्तरा सावरणेपि गेहे
 योगप्रभावो न च लक्ष्यते ते ।
 बिभर्षि चाकारमनिर्वृतानां
 मृणालिनी हैममिवोपरागम् ॥ ७ ॥
 का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा

॥ ५ ॥ सेति । सा वनिता साधुसाधारणपार्थिवर्द्धः सज्जनसाधारणराज्यश्रियः पुरुहूतभास इन्द्रतेजसः परेषां शत्रूणां जेतुर्वन्धुमतस्तस्य कुशस्य पुरस्तात्स्थित्वा जयशब्दपूर्वं यथा तथाञ्जलिं बबन्ध ॥

॥ ६ ॥ अयेति । अथ सविस्मयः पूर्वार्धेन शरीरपूर्वभागेण विसृष्टतल्पस्त्यक्तशय्यो दाशरथेस्तनूजः कुशः अनपोढाग्लमनुद्घाटितविष्कम्भमपि ॥ तद्विष्कम्भेर्गलं न नेत्यमरः ॥ अगारम् । आदर्शतलं छायामिव । प्रविष्टां तां वनितां प्रोवाच ॥

॥ ७ ॥ लब्धेति ॥ ८ ॥ का त्वमिति । सावरणेपि गेहे लब्धान्तरा लब्धावकाशा । त्वमितिशेषः । योगप्रभावश्च ते न लक्ष्यते । मृणालिनी हैमं हिमरुतमुपरागमुपद्रवमिव । अनिर्वृतानां दुःखितानामाकारं बिभर्षि च । न हि योगिनां दुःखमस्तीति भावः ॥ किं च हे शुभे त्वं का कस्य

किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
 आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां
 मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥ ८ ॥
 तमब्रवीत्सा गुरुणानवद्या
 या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्याः पुरः संप्रति वीतनाथां
 जानीहि राजन्नाधिदेवतां माम् ॥ ९ ॥
 वस्वौकसारामभिभूय साहं
 सौराज्यवद्धोत्सवया विभूत्या ।
 समग्रशक्तौ त्वयि सूर्यवंश्ये
 सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥ १० ॥

वा परिग्रहः पत्नी । ते तव मदभ्यागमकारणं वा किम् । वशिनां
 रघूणां मनः परस्त्रीषु विषये विमुखा प्रवृत्तिर्यस्य । तत्तथाभूतं मत्वा
 आचक्ष्व ॥

॥ ९ ॥ तमिति । सा वनिता तं कुशमब्रवीत् । अनवद्या अदोषा
 या पूः स्वपदोन्मुखेन विष्णुपदोन्मुखेन गुरुणा त्वत्पित्रा नीतपौरा हे
 राजन्मां संप्रति वीतनायामनाथां तस्याः पुरो नगर्या अयोध्याया
 अधिदेवतां जानीहि ॥

॥ १० ॥ वस्वौकसारामिति । साहं सौराज्येन राजन्वत्तया हेतुना
 वद्धोत्सवया विभूत्या । वस्वौकसारा अलकापुरी ॥ अलका पुरी वस्वौक-
 सारा स्यादिति यादवः ॥ अथ वा मानसोत्तरशैलशिखरवर्तिनी शक्रन-
 गरी । वस्वौकसारा शक्रस्येति विष्णुपुराणात् ॥ तामभिभूय तिरस्कृत्य
 समग्रशक्तौ सूर्यवंश्ये त्वयि सति करुणामवस्थां दीनां दशां प्रपन्ना ॥

विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः
 पर्यस्तशालः प्रभुणा विना मे ।
 विडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं
 दिनान्तमुग्रानिलभिन्नमेघम् ॥ ११ ॥
 निशासु भास्वत्कलनूपुराणां
 यः संचरोभूदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोलकाविचितामिषाभिः
 स बाह्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

॥ ११ ॥ विशीर्णेति । तल्पानि अट्टालकाः ॥ तल्पं शय्यादृदारेष्वित्यमरः ॥ अट्टानि गृहभेदाः ॥ अट्टं भक्ते च शुष्के च क्षौमेत्यर्थे गृहान्तर इति विश्वः ॥ विशीर्णानि तल्पानामट्टानां च शतानि यस्य स तथोक्तः । अथ वा विशीर्णकल्पेति पाठः । अट्टाः क्षौमाः ॥ स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः ॥ ईषदसमाप्तं विशीर्णानि विशीर्णकल्पान्यदृशतानि यस्य स तथोक्तः । पर्यस्तशालः स्रस्तप्राकारः ॥ प्राकारो वरणः शाल इत्यमरः ॥ प्रभुणा स्वाभिना विना एवभूतो मे निवेशो निवेशनम् । अस्तनिमग्नसूर्यमस्ताद्विलीनार्कमुग्रानिलेन भिन्नमेघं दिनान्तं विडम्बयति अनुकरोति ॥

॥ १२ ॥ निशास्विति । निशासु भास्वन्ति दीप्तिमन्ति कलानि अव्यक्तमधुराणि नूपुराणि यासां तासामभिसारिकाणाम् ॥ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः ॥ यो राजपथः । संचरत्यनेनेति संचरः । संचारसाधनमभूत् ॥ गोचरसंचरेत्यादिना घप्रत्ययान्तो निपातः ॥ स राजपथो नदत्तु मुखेषु या उल्कास्ताभिर्विचितामिषाभिरन्विष्टमांसाभिः शिवाभिः क्रोष्टुभिर्बाह्यते गम्यते ॥ बहेरन्यो बहि धातुरस्तीत्युपदेशः ॥

आस्फालितं यत्प्रमदाकराग्रैर्
 मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत् ।
 वन्यैरिदानीं महिषैस्तदम्भः
 शृङ्गाहतं क्रोशति दीर्घिकाणाम् ॥ १३ ॥
 वृक्षेशया यष्टिनिवासभङ्गान्-
 मृदङ्गशब्दापगमादलास्याः ।
 प्राप्ता दवोल्काहतशेषवर्हाः
 क्रीडामयूरा वनबर्हिणत्वम् ॥ १४ ॥
 सोपानमार्गेषु च येषु रामा
 निक्षिप्तवत्यश्चरणान्सरागान् ।
 सद्यो हतन्यङ्कुभिरस्रदिग्धं
 व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयतेद्य ॥ १५ ॥

॥ १३ ॥ आस्फालितमिति । यदम्भः प्रमदाकराग्रैरास्फालितं ता-
 डितं सत् । जलक्रीडास्विति शेषः । मृदङ्गानां यो धीरध्वनिस्तमन्वग-
 च्छदन्वकरोत् । तदीर्घिकाणामम्भ इदानीं वन्यैर्महिषैः कर्तृभिः शृङ्गै-
 र्विषाणैराहतं सत् क्रोशति । न तु मृदङ्गध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥

॥ १४ ॥ वृक्षेशया इति । यष्टिरेव निवासः स्थानं तस्य भङ्गात् ।
 वृक्षे शेरत इति वृक्षेशयाः ॥ अधिकरणे शेतोरित्यप्रत्ययः । शयवास-
 वासिष्वकालादित्यलुक्सप्तम्याः ॥ मृदङ्गशब्दानामपगमादभावादलास्या
 नृत्यशून्याः । दवोरण्यवङ्गिः ॥ दवदावौ वनारण्यवङ्गी इत्यमरः । तस्यो-
 ल्काभिः स्फुलिङ्गैर्हतेभ्यः शेषाणि वर्हाणि येषां ते क्रीडामयूरा वनबर्हि-
 णत्वं वनमयूरत्वं प्राप्ताः ।

॥ १५ ॥ सोपानेति । किं च येषु सोपानमार्गेषु रामा रमण्यः स-
 रागान् लाक्षासान्द्रांश्चरणान्निक्षिप्तवत्यः । तेषु मार्गेष्वद्य सद्यो हतन्य-
 ङ्कुभिरभारितमृगैर्व्याघ्रैरस्रदिग्धं रुधिरलिप्तं पदं निधीयते ॥

चित्रद्विपाः पद्मवनावतीर्णाः
 करेणुभिर्दत्तमृणालभङ्गाः ।
 नखाङ्कुशाघातविभिन्नकुम्भाः
 संरब्धसिंहप्रहृतं वहन्ति ॥ १६ ॥
 स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानाम्
 उत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
 स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति संगान्-
 निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥
 कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तम्
 इतस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।

॥ १६ ॥ चित्रेति । पद्मवनमवतीर्णाः प्रविष्टाः । तथा लिखिता
 इत्यर्थः । करेणुभिः करिणीभिः । चित्रगताभिरेव ॥ करेणुरिभ्यां स्त्री
 नेभ इत्यमरः ॥ दत्तमृणालभङ्गाश्चित्रद्विपा आलेख्यमातङ्गाः । नखा
 एवाङ्कुशाः । तेषामाघातैर्विभिन्नकुम्भाः सन्तः संरब्धसिंहप्रहृतं कुपित-
 सिंहप्रहारं वहन्ति ॥

॥ १७ ॥ स्तम्भेष्विति । उत्क्रान्तवर्णक्रमा विशीर्णवर्णविन्यासा
 धूसराश्च यास्तासां स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानां स्त्रीप्रतिकृतीनां दारु-
 मयीणां फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कञ्चुका एव पट्टाः ॥ समौ कञ्चुक-
 निर्मोकावित्यमरः ॥ सङ्गात्सक्तत्वात्स्तनोत्तरीयाणि स्तनाच्छादनवस्त्राणि
 भवन्ति ॥

॥ १८ ॥ कालेति । कालान्तरेण कालभेदवशेन श्यामसुधेषु मलिन-
 चूर्णेष्वातस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु हर्म्येषु नक्तं रात्रौ मुक्तागुणानां शुद्धिरिव
 शुद्धिः स्वाच्छयं येषां तादृशाः । अत एव पूर्वं ये मूर्च्छन्ति स्म त एव

त एव मुक्तागुणशुद्धयोपि
 हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥ १८ ॥
 आवर्ज्य शाखाः सदयं च यासां
 पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
 वन्यैः पुलिन्दैरिव वानरैस्ताः
 क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥ १९ ॥
 रात्रावनाविष्कृतदीपभासः
 कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरस्कियन्ते कृमितन्तुजालैर्
 विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥ २० ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि

चन्द्रपादाश्चन्द्ररश्मयः ॥ पादा रश्म्यङ्घ्रितुर्याशा इत्यमरः ॥ न मूर्च्छन्ति ।
 न प्रतिफलन्तीत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ आवर्ज्येति । किं च विलासिनीभिः सदयं शाखा लतावय-
 वानावर्ज्य आनमय्य यासां लतानां पुष्पाण्युपात्तानि गृहीतानि ता मदीया
 उद्यानलता वन्यैः पुलिन्दैर्म्लेच्छविशेषैरिव वानरैः । उभयैरपीत्यर्थः ।
 क्लिश्यन्ते पीडयन्ते ॥ क्लिश्नातेः कर्मणि लट् ॥ भेदाः किरातशबर-
 पुलिन्दा म्लेच्छजातय इत्यमरः ॥

॥ २० ॥ रात्राविति । रात्रावनाविष्कृतदीपभासः । दीपप्रभाशून्या
 इत्यर्थः । दिवापि दिवसेपि कान्तामुखानां श्रिया कान्त्या वियुता रहिता
 विच्छिन्नो नष्टो धूमप्रसरो येषां ते गवाक्षाः कृमितन्तुजालैर्लूतातन्तु-
 वितानैस्तिरस्कियन्ते छाद्यन्ते ॥

॥ २१ ॥ बलिक्रियेति ॥ बलिः पूजोपहारः स्यादिति शाश्वतः ॥
 बलिक्रियावर्जितानि सैकतानि येषां तानि । स्नानीयानि स्नानसाधन-

स्नानीयसंसर्गमनाप्नुवन्ति ।
उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा
शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥ २१ ॥
तदर्हसीमां वसतिं विसृज्य
मामभ्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां
यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ २२ ॥
तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्प्राग्रहरो रघूणाम् ।
पूरप्यभिव्यक्तमुखप्रसादा
शरीरबन्धेन तिरोबभूव ॥ २३ ॥
तदद्भुतं संसदि रात्रिवृत्तं

चूर्णादीनि ॥ कृत्यल्युटो बहुलमिति करणे अनीयर्प्रत्ययः ॥ स्नानीय-
संसर्गमनाप्नुवन्ति सरयूजलानि शून्यानि रिक्तान्युपान्तेषु वानीरगृहा-
णि च दृष्ट्वा दूये परितप्ये ॥

॥ २२ ॥ तदिति । तत्तस्मादिमां वसतिं कुशावतीं विसृज्य कुलरा-
जधानीमयोध्यां मामभ्युपैतुमर्हसि ॥ कथमिव । ते गुरुः पिता रामस्तां
प्रसिद्धां कारणवशान्मानुषीं तनुं मानुषमूर्तिं हित्वा परमात्ममूर्तिं यथा
विष्णुमूर्तिमिव ॥

॥ २३ ॥ तथेति । रघूणां प्राग्रहरः श्रेष्ठः कुशस्तस्याः पुरः प्रणयं
याज्वां प्रतीतो हृष्टः संस्तथेति प्रत्यग्रहीत्स्वीकृतवान् ॥ पूः पुराधिदेवता-
प्यभिव्यक्तमुखप्रसादा सती । इष्टलाभादिति भावः । शरीरबन्धेन शरीर-
योगेन करणेन तिरोबभूव । अन्तर्दध इत्यर्थः ॥

॥ २४ ॥ तदिति । नृपतिः कुशस्तदद्भुतं रात्रिवृत्तं रात्रिवृत्तान्तं

प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंस ।
 श्रुत्वा त एनं कुलराजधान्या
 साक्षात्पतित्वे वृतमभ्यनन्दन् ॥ २४ ॥
 कुशावतीं श्रोत्रियसात्स कृत्वा
 यात्रानुकूलेहनि सावरोधः ।
 अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः
 सैन्यैरयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥ २५ ॥
 सा केतुमालोपवना बृहद्विर्
 विहारशैलानुगतेव नागैः ।
 सेना रथोदारगृहा प्रयाणे
 तस्याभवज्जङ्गमराजधानी ॥ २६ ॥

प्रातः संसादि सभायां द्विजेभ्यः शशंस । ते द्विजाः श्रुत्वेनं कुशं कुलरा-
 जधान्या साक्षात्स्वयमेव पतित्वे विषये वृतमभ्यनन्दन् । पतित्वेन वृतो-
 सीत्यपूजयन् । आशीर्भिरिति शेषः ॥ अत्र गार्ग्यः । दृष्ट्वा स्वप्नं शोभनं
 नैव सुप्यात्पश्चाद्दृष्टो यः स पाकं विधत्ते । शंसेदिष्टं तत्र साधुद्विजेभ्यस्ते
 चाशीर्भिः प्रीणयेयुर्नरेन्द्रम् ॥ इदमपि स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥

॥ २५ ॥ कुशावतीमिति । स कुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छान्द-
 सेष्वधीनां श्रोत्रियसात् ॥ तदधीनवचन इति सातिप्रत्ययः । श्रोत्रिय-
 इच्छन्दोधीत इति निपातः ॥ श्रोत्रियच्छान्दसौ समावित्यमरः ॥ कृत्वा
 यात्रानुकूलेहनि सावरोधः सान्तःपुरः सन् । वायुरभ्रवृन्दैरिव । सैन्यैर-
 नुद्रुतः सन्नयोध्याभिमुखः प्रतस्थे ॥

॥ २६ ॥ सेति । सा केतुमालैवोपवनानि यस्याः सा । बृहद्विर्नागै-
 र्गजैर्विहारशैलैरनुगतेव स्थिता । रथा एवोदारगृहा यस्याः सा सेना
 तस्य कुशस्य प्रयाणे जङ्गमराजधानी संचारिणी नगर्गभवत् ॥

तेनातपत्रामलमण्डलेन
 प्रस्थापितः पूर्वनिवासभूमिम् ।
 बभौ बलौघः शशिनोदितेन
 वेलामुदन्वानिव नीयमानः ॥ २७ ॥
 तस्य प्रयातस्य वरूथिनीनां
 पीडामपर्याप्तवतीव सोढुम् ।
 वसुंधरा विष्णुपदं द्वितीयम्
 अध्यासुरोहेव रजश्छलेन ॥ २८ ॥
 उद्यच्छमाना गमनाय पश्चात्
 पुरो निवेशे पथि च व्रजन्ती ।
 सा यत्र सेना ददृशे नृपस्य
 तत्रैव सामग्र्यमर्तिं चकार ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ तेनेति । आतपत्रमेवामलं मण्डलं विम्बं यस्य तेन तेन कुशेन पूर्वनिवासभूमिं प्राति प्रस्थापितो बलौघः । आतपत्रवदमलमण्डलेनोदितेन शशिना वेलां नीयमानः प्राप्यमाणः । उदकमस्यास्तीत्युदन्वान् । उदधिरिव । बभौ ॥ उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्साधुः ॥

॥ २८ ॥ तस्येति । प्रयातस्य प्रस्थितस्य तस्य कुशस्य वरूथिनीनां सेनानां कर्त्रीणाम् ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्तरि षष्ठी ॥ पीडां सोढुमपर्याप्तवतीवाशक्तेव वसुंधरा रजश्छलेन द्वितीयं विष्णुपदमाकाशमध्यासुरोहेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

॥ २९ ॥ उद्यच्छमानेति । पश्चात्कुशावत्याः सकाशाद्गमनाय प्रयाणाय तथा पुरोऽग्रे निवेशे निमित्ते । निवेष्टुं चेत्यर्थः । उद्यच्छमाना उद्यमं कुर्वती ॥ समुदाङ्ग्यो यमोग्रन्थ इत्यस्य सकर्मकाधिकारत्वादात्मनेपदम् ॥ पथि च व्रजन्ती सा नृपस्य सेना यत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्र्यमर्तिं कृत्स्नतावुद्धिं चकार । अपरिमिता तस्य सेनेत्यर्थः ॥

तस्य द्विपानां मदवारिसेकात्
 खुराभिघाताच्च तुरंगमाणाम् ।
 रेणुः प्रपेदे पथि पङ्कभावं
 पङ्कोपि रेणुत्वमियाय नेतुः ॥ ३० ॥
 मार्गैषिणी सा कटकान्तरेषु
 वैन्ध्येषु सेना बहुधा विभिन्ना ।
 चकार रेवेव महाविरावा
 बद्धप्रतिश्रुन्ति गुहामुखानि ॥ ३१ ॥
 स धातुभेदारुणयाननेमिः
 प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
 व्यलङ्घ्यद्विन्ध्यमुपायनानि
 पश्यन्पुलिन्दैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥

॥ ३० ॥ तस्येति । नेतुस्तस्य कुशस्य द्विपानां मदवारिभिः सेका-
 तुरंगमाणां खुराभिघाताच्च यथासंख्यं पथि रेणू रजः पङ्कभावं पङ्कतां
 प्रपेदे । पङ्कोपि रेणुत्वमियाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥

॥ ३१ ॥ मार्गेति । वैन्ध्येषु विन्ध्यसंबान्धिषु कटकान्तरेषु नितम्बा-
 वक्राशेषु ॥ कटकोस्त्री नितम्बोद्रेरित्यमरः ॥ मार्गैषिणी मार्गावल्लोकिनी
 अत एव बहुधा विभिन्ना महाविरावा सा सेना रेवेव नर्मदेव ॥ रेवा
 तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यकेत्यमरः ॥ गुहामुखानि बद्धप्रतिश्रुन्ति
 प्रतिध्वानवन्ति चकार अकरोत् ॥

॥ ३२ ॥ स इति । धातूनां गैरिकादीनां भेदेन अरुणयाननेमिः ।
 प्रयाणे ध्वनयः क्ष्वेडहेषादयः । तन्मिश्रतूर्यः स प्रभुः । पुलिन्दैः किरा-
 तैरुपपादितानि समर्पितानि उपायनानि पश्यन् । विन्ध्यमलङ्घयत् ॥

तीर्थे तदीये गजसेतुबन्धात्
 प्रतीपगामुत्तरतोस्य गङ्गाम् ।
 अयत्नबालव्यजनीवभूवुर्
 हंसा नभोलङ्घनलोलपक्षाः ॥ ३३ ॥
 स पूर्वजानां कपिलेन रोषाद्
 भस्मावशेषीकृतविग्रहाणाम् ।
 सुरालयप्राप्तिनिमित्तमम्भस्
 त्रैस्रोतसं नौललितं ववन्दे ॥ ३४ ॥
 इत्यध्वनः कैश्चिदहोभिरन्ते
 कूलं समासाद्य कुशः सरय्वाः ।
 वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वराणां
 यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥ ३५ ॥

॥ ३३ ॥ तीर्थे इति । तदीये वैन्ध्ये तीर्थेवतारे गजा एव सेतुस्त-
 स्य बन्धाद्धेतोः प्रतीपगां पश्चिमवाहिनीं गङ्गामुत्तरतोस्य कुशस्य नभो-
 लङ्घनेन लोलपक्षाः हंसा अयत्नेन बालव्यजनीवभूवुश्चामराण्यभूवन् ॥
 अभूततद्भावे च्चिः ॥

॥ ३४ ॥ स इति । स कुशः कपिलेन मुनिना रोषाद्भस्मावशेषी-
 कृता विग्रहा देहा येषां तेषां पूर्वजानां वृद्धानां सागराणां सुरालयस्य
 स्वर्गस्य प्राप्तौ निमित्तं नौभिर्लुलितं क्षुभितम् । त्रिस्रोतस इदं त्रैस्रोत-
 सम् । गङ्गामम्भो ववन्दे ॥

॥ ३५ ॥ इतीति । इति कैश्चिदहोभिरध्वनोन्तेवसाने कुशः सर-
 य्वाः कूलं समासाद्य वितताध्वराणां विस्तृतमखानां रघूणाम् । वेदिः
 प्रतिष्ठा आस्पदं येषां तान् । यूपान् शतशोपश्यत् ॥

आधूय शाखाः कुसुमद्रुमाणां
 स्पृष्ट्वा च शीतान्सरयूतरंगान् ।
 तं क्लान्तसैन्यं कुलराजधान्याः
 प्रत्युज्जगामोपवनान्तवायुः ॥ ३६ ॥
 अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्
 तस्याः पुरः पौरसखः स राजा ।
 कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि
 निवेशयामास बली बलानि ॥ ३७ ॥
 तां शिल्पिसंघाः प्रभुणा नियुक्तास्
 तथागतां संभृतसाधनत्वात् ।
 पुरं नवीचक्रुः पां विसर्गान्
 मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वीम् ॥ ३८ ॥

॥ ३६ ॥ आधूयेति । कुलराजधान्या उपवनान्तवायुः कुसुमद्रुमा-
 णां शाखा आधूयेषद्धत्वा । सुरभिर्मन्दश्चेत्यर्थः । शीतान्सरयूतरंगांश्च
 स्पृष्ट्वा क्लान्तसैन्यं तं कुशं प्रत्युज्जगाम ॥

॥ ३७ ॥ अयेति । अथ रिपुषु मग्नं शल्यं शङ्कुः शरो वा यस्य
 सः ॥ शल्यं शङ्कौ शरे वंश इति विश्वः ॥ पौराणां सखा पौरसखः ।
 कुलस्य ध्वजश्चिह्नभूतो बली स राजा चलाश्चलन्तो वा ध्वजा येषां
 तानि तानि बलानि सैन्यानि तस्याः पुरः पुर्या उपशल्ये ग्रामान्ते ॥
 ग्रामान्त उपशल्यं स्यादित्यमरः ॥ निवेशयामास ॥

॥ ३८ ॥ तामिति । प्रभुणा नियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः
 संभृतसाधनत्वान्मिलितोपकरणत्वात्तां तथागताम् । शून्यामित्यर्थः । पुर-
 मयोध्याम् । मेघा अपां विसर्गाज्जलसेकान्निदाघग्लपितां ग्रीष्मतप्तामु-
 र्वीमिव । नवीचक्रुः परिपूरयांचक्रुः ॥

ततः सपर्यां सपशूपहारां
 पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।
 उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिर्
 निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥ ३९ ॥
 तस्याः स राजोपपदं निशान्तं
 कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य ।
 यथार्हमन्यैरनुजीविलोकं
 संभावयामास यथाप्रधानम् ॥ ४० ॥
 सा मन्दुरासंश्रयिभिस्तुरंगैः
 शालाविधिस्तम्भगतैश्च नागैः ।

॥ ३९ ॥ तत इति । ततो रघुप्रवीरः कुशः प्रतिमा देवताप्रतिकृतयः । अर्च्या इत्यर्थः । परार्ध्यप्रतिमागृहायाः प्रशस्तदेवतायतनायाः पुर उपोषितैर्वास्तुविधानविद्धिः प्रयोज्यैः सह पशूपहारैः सपशूपहारां सपर्यां निर्वर्तयामास कारयामास ॥ अत्र प्यन्ताणिचपुनरित्यनुसंधेयम् । अन्यथा वृतेरकर्मकस्य करोत्यर्थवे कारयत्यर्थाभावप्रसङ्गात् । भवितव्यं वृतेरप्यन्तकर्त्रा प्रयोज्यत्वेन निर्देशात्प्रयोगान्तरस्यापेक्षितत्वात् ॥

॥ ४० ॥ तस्या इति । स कुशस्तस्याः पुरः संबन्धि राजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशान्तम् । राजभवनमित्यर्थः ॥ निशान्तं भवनोपसोरिति विश्वः ॥ कामी कान्ताहृदयमिव प्रविश्य अन्यैर्निशान्तैरनुजीविलोकममात्यादिकं यथाप्रधानं मान्यानुसारेण । यथार्हं यथोचितम् । तत्तदुचितगृहैरित्यर्थः । संभावयामास ॥

॥ ४१ ॥ सेति । विपणिस्थानि पण्यानि क्रयविक्रयार्हवस्तूनि यस्याः सा पूरयोध्या मन्दुरासंश्रयिभिरश्वशालासंश्रयणशीलैः ॥ वाजिशाला तु

पूरावभासे विपणिस्थपण्या
 सर्वाङ्गनद्धाभरणेव नारी ॥ ४१ ॥
 वसन्त तस्यां वसतौ रघूणां
 पुराणशोभामधिरोपितायाम् ।
 न मैथिलेयः स्पृहयांबभूव
 भर्त्रे दिवो नाप्यलकेश्वराय ॥ ४२ ॥
 अथास्य रत्नग्रथितोत्तरीयम्
 एकान्तपाण्डुस्तनलम्बिहारम् ।
 निःश्वासहार्याशुकमाजगाम
 घर्मः प्रिया वेषमिवोपदेष्टुम् ॥ ४३ ॥

मन्दुरेत्यमरः ॥ जिहृक्षीत्यादिना इतिप्रत्ययः ॥ तुरंगैः । शालासु ये विधि-
 ना स्थापिताः स्तम्भास्तान्गतैः प्राप्तैर्नागैश्च । सर्वाङ्गेषु नद्धान्याभरणानि
 यस्याः सा नारीव । आवभासे ॥

॥ ४२ ॥ वसन्निति । स मैथिलेयः कुशः पुराणशोभां पूर्वशोभाम-
 धिरोपितायां तस्यां रघूणां वसतावयोध्यायां वसन् दिवो भर्त्रे देवेन्द्राय
 तथालकेश्वराय कुबेरायापि न स्पृहयांबभूव । तावपि न गणयामासेत्य-
 र्थः ॥ स्पृहेरीप्सित इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ एतेनायोध्याया अन्यनग-
 रातिशयत्वं गम्यते ॥

॥ ४३ ॥ कुशस्य कुमुद्वतीसमागमं प्रस्तौति ॥ अथेति । अथास्य
 कुशस्य प्रियाः रत्नैर्मुक्तामणिभिर्ग्रथितान्युत्तरीयाणि यस्मिंस्तम् । एका-
 न्तमत्यन्तं पाण्ड्वोः स्तनयोर्लम्बिनो हारा यस्मिंस्तम् । निःश्वासहार्या-
 णि अतिसूक्ष्माण्यंशुकानि यत्र तम् । एवं शीतलप्रायं वेषं नेपथ्यमुपदे-
 ष्टमिव ॥ ब्रुविसमानार्थत्वाद्भिकर्मकत्वम् ॥ घर्मो ग्रीष्म आजगाम ॥

अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपं
 दिगुत्तरा भास्वति संनिवृत्ते ।
 आनन्दशीतामिव वाष्पवृष्टिं
 हिमस्रुतिं हैमवतीं ससर्ज ॥ ४४ ॥
 प्रवृद्धतापो दिवसोतिमात्रम्
 अत्यर्थमेव क्षणदा च तन्वी ।
 उभौ विरोधक्रियया विभिन्नौ
 जायापती सानुशयाविवास्ताम् ॥ ४५ ॥
 दिनेदिने शैवलवन्त्यधस्तात्
 सोपानपर्वाणि विमुञ्चदम्भः ।
 उद्वण्डपद्मं गृहदीर्घिकाणां
 नारीनितम्बद्वयसं बभूव ॥ ४६ ॥

॥ ४४ ॥ अगस्त्येति । अगस्त्यश्चिह्नं यस्य तस्मादयनान्मार्गाद्दक्षि-
 णायनाद्भास्वति समीपं संनिवृत्ते सति उत्तरा दिक् । आनन्दशीतां वा-
 ष्पवृष्टिमिव । हैमवतीं हिमवत्संवन्धिनीं हिमस्रुतिं हिमनिष्पन्दं ससर्ज ॥
 अत्र प्रोषितप्रियासमागमसमाधिर्गम्यते ॥

॥ ४५ ॥ प्रवृद्धेति । अतिमात्रं प्रवृद्धतापो दिवसः । अत्यर्थमेवान-
 ल्पं तन्वी कृशा क्षणदा च । इत्येतावुभौ विरोधक्रियया प्रणयकलहादि-
 ना विरोधाचरणेन विभिन्नौ सानुशयौ सानुतापौ जायापती दंपती इव ।
 आस्ताम् ॥ तयोरपि तापकार्श्यसंभवात्तत्सदृशावभूतामित्यर्थः ॥

॥ ४६ ॥ दिनेदिन इति । दिनेदिने प्रतिदिनं शैवलवन्ति अध-
 स्ताद्यानि सोपानानां पर्वाणि भङ्ग्यस्तानि विमुञ्चत् । अत एवोद्वण्डपद्मं
 गृहदीर्घिकाणामम्भः । नारीनितम्बः प्रमाणमस्य नारीनितम्बद्वयसं बभूव ।
 विहारयोग्यमभूदित्यर्थः ॥ प्रमाणे द्वयसजिति द्वयसचत्वर्यः ॥

वनेषु सायंतनमल्लिकानां
 विजृम्भणोद्गन्धिषु कुङ्गलेषु ।
 प्रत्येकनिक्षिप्तपदः सशब्दं
 संख्यामिवैषां भ्रमरश्चकार ॥ ४७ ॥
 स्वेदानुविद्धार्द्रनखक्षतङ्को
 भूयिष्ठसंदष्टशिखं कपोले ।
 च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां
 शिरीषपुष्पं सहसा पपात ॥ ४८ ॥
 यन्त्रप्रवाहैः शिशिरैः परितान्
 रसेन धौतान्मलयोद्भवस्य ।
 शिलाविशेषानधिशय्य निन्युर्
 धारागृहेष्वातपमृद्धिमन्तः ॥ ४९ ॥

॥ ४७ ॥ वनेष्विति । वनेषु विजृम्भणेन विकासेनोद्गन्धिषु उत्कट-
 सौरभेषु ॥ गन्धस्येत्यादिना समासान्त इकारादेशः ॥ सायंतनमल्लिकानां
 कुङ्गलेषु सशब्दं यथा तथा प्रत्येकमेकैकस्मिन्निक्षिप्तपदः । मकरन्दलो-
 भादित्यर्थः । भ्रमर एषां कुङ्गलानां संख्यां गणनां चकारेव ॥

॥ ४८ ॥ स्वेदेति । स्वेदानुविद्धमार्द्रं नूतनं नखक्षतमङ्को यस्य
 तस्मिन्कामिनीनां कपोले भूयिष्ठमत्यर्थं संदष्टशिखं सांश्लिष्टकेसरम् ।
 अत एव कर्णाच्युतमपि । शिरीषपुष्पं सहसा न पपात ॥

॥ ४९ ॥ यन्त्रेति । ऋद्धिमन्तो धानिका धारागृहेषु यन्त्रधारागृहेषु
 शिशिरैर्यन्त्रप्रवाहैर्यन्त्रसंचारितसलिलपूरैः परितान्व्याप्तान् मलयोद्भव-
 स्य रसेन चन्दनोदकेन धौतान्शालितान् शिलाविशेषान्मणिमयासना-
 न्यधिशय्य तेषु शयित्वा आतपं निन्युः परिहारयांचक्रुः ॥

स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं
 विन्यस्तसायंतनमल्लिकेषु ।
 कामो वसन्तात्ययमन्दवीर्यः
 केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम् ॥ ५० ॥
 आपिञ्जरा बद्धरजःकणत्वान्
 मञ्जर्युदारा शुशुभेर्जुनस्य ।
 दग्ध्वापि देहं गिरिशेन रोषात्
 खण्डीकृता ज्येव मनोभवस्य ॥ ५१ ॥
 मनोज्ञगन्धं सहकारभङ्गं
 पुराणशीधुं नवपाटलं च ।
 संबधता कामिजनेषु दोषाः

॥ ५० ॥ स्नानेति । वसन्तस्य आत्मसहकारिणोत्पयेनातिक्रमेण म-
 न्दवीर्योतिदुर्बलः कामः स्नानार्द्राश्च ते मुक्ताश्च । धूपसंचारणार्थमित्य-
 र्थः । तेषु । अनुधूपवासं धूपवासानन्तरं विन्यस्ताः सायंतनमल्लिका ये-
 षु तेषु । अङ्गनानां केशेषु बलं लेभे ॥ तैरुदीपित इत्यर्थः ॥

॥ ५१ ॥ आपिञ्जरेति । बद्धरजःकणत्वाद्याप्तरजःकणत्वादापिञ्जरा
 उदारा द्राघीयस्यर्जुनस्य ककुभवृक्षस्य ॥ इन्द्रद्रुः ककुभोर्जुन इत्यमरः ॥
 मञ्जरी । देहं दग्ध्वापि रोषाद्विरिशेन खण्डीकृता मनोभवस्य ज्या मौ-
 र्वाव । शुशुभे ॥

॥ ५२ ॥ मनोज्ञेति । मनोज्ञगन्धमिति सर्वत्र संबध्यते । सहकार-
 भङ्गं चूतपल्लवखण्डम् । पुराणं निर्वापितं शेरतेनेनेति शीधुः पक्केक्षु-
 रसप्रकृतिकं मद्यं तम् ॥ शीडो धुगित्यौणादिको धुक्प्रत्ययः ॥ पक्कैरिक्षु-
 रसैरस्वी शीधुः पक्करसः शिव इति यादवः ॥ नवं पाटलायाः पुष्पं पाट-
 लं च संबधता संघटयता निदाघावधिना ग्रीष्मकालेन ॥ अवधिस्त्वव-

सर्वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः ॥ ५२ ॥

जनस्य तस्मिन्समये विगाढे

बभूवतुर्द्वौ सविशेषकान्तौ ।

तापापनोदक्षमपादसेवौ

स चोदयस्थौ नृपतिः शशी च ॥ ५३ ॥

अथोर्मिलोलोन्मदराजहंसे

रोधोलतापुष्पवहे सरय्वाः ।

विहर्तुमिच्छा वनितासखस्य

तस्याम्भसि ग्रीष्मसुखे बभूव ॥ ५४ ॥

स तीरभूमौ विहितोपकार्याम्

आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम् ।

धाने स्यात्सीमि काले विलेपि चेति विश्वः ॥ कामिजनेषु विषये सर्वे
दोषास्तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः ॥

॥ ५३ ॥ जनस्येति । तस्मिन्समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति
जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कान्तौ बभूवतुः । कौ द्वौ ।
तापापनोदे क्षमा समर्था पादयोरङ्गयोः पादानां रश्मीनां च सेवा ययो-
स्तावुदयस्थावभ्युदयस्थः स नृपतिरुदयस्थः शशी च ॥

॥ ५४ ॥ अथेति । अथ ऊर्मिषु लोलाः सतृष्णा उन्मदा राजहंसा
यस्मिन्स्तस्मिन् ॥ लोलश्चलसतृष्णयोरित्यमरः ॥ रोधोलतापुष्पाणां वहे
प्रापके ॥ पचाद्यच् ॥ ग्रीष्मे सुखे सुखकरे सरय्वा अम्भसि तस्य कु-
शस्य वनितासखस्य । वनिताभिः सहेत्यर्थः । विहर्तुमिच्छा बभूव ॥

॥ ५५ ॥ स इति । चक्रधरप्रभावः स कुशस्तीरभूमौ विहिता उप-
कार्या यस्यास्ताम् । आनायो जालमेषामस्तीत्यानायिनो जालिकाः ॥
जालमानाय इति निपातः ॥ आनायः पुंसि जालं स्यादित्यमरः ॥ तैरप-

विगाहितुं श्रीमहिमानुरूपं
 प्रचक्रमे चक्रधरप्रभावः ॥ ५५ ॥
 सा तीरसोपानपथावताराद्
 अन्येन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।
 सनूपुरक्षोभपदाभिरासीद्
 उद्विग्नहंसा सरिदङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
 परस्पराभ्युक्षणतत्पराणां
 तासां नृपो मञ्जनरागदर्शी ।
 नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीम्
 उपात्तबालव्यजनां बभाषे ॥ ५७ ॥

कृष्टनकामपनीतग्राहां तां सरयूं श्रीमहिम्नोः संप्रभावयोरनुरूपं विगा-
 हितुं प्रचक्रमे ॥ अत्र कामन्दकः । परितापिषु वासरेषु पश्यंस्तटलेखा-
 स्थितमाप्तसैन्यचक्रम् । सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जलं सुहृ-
 त्समेत इति ॥

॥ ५६ ॥ सेति । सा सरित् सरयूस्तीरसोपानपथेनावतारादवतरणा-
 त् अन्योन्यं केयूरविघट्टिनीभिः संनद्धाङ्गदसंघर्षिणीभिः सनूपुरक्षोभाणि
 नूपुरक्षोभेण सहितानि पदानि यासां ताभिरङ्गनाभिर्हेतुभिरुद्विग्नहंसा
 भीतहंसासीत् ॥

॥ ५७ ॥ परस्परोति । नौसंश्रयः परस्परमभ्युक्षणे सेचने तत्परा-
 णामासक्तानां तासां स्त्रीणां मञ्जने रागोभिलाषस्तद्वर्शी नृपः पार्श्वग-
 तामुपात्तबालव्यजनां गृहीतचामरां किरातीं चामरग्राहिणीं बभाषे ॥
 किरातस्तु द्रुमान्तरे । स्त्रियां चामरवाहिन्यां मत्स्यजात्यन्तरे द्वयोरिति
 केशवः ॥

पश्यावरोधैः शतशो मदीयैर्
 विगाह्यमानो गलिताङ्गरागैः ।
 संध्योदयः साभ्र इवैष वर्णं
 पुष्यत्यनेकं सरयूप्रवाहः ॥ ५८ ॥
 विलुप्तमन्तःपुरसुन्दरीणां
 यदञ्जनं नौललिताभिराङ्घ्रिः ।
 तद्वध्नतीभिर्मदरागशोभां
 विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासाम् ॥ ५९ ॥
 एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वाद्
 आत्मानमुद्वोढुमशक्नुवत्यः ।
 गाढाङ्गदैर्बाहुभिरप्सु बालाः
 क्लेशोत्तरं रागवशात्प्लवन्ते ॥ ६० ॥

॥ ५८ ॥ पश्येति । गलिताङ्गरागैर्मदीयैः शतशोवरोधैर्विगाह्यमानो
 विलोड्यमान एष सरयूप्रवाहः । साभ्रः समेघः संध्योदयः संध्याविर्भाव
 इव । अनेकं नानाविधं वर्णं रक्तपीतादिकं पुष्यति पश्य ॥ वाक्यार्थः
 कर्म ॥

॥ ५९ ॥ विलुप्तमिति । नौललिताभिर्नौभिः क्षुभिताभिरङ्घ्रिरन्तःपु-
 रसुन्दरीणां यदञ्जनं कञ्जलं विलुप्तं तदञ्जनं विलोचनेषु नेत्रेषु
 मदेन या रागशोभा तां वध्नतीभिर्घटन्तीभिराङ्घ्रिरासां प्रतिमुक्तं प्रत्य-
 र्पितम् ॥ प्रतिनिधिदानमपि तत्कार्यकारित्वात्प्रत्यर्पणमेवेति भावः ॥

॥ ६० ॥ एता इति । गुरु दुर्बलं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति वि-
 ग्रहः । गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं शरीरमुद्वोढुमशक्नुवत्य एता बाला
 गाढाङ्गदैः श्लिष्टाङ्गदैर्बाहुभिः क्लेशोत्तरं दुःखप्राप्यं यथा तथा रागवशा-
 त्कीडाभिनिवेशपारतन्त्र्यात्प्लवन्ते तरन्ति ॥

अमी शिरीषप्रसवावतंसाः
 प्रभ्रंशिनो वारिविहारिणीनाम् ।
 पारिप्लवाः स्रोतसि निम्नगायाः
 शैवाललोलांश्छलयन्ति मीनान् ॥ ६१ ॥
 आसां जलास्फालनतत्पराणां
 मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु ।
 पयोधरोत्सर्पिषु शीर्यमाणः
 संलक्ष्यते न च्छिदुरोपि हारः ॥ ६२ ॥
 आवर्तशोभा नतनाभिकान्तेर्
 भङ्गयो भ्रुवां द्वन्द्वचराः स्तनानाम् ।
 जातानि रूपावयवोपमाना-

॥ ६१ ॥ अमी इति । वारिविहारिणीनामासां प्रभ्रंशिनो भ्रष्टा निम्न-
 गायाः स्रोतसि पारिप्लवाश्चञ्चलाः ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरि-
 प्लवे इत्यमरः ॥ अमी शिरीषप्रसवा एवावतंसाः कर्णभूषाः शैवाललोला-
 ज्जलनीलिप्रियान् ॥ जलनीली तु शैवालमित्यमरः ॥ मीनांश्छलयन्ति
 प्रादुर्भावयन्ति । शैवालप्रियत्वाच्छिरीषेषु शैवालभ्रमात्प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

॥ ६२ ॥ आसामिति । जलस्यास्फालने तत्पराणामासक्तानामासां
 स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्धिषु मौक्तिकानुकारिषु पयोधरेषु स्तनेषूत्सर्पन्ति ये
 तेषु शीकरेषु शीकराणां मध्ये शीर्यमाणो गलन्हारः अत एव छिदुरः
 स्वयं छिन्नोपि न संलक्ष्यते ॥ विदिभिदिच्छिदेः कुरजिति कुरच्छ्रत्ययः ॥
 शीकरसंसर्गाच्छिन्न इति न ज्ञायत इति भावः ॥

॥ ६३ ॥ आवर्तेति । विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणाम् ॥
 बौ कषलसकत्यसम्भ इति धिनुष्प्रत्ययः ॥ रूपावयवानामुपमेयानां या-
 न्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि तान्यदूरवर्तीन्यन्तिकगतानि जातानि ।

न्यदूर्ध्वतीनि विलासिनीनाम् ॥ ६३ ॥

तीरस्थलीवर्हिभिरुत्कलापैः

प्रस्निग्धकैरभिनन्द्यमानम् ।

श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमासां

गीतानुगं वारिमृदङ्गवाद्यम् ॥ ६४ ॥

संदष्टवस्त्रेष्ववलानितम्बे-

ष्विन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः ।

अमी जलापूरितसूत्रमार्गा

मौनं भजन्ते रशनाकलापाः ॥ ६५ ॥

एताः करोत्पीडितवारिधारा

दर्पात्सखीभिर्वदनेषु सिक्ताः ।

कस्य किमुपमानमित्यत्राह । नतनाभिकान्तेर्निम्ननाभिशीमाया आवर्त-
शोभा ॥ स्यादावर्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः ॥ भ्रुवां भङ्गस्तंरंगाः । स्तना-
नां द्वन्द्वचराश्चक्रवाकाः । उपमानमिति सर्वत्र संबध्यते ॥

॥ ६४ ॥ तीरेति । उत्कलापैरुच्चवर्हैः प्रस्निग्धा मधुराः केका येषां
तैस्तीरस्थलीषु वर्हिभिर्मयूरैरभिनन्द्यमानं रक्तं श्राव्यं गीतानुगं गीता-
नुसारि आसां स्त्रीणां संबन्धि वार्येव मृदङ्गस्तस्य वाद्यं वाद्यध्वनिः श्रोत्रेषु
संमूर्च्छति व्याप्नोति ॥

॥ ६५ ॥ संदष्टेति । संदष्टवस्त्रेषु जलसेकात्संश्लिष्टवस्त्रेष्ववलानां
नितम्बेष्वधिकरणेषु इन्दुप्रकाशेन ज्योत्स्नयान्तरितानि आवृतानि यान्यु-
डूनि नक्षत्राणि तत्तुल्याः । मुक्तामयत्वादित्यर्थः । अमी जलापूरितसूत्र-
मार्गाः । निश्चला इत्यर्थः । रशना एव कलापा भूषाः ॥ कलापो भूषणे
वर्ह इत्यमरः ॥ मौनम् । निःशब्दतामित्यर्थः । भजन्ते ॥

॥ ६६ ॥ एता इति । दर्पात्सखीजनं प्रति करैरुत्पीडिता उत्सारि-
ता वारिधारा याभिस्ताः स्वयमपि पुनस्तथैव सखीभिर्वदनेषु सिक्ता ए-

वक्रेतराग्रैरलकैस्तरुण्यश
 चूर्णारुणान्वारिलवान्वमन्ति ॥ ६६ ॥
 उद्धन्धकेशश्च्युतपत्तलेखो
 विश्लेषिमुक्ताफलपत्तवेष्टः ।
 मनोज्ञ एव प्रमदामुखानाम्
 अम्भोविहाराकुलितोपि वेषः ॥ ६७ ॥
 स नौविमानादवतीर्य रेमे
 विलोलहारः सह ताभिरप्सु ।
 स्कन्धावलग्नोद्धतपद्मिनीकः
 करेणुभिर्वन्य इव द्विपेन्द्रः ॥ ६८ ॥
 ततो नृपेणानुगताः स्त्रियस्ता
 आजिष्णुना सातिशयं विरेजुः ।

तास्तरुण्यो वक्रेतराग्रैर्जलसेकादृज्वग्रैरलकैः करणैश्चूर्णैः कुङ्कुमादिभि-
 ररुणान्वारिलवानुदकविन्दून्वमन्ति वर्षन्ति ॥

॥ ६७ ॥ उद्धन्धेति । उद्धन्धा उद्धृष्टाः केशा यस्मिन्सः । च्युतपत्त-
 लेखः क्षरितपत्तरचनः । विश्लेषिणो विस्त्रंसिनो मुक्ताफलपत्तवेष्टा मुक्ता-
 मयताडङ्गा यस्मिन्सः । एवमम्भोविहाराकुलितोपि प्रमदामुखानां वेषो
 नेपथ्यं मनोज्ञ एव ॥ रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनोतीति भावः ॥

॥ ६८ ॥ स इति । स कुशो नौविमानमिव नौविमानम् । उपमित-
 समासः । तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन् ताभिः स्त्रीभिः सह करेणुभिः
 सह स्कन्धावलग्नो उद्धतपद्मिनी उत्पाटितनलिनी यस्य स तथोक्तः
 सन् ॥ नद्युतश्चेति कप्रत्ययः ॥ वन्यो द्विपेन्द्र इव । अप्सु रेमे ॥

॥ ६९ ॥ तत इति । ततो आजिष्णुना प्रकाशनशीलेन ॥ भुवश्चेति
 चकारादिष्णुच् ॥ नृपेणानुगताः संगतास्ताः स्त्रियः सातिशयं यथा तथा

प्रागेव मुक्ता नयनाभिरामाः

प्राप्येन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम् ॥ ६९ ॥

वर्णोदकैः काञ्चनशृङ्गमुक्तैस्

तमायताक्ष्यः प्रणयादसिञ्चन् ।

तथागतः सोतितरां वभासे

सधातुनिष्यन्द इवाद्विराजः ॥ ७० ॥

तेनावरोधप्रमदासखेन

विगाहमानेन सरिद्वरां ताम् ।

आकाशगङ्गारतिरप्सरोभिर्

वृतो मरुत्वाननुयातलीलः ॥ ७१ ॥

यत्कुम्भयोनेरधिगम्य रामः

कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

विरेजुः । प्रागेव । इन्द्रनीलयोगात्पूर्वमेव । केवला अपीत्यर्थः । मुक्ता मणयो नयनाभिरामाः । उन्मयूखमिन्द्रनीलं प्राप्य किमुत ॥ अभिरामा इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ वर्णोदकैरिति । तं कुशमायताक्ष्यः काञ्चनस्य शृङ्गैर्मुक्तानि तैर्वर्णोदकैः कुङ्कुमादिवर्णद्रव्यसहितोदकैः प्रणयात्स्नेहादसिञ्चन् ॥ तथागतस्तथास्थितः । वर्णोदकसिक्त इत्यर्थः । स कुशः सधातुनिष्यन्दो गैरिकद्रव्ययुक्तोद्विराज इवातितरां वभासे । अत्यर्थं चकासे ॥

॥ ७१ ॥ तेनेति । अवरोधप्रमदासखेनान्तःपुरसुन्दरीसहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन तेन कुशेन आकाशगङ्गायां रतिः क्रीडा यस्य सोप्सरोभिर्वृत आवृतो मरुत्वानिन्द्रोनुयातलीलः अनुकृतश्रीः । अभूदिति शेषः ॥ इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः ॥

॥ ७२ ॥ यदिति । यदाभरणं रामः कुम्भयोनेरगस्त्यादधिगम्य प्राप्य

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुं
 अज्ञातपातं सलिले ममज्ज ॥ ७२ ॥
 स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्
 तीरोपकार्या गतमात्र एव ।
 दिव्येन शून्यं वलयेन बाहुम्
 अपोढनेपथ्यविधिर्ददर्श ॥ ७३ ॥
 जयश्रियः संवननं यतस्तद्
 आमुक्तपूर्वं गुरुणा च यस्मात् ।
 सेहेस्य न भ्रंशमतो न लोभात्
 स तुल्यपुष्पाभरणो हि धीरः ॥ ७४ ॥
 ततः समाज्ञापयदाशु सर्वान्

कुशाय राज्येन समं दिदेश । राज्यसममूल्यमित्यर्थः । सलिले विहर्तुः क्री-
 डितुरस्य कुशस्य तज्जैत्राभरणं जयशीलमाभरणमज्ञातपातं सत् ममज्ज ॥

॥ ७३ ॥ स्नात्वेति । असौ कुशः सदारः सन्यथाकामं यथेच्छं स्ना-
 त्वा विगाह्य । तीरे योपकार्या पूर्वोक्ता तां गतमात्रो गत एव अपोढनेप-
 थ्यविधिरकृतप्रसाधन एव दिव्येन वलयेन शून्यं बाहुं ददर्श ॥

॥ ७४ ॥ जयेति । यतः कारणात्तदाभरणं जयश्रियः संवननं वशी-
 करणम् ॥ वशक्रिया संवननमित्यमरः ॥ यस्माद्गुरुणा पित्रामुक्तपूर्वं पूर्व-
 मामुक्तम् । धृतमित्यर्थः ॥ सुप्तुपेति समासः ॥ अतो हेतोरस्याभरणस्य
 भ्रंशं नाशं न सेहे । लोभाच्च । कुतः । हि यस्माद्दीरो विद्वान्स कुशस्तु-
 ल्यानि पुष्पाण्याभरणानि च यस्य सः । पुष्पेष्विवाभरणेषु धृतेषु निर्मा-
 ल्यबुद्धिं करोतीत्यर्थः ॥

॥ ७५ ॥ तत इति । ततः । नद्यां स्नाति कौशलेनेति नदीष्णाः ।
 तान् ॥ सुपीति योगविभागात्कप्रत्ययः । निनदीभ्यां स्नातेः कौशल इति

आनायिनस्तद्विचये नदीष्णान् ।
 वन्ध्यश्रमास्ते सरयूं विगाह्य
 तमूचुरम्लानमुखप्रसादाः ॥ ७५ ॥
 कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं
 मग्नं पयस्याभरणोत्तमं ते ।
 नागेन लौल्यात्कुमुदेन नूनम्
 उपात्तमन्तर्द्दवासिना तत् ॥ ७६ ॥
 ततः स कृत्वा धनुराततज्यं
 धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।
 गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी
 भुजंगनाशाय समाददेस्त्रम् ॥ ७७ ॥
 तस्मिन्हृदः संहितमात्र एव

षत्वम् ॥ सर्वानानायिनो जालिकास्तस्याभरणस्य विचयेन्वेषणे निमित्त
 आशु समाज्ञापयत् ॥ त आनायिनः सरयूं विगाह्य विलोड्य वन्ध्यश्रमा
 विफलप्रयासास्तथापि तद्गतिं ज्ञात्वा अम्लानमुखप्रसादाः सश्रीकमुखाः
 सन्तस्तं कुशमूचुः ॥

॥ ७६ ॥ कृत इति । हे देव प्रयत्नः कृतः । पयसि मग्नं त आभ-
 रणोत्तमं न लब्धम् । किं तु तदाभरणमन्तर्द्दवासिना कुमुदेन कुमुदा-
 ख्येन नागेन पन्नगेन लौल्याल्लोभादुपात्तं नूनमिति वितर्के ॥

॥ ७७ ॥ तत इति । ततो धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षस्तरस्वी बलवा-
 न्स कुशस्तीरगतः सन् धनुराततज्यमधिज्यं कृत्वा भुजंगस्य कुमुदस्य
 नाशाय गारुत्मतं गरुत्मदेवताकमस्त्रं समाददे ॥

॥ ७८ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नस्त्रे संहितमात्रे सत्येव हृदः क्षोभा-
 द्भेतोः समाविद्धाः संघटितास्तरंगा एव हस्ता यस्य स रोधांसि निघ्न-

क्षोभात्समाविद्धतरंगहस्तः ।
 रोधांसि निघ्नन्नवपातमग्नः
 करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥
 तस्मात्समुद्रादिव मथ्यमानाद्
 उद्धूतनक्रात्सहसोन्ममज्ज ।
 लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः
 कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः ॥ ७९ ॥
 विभूषणप्रत्युपहारहस्तम्
 उपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
 सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार
 प्रद्वेष्वनिर्बन्धरुषो हि सन्तः ॥ ८० ॥
 त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात्
 कुशं द्विषामङ्कुशमस्त्रविद्वान् ।

नपातयन् । अवपाते गजग्रहणगर्ते मग्नः ॥ अवपातस्तु हस्त्यर्थे गर्त-
 इच्छन्नस्तृणादिनेति यादवः ॥ वन्यः करीव । परुषं घोरं ररास दध्वान् ॥

॥ ७९ ॥ तस्मादिति । मथ्यमानात्समुद्रादिव । उद्धूतनक्रात्क्षुभित-
 ग्राहात्तस्माद्भ्रदात् । लक्ष्म्या सार्धं सुरराजस्येन्द्रस्य वृक्षः पारिजात इव ।
 कन्यां पुरस्कृत्य भुजंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥

॥ ८० ॥ विभूषणेति । विशांपतिर्मनुजपतिः कुशः ॥ द्वौ विशौ
 वैश्यमनुजावित्यमरः ॥ विभूषणं प्रत्युपहरति प्रत्यर्पयतीति विभूषणप्रत्यु-
 पहारः ॥ कर्मण्यण् ॥ विभूषणप्रत्युपहारो हस्तो यस्य तम् । उपस्थितं प्राप्तं
 तं कुमुदं वीक्ष्य सौपर्णं गारुत्मतमस्त्रं प्रतिसंजहार ॥ तथा हि सन्तः
 प्रद्वेषु नग्नेष्वनिर्बन्धरुषः अनियतकोपा हि ॥

॥ ८१ ॥ त्रैलोक्येति । अस्त्रं विद्वानस्त्रविद्वान् ॥ न लोकेत्यादिना ष-
 ष्ठीसमासनिषेधः । श्रितादिगमिगम्यादीनामुपसंख्यानान्वितीयासमासः ।

मानोन्नतेनाप्यभिवन्द्य मूर्ध्ना
 मूर्धाभिषिक्तं कुमुदो वभाषे ॥ ८१ ॥
 अवैमि कार्यान्तरमानुषस्य
 विष्णोः सुताख्यामपरां तनुं त्वाम् ।
 सोऽहं कथं नाम तवाचरेयम्
 आराधनीयस्य धृतेर्विघातम् ॥ ८२ ॥
 कराभिघातोत्थितकन्दुकेयम्
 आलोक्य बालातिकृतहलेन ।
 जवात्पतज्ज्योतिरिवान्तरिक्षाद्
 आदत्त जैत्राभरणं त्वदीयम् ॥ ८३ ॥

गरुडास्त्रमहिमाभिज्ञ इत्यर्थः । कुमुदः । त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् ॥ चातु-
 र्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः ॥ त्रैलोक्यनाथो रामः प्रभवो जनको यस्य
 तम् । अत एव प्रभावाद्विषामङ्कुशं मूर्धाभिषिक्तं राजानं कुशं मानोन्न-
 तेनापि मूर्ध्नाभिवन्द्य प्रणम्य वभाषे ॥

॥ ८२ ॥ अवैमीति । त्वाम् । ओदनान्तरस्तण्डुल इतिवत्कार्यान्तरः
 कार्यार्थः ॥ स्थानात्मीयान्यतादर्थ्यरन्धान्तर्येषु चान्तरमिति शाश्वतः ॥
 स चासौ मानुषश्चेति तस्य विष्णो रामस्य सुताख्यां पुत्रसंज्ञामपरां तनुं
 मूर्तिमवैमि । आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ स जानन्नहमाराध-
 नीयस्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ॥ धृप्रीताविति धातोः स्त्रियां क्तिन् ॥
 विघातं कथं नामाचरेयम् । असंभावितमित्यर्थः ॥

॥ ८३ ॥ करेति । कराभिघातेनोत्थित ऊर्ध्वं गतः कन्दुको यस्याः
 सा कन्दुकार्यमूर्ध्वं पश्यन्तीत्यर्थः । इयं बाला जवादन्तरिक्षाज्ज्योतिर्न-
 क्षत्रमिव ॥ ज्योतिर्भद्योतदृष्टिष्वित्यमरः ॥ पतत्त्वदीयं जैत्राभरणमालोक्या-
 तिकुतूहलेनादत्त अगृह्णात् ॥

तदेतदाजानुविलम्बिना ते
ज्याघातरेखास्थिरलाञ्छनेन ।
भुजेन रक्षापरिघेण भूमेर्
उपैतु योगं पुनरंसलेन ॥ ८४ ॥
इमां स्वसारं च यवीयसीं मे
कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम् ।
आत्मापराधं नुदतीं चिराय
शुश्रूषया पार्थिव पादयोस्ते ॥ ८५ ॥
इत्यूचिवानुपहृताभरणः क्षितीशं
श्लाघ्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम् ।

॥ ८४ ॥ तदिति । तदेतदाभरणमाजानुविलम्बिना । ज्याघातरेखा
रेखाकारा ग्रन्थयः । ते स्थिरलाञ्छनं यस्य तेन । भूमे रक्षायाः परि-
घेण रक्षार्गलेन ॥ परिघो योगभेदास्त्रमुद्गरेर्गलघातयोरित्यमरः ॥ अंस-
लेन बलवता ते भुजेन पुनर्योगं संगतिमुपैतु ॥ एतैर्विशेषणैर्महाभाग्य-
शौर्यधुरंधरत्वबलवत्त्वादि गम्यते ॥

॥ ८५ ॥ इमामिति । हे पार्थिव ते तव पादयोश्चिराय शुश्रूषया प-
रिचर्यया ॥ शुश्रूषा श्रोतुमिच्छायां परिचर्याप्रदानयोरिति विश्वः ॥ आ-
त्मापराधमाभरणग्रहणरूपं नुदतीम् । परिजिहीर्षन्तीमित्यर्थः ॥ आशंसा-
यां भूतवच्चेति चकाराद्वर्तमानार्थप्रत्ययः ॥ आच्छीनद्योर्नुमित्यस्य वैक-
ल्पिकत्वानुमभावः ॥ इमां मे यवीयसीं कनिष्ठां स्वसारं भगिनीं कुमुद-
तीमनुमन्तुं नार्हसीति न । अर्हस्येवेत्यर्थः ॥

॥ ८६ ॥ इतीति । इति पूर्वश्लोकोक्तमूचिवानुक्तवान् ॥ ब्रुवः क-
सुः ॥ उपहृताभरणः प्रत्यर्पिताभरणः कुमुदः । हे कुमुद भवान् श्लाघ्यः
स्वजनो बन्धुः । इत्यनुभाषितारमनुवक्तारं क्षितीशं कुशं समेतबन्धुर्यु-

संयोजयां विधिवदास समेतबन्धुः

कन्यामयेन कुमुदः कुलभूषणेन ॥ ८६ ॥

तस्याः स्पृष्टे मनुजपतिना साहचर्याय हस्ते

माङ्गल्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य ।

दिव्यस्तूर्यध्वनिरुदचरद्व्यश्रुवानो दिगन्तान्

गन्धोदग्रं तदनु ववृषुः पुष्पमाश्चर्यमेघाः ॥ ८७ ॥

इत्थं नागस्त्रिभुवनगुरोरसं मैथिलेयं

लब्ध्वा बन्धुं तमपि च कुशः पञ्चमं तक्षकस्य ।

क्तबन्धुः सन् कन्यामयेन कन्यारूपेण कुलभूषणेन विधिवत्संयोज-
यामास ॥ न केवलं तदीयमेव किं तु स्वकीयमपि भूषणं तस्मै दत्तवा-
निति ध्वनिः ॥ आम्प्रत्ययानुप्रयोगयोर्व्यवधानं तु प्रागेव समाहितम् ॥

॥ ८७ ॥ तस्या इति । मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय । सह ध-
र्माचरणायेत्यर्थः । माङ्गल्या मङ्गले साधुर्या ऊर्णा मेषादिलोम ॥ ऊर्णा
मेषादिलोमि स्यादित्यमरः ॥ अत्र लक्षणया तन्निर्मितं सत्रमुच्यते । तया
वलयिनि वलयवति तस्याः कुमुद्वत्या हस्ते पाणावुच्छिखस्य उदार्चिषः
पावकस्य पुरोग्रे स्पृष्टे गृहीते सति दिगन्तान्व्यश्रुवानो व्याप्तुवन्दिव्य-
स्तूर्यध्वनिरुदचरदुत्थितः । तदनु आश्चर्या अद्भुता मेघा गन्धेनोदग्रमु-
त्कटं पुष्पं पुष्पाणि ॥ जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ववृषुः ॥ आश्चर्यश-
ब्दस्य रौद्रं तूग्रममी त्रिषु चतुर्दशेत्यमरवचनात्तिलिङ्गत्वम् ॥

॥ ८८ ॥ इत्थमिति । इत्थं नागः कुमुदः । त्रयाणां भुवनानां समा-
हारस्त्रिभुवनम् ॥ तद्धितार्थेत्यादिना तत्पुरुषः ॥ अदन्तद्विगुत्वेपि पात्रा-
द्यन्तत्वान्पुंसकत्वम् । पात्राद्यन्तैरनेकार्थो द्विगुर्लक्ष्यानुसारत इत्यमरः ॥
तस्य गुरु रामः । तस्यौरसं धर्मपत्नीजं पुत्रम् ॥ औरसो धर्मपत्नीज
इति याज्ञवल्क्यः ॥ मैथिलेयं कुशं बन्धुं लब्ध्वा । कुशोपि च तक्षक-

एकः शङ्खां पितृवधरिपोरत्यजद्वैनतेया-

च्छान्तव्यालामवनिमपरः पौरकान्तः शशास ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासरुतौ कुमुद्वृत्ति-
परिणयो नाम षोडशः सर्गः ॥

स्य पञ्चमं पुत्रं तं कुमुदं बन्धुं लब्ध्वा । एकस्तयोरन्यतरः कुमुदः
पितृवधेन रिपोर्वैनतेयाद्रुडात् ॥ गुरुणा वैष्णवांशेन कुशेन त्याजित-
क्रौर्यादिति भावः ॥ शङ्खां भयमत्यजत् । अपरः कुशः शान्तव्यालां
कुमुदाज्ञया वीतसर्पभयामवनिमत एव पौरकान्तः पौराणां प्रियः सन्
शशास ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-
तायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायां षोडशः
सर्गः ॥

अतिथिं नाम काकुत्स्थात्पुत्रमाप कुमुद्वती ।
 पश्चिमाद्यामिनीयामात्प्रसादमिव चेतना ॥ १ ॥
 स पितुः पितृमान्वंशं मातुश्चानुपमद्युतिः ।
 अपुनात्सवितेवोभौ मार्गावुत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥
 तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।
 पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥ ३ ॥

नमो रामपदाम्भोजरेणवे यत्र संततम् ।

कुर्वन्ति कुमुदप्रीतिमरण्यगृहमेधिनः ॥

॥ १ ॥ अतिथिमिति । कुमुद्वती काकुत्स्थात्कुशादतिथिं नाम पुत्र-
 म् । चेतना बुद्धिः पश्चिमादन्तिमाद्यामिन्या रात्रेर्यामात्प्रहरात् ॥ द्वौ
 यामप्रहरौ समावित्यमरः ॥ प्रसादं वैशद्यमिव । प्राप ॥ ब्राह्मे सर्वेषां बु-
 द्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥

॥ २ ॥ स इति । पितृमान् ॥ प्रशंसार्थे मतुप् । सुशिक्षित इत्यर्थः ॥
 अनुपमद्युतिः । सवितुश्चेदं विशेषणम् । सोतिथिः पितुः कुशस्य वंशं
 मातुः कुमुद्वत्याश्च वंशम् । सविता उत्तरदक्षिणावुभौ मार्गाविव । अपु-
 नात्पवित्रीकृतवान् ॥

॥ ३ ॥ तमिति । अर्थान् शब्दार्थान्दारसंग्रहादिक्रियाप्रयोजनानि
 विदन्तीत्यर्थविदः । तेषां वरः श्रेष्ठः पिता कुशस्तमतिथिमादौ प्रथ-
 मं कुलविद्यानामान्वीक्षिकीत्रयीवार्त्तादण्डनीतीनामर्थमभिधेयमग्राहयदबो-
 धयत् । पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारितवान् । उदवाह-
 यदित्यर्थः ॥

जात्यस्तेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ।

अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिना वशी ॥ ४ ॥

स कुलोचितमिन्द्रस्य साहायकमुपेयिवान् ।

जघान समरे दैत्यं दुर्जयं तेन चावधि ॥ ५ ॥

तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती ।

अन्वगात्कुमुदानन्दं शशाङ्कमिव कौमुदी ॥ ६ ॥

तयोर्दिवस्पतेरासिदेकः सिंहासनार्धभाक् ।

द्वितीयापि सखी शच्याः पारिजातांशभागिनी ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ जात्य इति । जातौ भवो जात्यः कुलीनः शूरो वशी कुशः अभिजातेन कुलीनेन ॥ अभिजातः कुलीनः स्यादित्यमरः ॥ शौर्यवता वशिना तेनातिथिना करणेन एकमात्मानम् । एको न भवतीत्यनेकस्तम् । अमन्यत ॥ सर्वगुणसामग्र्यादात्मजमात्मन एव रूपान्तरममस्तेत्यर्थः ॥

॥ ५ ॥ स इति । स कुशः कुलोचितं कुलाभ्यस्तमिन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वम् ॥ योपधादित्यादिना वुञ् ॥ उपेयिवान्प्राप्तः सन् समरे नामतोर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघानावधीत् । तेन दैत्येनावधि हतश्च ॥ लुङि चेति हनो वधादेशः ॥

॥ ६ ॥ तमिति । कुमुदस्य नाम नागराजस्य स्वसा कुमुद्वती कुशपत्नी कुमुदानन्दं शशाङ्कं कौमुदी ज्योत्स्नेव तं कुशमन्वगात् ॥ कुशस्तु । कुः पृथ्वी । तस्या मुत्प्रीतिः । सैवानन्दो यस्येति कुमुदानन्दः । परानन्देन स्वयमानन्दतीत्यर्थः ॥

॥ ७ ॥ तयोरिति । तयोः कुशकुमुद्वत्योर्मध्य एकः कुशो दिवस्पतेरिन्द्रस्य सिंहासनार्धं सिंहासनैकदेशः । तद्भागासीत् । द्वितीया कुमुद्वत्यपि शच्या इन्द्राण्याः पारिजातांशस्य भागिनी ग्राहिणी ॥ संपृचेत्यादिना भजेर्धिनुप्रत्ययः । सख्यासीत् ॥ कस्कादित्वादिवस्पतिः साधुः ॥

तदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥ ८ ॥

ते तस्य कल्पयाम्रासुरभिषेकाय शिल्पिभिः ।

विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।

उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ १० ॥

नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ।

अन्वमीयत कल्याणं तस्याविच्छिन्नसंतति ॥ ११ ॥

दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरान् ।

॥ ८ ॥ तदिति । संग्रामं यायिनो यास्यतः ॥ आवश्यकार्थे णिनिः ।

अकेनोर्भाविष्यदाधमर्ण्ययोरिति षष्ठीनिषेधः ॥ भर्तुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमामन्तिमामाज्ञां विपर्यये पुत्रोभिषेक्तव्य इत्येवंरूपां स्मरन्तो मन्त्रिवृद्धास्तदात्मसंभवमतिथिं राज्ये समादधुर्निदधुः ॥

॥ ९ ॥ त इति । ते मन्त्रिणस्तस्यातिथेरभिषेकाय शिल्पिभिरुद्वेदि उन्नतवेदिकं चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितं चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठितं नवं विमानं मण्डपं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥

॥ १० ॥ तत्रेति । तत्र विमाने भद्रपीठे पीठविशेष उपवेशितमेनमतिथिं हेमकुम्भेषु संभृतैः संगृहीतैस्तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥

॥ ११ ॥ नदद्भिरिति । आहतं पुष्करं मुखं येषां तैः ॥ पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखेषु चेत्यमरः ॥ स्निग्धं मधुरं गम्भीरं च नदद्भिस्तूर्यैस्तस्यातिथेरविच्छिन्नसंतति अविच्छिन्नपारंपर्यं कल्याणं भावि शुभमन्वमीयत अनुमितम् ॥

॥ १२ ॥ दूर्वेति । सोतिथिः । दूर्वाश्च यवाङ्कुराश्च प्लक्षत्वचश्चाभि-

ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान्त भेजे नीराजनाविधीन् ॥ १२ ॥

पुरोहितपुरोगास्तं जिष्णुं जैत्रैरथर्वाभिः ।

उपचक्रामिरे पूर्वमभिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥

तस्यौघमहती मूर्ध्नि निपतन्ती व्यरोचत ।

सशब्दमभिषेकश्रीर्गङ्गेव त्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥

स्तूयमानः क्षणे तस्मिन्नलक्ष्यत स वन्दिभिः ।

प्रवृद्ध इव पर्जन्यः सारङ्गैरभिनन्दितः ॥ १५ ॥

तस्य सन्मन्त्रपूताभिः स्नानमद्भिः प्रतीच्छतः ।

ववृधे वैद्युतस्याग्नेर्वृष्टिसेकादिव द्युतिः ॥ १६ ॥

नपुटा बालपल्लवाश्च उत्तराणि प्रधानानि येषु तान् ॥ अभिनपुटानि म-
धूकपुष्पाणीति केचित् । कमलानीत्यन्ये ॥ ज्ञातिषु ये वृद्धास्तैः प्रयुक्ता-
न्नीराजनाविधीन्भेजे ॥

॥ १३ ॥ पुरोहितेति । पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखा द्विजातयो
ब्राह्मणा जिष्णुं जयशीलं तमतिथिं जैत्रैर्जयशीलैरथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः क-
रणैः पूर्वमभिषेक्तुमुपचक्रामिरे ॥

॥ १४ ॥ तस्येति । तस्यातिथेर्मूर्ध्नि सशब्दं निपतन्त्यौघमहती महा-
प्रवाहा । अभिषिच्यतेनेत्यभिषेको जलम् । स एव श्रीः । यद्वा तस्य श्रीः
समृद्धिस्त्रिपुरद्विषः शिवस्य मूर्ध्नि निपतन्ती गङ्गेव व्यरोचत ॥ त्रयाणां
पुराणां द्विषतीति विग्रहः ॥

॥ १५ ॥ स्तूयमान इति । तस्मिन्क्षणेभिषेककाले वन्दिभिः स्तूयमा-
नः सोतिथिः प्रवृद्धः प्रवृद्धवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ अत एव चातकैरभि-
नन्दितः पर्जन्यो मेघ इव । अलक्ष्यत ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । सन्मन्त्रैः पूताभिः शुद्धाभिरद्भिः स्नानं प्रती-
च्छतः कुर्वतस्तस्य । वृष्टिसेकात् । विद्युतोयं वैद्युतः । तस्य अविन्धन-
स्याग्नेरिव । द्युतिर्ववृधे ॥

स तावदभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।

यावतैषां समाप्येरन्यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ १७ ॥

ते प्रीतमनसस्तस्मै यामाशिषमुदैरयन् ।

सा तस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः ॥ १८ ॥

बन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवध्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशद्भवाम् ॥ १९ ॥

क्रीडापतत्त्रिणोप्यस्य पञ्जरस्थाः शुकादयः ।

लब्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोभवन् ॥ २० ॥

ततः कक्ष्यान्तरन्यस्तं गजदन्तासनं शुचि ।

॥ १७ ॥ स इति । सोतिथिरभिषेकान्ते स्नातकेभ्यो गृहस्थेभ्यस्ता-
वत्तावत्परिमाणं वसु धनं ददौ यावता वसुना एषां स्नातकानां पर्या-
प्तदक्षिणाः समग्रदक्षिणा यज्ञाः समाप्येरन् । तावद्ददावित्यन्वयः ॥

॥ १८ ॥ त इति । प्रीतमनसस्ते स्नातकास्तस्मा अतिथये यामाशि-
षमुदैरयन्व्याहरन्साशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः पूर्वपुण्यनिष्पन्नैः फलैः
साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता । स्वफलदानस्य तदानीमनवकाशा-
त्कालान्तरोदीक्षणं न चकारेत्यर्थः ॥

॥ १९ ॥ बन्धेति । सोतिथिर्बद्धानां बन्धच्छेदं वधार्हाणामवध्यतां ।
धुरं वहन्तीति धुर्या बलीवर्दादयः । तेषां धुरो भारान्मोक्षं गवामदोहं व-
त्सानां पानार्थं दोहनिवृत्तिं चादिशदादिदेश ॥

॥ २० ॥ क्रीडेति । पञ्जरस्थाः शुकादयोस्यातिथेः क्रीडापतत्त्रिणो-
पि । किमुतान्ये इत्यपिशब्दार्थः । तदादेशात्तस्यातिथेः शासनाल्लब्ध-
मोक्षाः सन्तो यथेष्टं गतिर्येषां ते स्वेच्छाचारिणोभवन् ॥

॥ २१ ॥ तत इति । ततः सोतिथिर्नैपथ्यग्रहणाय प्रसाधनस्वीका-
राय । कक्ष्यान्तरं हर्म्याङ्गणविशेषः ॥ कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादिरित्यमरः ॥

सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय सः ॥ २१ ॥

तं धूपाश्यानकेशान्तं तोयनिर्णिक्तपाणयः ।

आकल्पसाधनैस्तैस्तैरुपसेदुः प्रसाधकाः ॥ २२ ॥

तेस्य मुक्तागुणोन्नद्धं मौलिमन्तर्गतस्रजम् ।

प्रत्यूषः पद्मरागेण प्रभामण्डलशोभिना ॥ २३ ॥

चन्दनेनाङ्गरागं च मृगनाभिसुगान्धिना ।

समापय्य ततश्चक्रुः पत्नं विन्यस्तरोचनम् ॥ २४ ॥

आमुक्ताभरणः स्रग्वी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

तत्र न्यस्तं स्थापितं शुचि निर्मलं सोत्तरच्छदमास्तरणसहितं गजदन्त-
स्यासनं पीठमध्यास्त । तत्रोपविष्ट इत्यर्थः ॥

॥ २२ ॥ तमिति । तोयेन निर्णिक्तपाणयः क्षालितहस्ताः प्रसाधका
अलंकर्तारो धूपेन गन्धद्रव्यधूपेनाश्यानकेशान्तं शोषितकेशान्तं तम-
तिथिं तैस्तैराकल्पस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गन्धमाल्यादिभिरुपसेदुरुपतस्थुः ॥

॥ २३ ॥ त इति । ते प्रसाधका मुक्तागुणेन मौक्तिकसरेण उन्नद्ध-
मुद्गदमन्तर्गतस्रजमस्यातिथेमौलिं धम्मिल्लं प्रभामण्डलशोभिना पद्मरा-
गेण माणिक्येन प्रत्यूषः प्रत्युप्तं चक्रुः ॥

॥ २४ ॥ चन्दनेनेति । ततो मृगनाभ्या कस्तूर्या सुगन्धिना चन्द-
नेनाङ्गरागमङ्गविलेपनं समापय्य विन्यस्ता रोचना गोरोचना यस्मिंस्त-
त्पत्नं पत्तरचनं चक्रुः ॥

॥ २५ ॥ आमुकेति । आमुक्ताभरण आसज्जिताभरणः । स्रजोस्य स-
न्तीति स्रग्वी ॥ अस्मायामेधास्रजो विनिरिति विनिप्रत्ययः ॥ हंसाश्रिङ्ग-
मस्येति हंसचिह्नं यदुकूलं तद्वान् ॥ अत्र बहुव्रीहिणैवार्यसिद्धेर्मतुवानर्थ-
क्येपि सर्वधनीत्यादिवत्कर्मधारयादापि मत्वर्थीयं प्रत्ययमिच्छन्ति । एव-
मन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ राज्यश्रीरेव वधूर्नवोढा तस्या वरो वोढा ॥ वधूः

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीविधूवरः ॥ २५ ॥

नेपथ्यदर्शिनश्छाया तस्यादर्शे हिरण्मये ।

विरराजोदिते सूर्ये मेरौ कल्पतरोरिव ॥ २६ ॥

स राजककुदव्यग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ।

ययावुदीरितालोकः सुधर्मानवमां सभाम् ॥ २७ ॥

वितानसहितं तत्र भेजे पैतृकमासनम् ।

चूडामणिभिरुद्वृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥ २८ ॥

शुशुभे तेन चाक्रान्तं मङ्गलायतनं महत् ।

स्नुषा नवोढा स्त्री वरो जामातृषिङ्गयोरिति विश्वः ॥ सोतिथिरतिशयेन
प्रेक्ष्यो दर्शनीय आसीत् । वरोप्येवंविशेषणः ॥

॥ २६ ॥ नेपथ्येति । हिरण्मये सौवर्ण आदर्शे दर्पणे नेपथ्यदर्शिनो
वेषं पश्यतस्तस्यातिथेश्छाया प्रतिबिम्बम् । उदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ
यः कल्पतरुस्तस्य छायेव । विरराज ॥ तस्य सूर्यसंक्रान्तबिम्बत्वासंभवा-
न्मेरावित्युक्तम् ॥

॥ २७ ॥ स इति । सोतिथी राजककुदानि राजचिह्नानि छत्तचाम-
रादीनि ॥ प्राधान्ये राजलिङ्गे च वृषाङ्के ककुदोस्त्रियामित्यमरः ॥ तेषु
व्यग्राः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैरुदीरितालोक उच्चारितजय-
शब्दः । सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्यूनां सभामास्थानीं ययौ ॥
स्यात्सुधर्मा देवसभेत्यमरः ॥

॥ २८ ॥ वितानेति । तत्र सभायां वितानेनोल्लोचेन सहितम् ॥ अ-
स्त्री वितानमुल्लोच इत्यमरः ॥ महीक्षितां राज्ञां चूडामणिभिरुद्वृष्टमु-
ल्लेख्यं पादपीठं यस्य तत् । पितुरिदं पैतृकम् ॥ ऋतष्ठजिति ठञ्प्रत्ययः ॥
आसनं सिंहासनं भेजे ॥

॥ २९ ॥ शुशुभ इति । तेनाक्रान्तम् । श्रीवत्सो नाम गृहविशेषः ।

श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनेव कैशवम् ॥ २९ ॥

वभौ भूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्य सः ।

रेखाभावादुपाख्यः सामग्रयमिव चन्द्रमाः ॥ ३० ॥

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ।

मूर्तिमन्तममन्यन्त विश्वासमनुजीविनः ॥ ३१ ॥

स पुरं पुरुहूतश्रीः कल्पद्रुमनिभध्वजाम् ।

क्रममाणश्चकार द्वां नागेनैरावतौजसा ॥ ३२ ॥

तल्लक्षणं श्रीवत्सरूपम् ॥ श्रीवत्सनन्द्यावर्तादिविच्छन्दा बहवो द्वयोरिति सज्जनः ॥ महदधिकं मङ्गलायतनं मङ्गलगृहं सभारूपम् । कौस्तुभेन मणिनाक्रान्तं श्रीवत्सलक्षणम् । केशवस्येदं कैशवम् । वक्ष इव । शुशुभे ॥

॥ ३० ॥ वभाविति । सोतिथिः कुमारत्वाद्यौवराज्यादनन्तरम् अधिराजस्य भावः आधिराज्यं महाराज्यमवाप्य रेखाभावादर्थेन्दुत्वमप्राप्यैव पूर्णतां गतश्चन्द्रमा इव वभौ इति व्याख्यानम् । तदपि यौवराज्याभावनिश्चये ज्याय एव ॥

॥ ३१ ॥ प्रसन्नेति । प्रसन्नो मुखरागो मुखकान्तिर्यस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथाभिभाषिणमाभाषणशीलं तमतिथिमनुजीविनो मूर्तिमन्तं विग्रहवन्तं विश्वासं विश्रम्भममन्यन्त ॥ समौ विश्रम्भविश्वासावित्यमरः ॥

॥ ३२ ॥ स इति । पुरुहूतश्रीः सोतिथिः कल्पद्रुमाणां निभाः समाना ध्वजा यस्यास्तां पुरमयोध्यामैरावतस्य ओज इवौजो बलं यस्य तेन नागेन कुंजरेण क्रममाणश्चरन् ॥ अनुपसर्गाद्वैकल्पिकमात्मनेपदम् ॥ द्वां चकार । स्वर्गलोकसदृशीं चकारेत्यर्थः ॥ द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति विश्वः ॥

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्तं मूर्ध्नि तेनामलत्विषा ।

पूर्वराजवियोगौष्म्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ ३३ ॥

धूमादग्नेः शिखाः पश्चादुदयादंशवो रवेः ।

सोतीत्य तेजसां वृत्तिं सममेवोत्थितो गुणैः ॥ ३४ ॥

तं प्रीतिविशदैर्नेत्रैरन्वयुः पौरयोषितः ।

शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्विभावय्य इव ध्रुवम् ॥ ३५ ॥

अयोध्यादेवताश्चैनं प्रशस्तायतनार्चिताः ।

अनुदध्युरनुध्येयं सांनिध्यैः प्रतिमागतैः ॥ ३६ ॥

॥ ३३ ॥ तस्येति । तस्यैकस्य मूर्ध्नि छत्तमुच्छ्रितमुन्नामितम् । अमल-
त्विषा तेन छत्तेन कृत्स्नस्य जगतः पूर्वराजस्य कुशस्य वियोगेन यदौ-
ष्म्यं संतापस्तत् हृतं नाशितम् ॥ अत्र छत्तोन्नमनसंतापहरणलक्षणयोः
कारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरलंकारः । तदुक्तम् । कार्यकारणयोर्भि-
न्नदेशत्वे सत्यसंगतिरिति ॥

॥ ३४ ॥ धूमादिति । अग्नेर्धूमात्पश्चादनन्तरं शिखा ज्वालाः । रवे-
रुदयादनन्तरमंशवः । उत्तिष्ठन्त इति शेषः । सोतिथिस्तेजसामग्न्यादीनां
वृत्तिं स्वभावमतीत्य गुणैः समं सहैवोत्थित उदितः ॥ अपूर्वमिदमित्यर्थः ॥

॥ ३५ ॥ तमिति । पौरयोषितः प्रीत्या विशदैः प्रसन्नैर्नेत्रैः करणैस्त-
मतिथिमन्वयुरनुजग्मुः । [स-]दृष्टिप्रसारमद्राक्षुरित्यर्थः ॥ कथामिव । शरादि
प्रसन्नैर्ज्योतिर्भिर्नक्षत्रैर्विभावयो रात्रयो ध्रुवमिव ॥ ध्रुवपाशवद्धत्वात्काल-
चक्रस्येत्यर्थः ॥

॥ ३६ ॥ अयोध्येति । प्रशस्तेष्वायतनेष्वालयेष्वर्चिता अयोध्या-
देवताश्चानुध्येयमनुग्राह्यमेनमतिथिं प्रतिमागतैरर्चासंक्रान्तैः सांनिध्यैः
संनिधानैरनुदध्युरनुजगृहुः ॥ अनुध्यानमनुग्रह इत्युत्पलमालायाम् ॥ तद-
नुग्रहबुद्ध्या संनिदधुरित्यर्थः ॥

यावन्नाश्यायते वेदिरभिषेकजलाप्लुता ।

तावदेवास्य वेलान्तं प्रतापः प्राप दुःसहः ॥ ३७ ॥

वशिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यदुभये साधयेयुर्न संगताः ॥ ३८ ॥

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।

ददर्श संशयच्छेद्यान्व्यवहारानतन्द्रितः ॥ ३९ ॥

ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।

॥ ३७ ॥ यावदिति । अभिषेकजलैराप्लुता सिक्ता वेदिरभिषेकवेदिया-
वन्नाश्यायते न शुष्यति ॥ कर्तरिलट् ॥ तौ तौ दुःसहः प्रता-
पो वेलान्तं वेलार्थन्तं प्राप ॥

॥ ३८ ॥ वशिष्ठस्येति । गुरोर्वशिष्ठस्य मन्त्राः । धन्विनस्तस्यातिथेः
सायकाः । इत्युभये संगताः सन्तो यत्साध्यं न साधयेयुस्तत्तादृक्साध्यं
किम् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ तेषामसाध्यं नास्तीति भावः ॥

॥ ३९ ॥ स इति । धर्मे तिष्ठन्तीति धर्मस्थाः सभ्याः । राज्ञा सभा-
सदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समा इत्युक्तलक्षणाः । तेषां सखा धर्मस्थ-
सखः । तत्सहित इत्यर्थः । अतन्द्रितोनलसः स नृपः शश्वत् । अन्वहमित्य-
र्थः । अर्थिनां साध्यार्थवतां प्रत्यर्थिनां तद्विरोधिनां च संशयच्छेद्यान्सं-
शयाद्धेतोश्छेद्यान्परिच्छेद्यान् । संदिग्धत्वादवश्यनिर्णयानित्यर्थः । व्यव-
हारानृणादीन्विवादान्स्वयं ददर्श अनुसंदधौ । न तु प्राङ्मिवाकमेव नियु-
क्तवानित्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः । व्यवहारान्स्वयं पश्येत्सभ्यैः परिवृतो-
न्वहमिति ॥

॥ ४० ॥ तत इति । ततः परं व्यवहारदर्शनानन्तरं भृत्यानुजी-
विनः । अभिव्यक्तं मुखप्रसादादिलिङ्गैः स्फुटीभूतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः
प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः सूचितैः पाकाभिमुखैः सिद्ध्यन्मुखैर्विज्ञापनानां

युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥

प्रजास्तद्गुरुणा नद्यो नभसेव विवर्धिताः ।

तस्मिंस्तु भूयसीं वृद्धिं नभस्ये ता इवाययुः ॥ ४१ ॥

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।

सोभूद्भग्नव्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

विज्ञप्तीनां फलैः प्रोप्सितार्थैर्युयोज योजयामास ॥ अत्र बृहस्पतिः । नियु-
क्तकर्मनिष्पत्तौ विज्ञप्तौ च यदृच्छया । भृत्यान्धनैर्मानयंस्तु नवोप्यक्षोभ्य-
तां व्रजेदिति ॥ कविश्च वक्ष्यति अक्षोभ्य इति ॥ अत्र सौमनस्यफलयोज-
नादिभिर्नृपस्य वृक्षसमाधिर्ध्वन्यत इत्यनुसंधेयम् ॥

॥ ४१ ॥ प्रजा इति । प्रजास्तस्यातिथेर्गुरुणा पित्रा कुशेन । नभसा
श्रावणमासेन नद्य इव । विवर्धिताः । तस्मिन्नतिथौ तु नभस्ये भाद्रपदे
मासे ता इव नद्य इव भूयसीं वृद्धिमत्युच्छ्रयमाययुः । प्रजापोषणेन पित-
रमतिशयितवानित्यर्थः ॥

॥ ४२ ॥ यदिति । सोतिथिर्यद्वाक्यं दानत्राणादिविषयमुवाच तन्न
मिथ्या । अनृतं नाभूत् । यद्वस्तु ददौ तन्नजहार न पुनराददे ॥ किं तु
शत्रूनुद्धृत्योत्खाय प्रतिरोपयन्पुनः स्थापयन्भग्नव्रतो भग्ननियमोभूत् ॥

॥ ४३ ॥ वय इति । वयोरूपविभूतीनां यौवनसौन्दर्यैश्वर्याणां मध्य
एकैकं मदकारणं मदहेतुः । तानि मदकारणानि तस्मिन्नराज्ञि समस्तानि
मिलितानि । तथापि तस्यातिथेर्मनो नोत्तिषिचे न जगर्व ॥ सिञ्चतेः
स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् ॥ अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्मदस्य च
मदिराकार्यत्वेन अतत्कारकत्वान्मदशब्देन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः । उक्तं
च । ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टलाभादिनान्येषामवज्ञा गर्व

तानि तस्मिन्समस्तानि न तस्योत्तिषिचे मनः ॥ ४३ ॥

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोप्यासीदृढमूल इव द्रुमः ॥ ४४ ॥

अनित्याः शत्रवो बाह्या विप्रकृष्टाश्च ते यतः ।

अतः सोभ्यन्तरान्नित्यान्षट् पूर्वमजयद्विपून् ॥ ४५ ॥

प्रसादाभिमुखे तस्मिन्श्चपलापि स्वभावतः ।

निकषे हेमरेखेव श्रीरासीदनपायिनी ॥ ४६ ॥

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥ ४७ ॥

ईरितः ॥ मदस्त्वानन्दसंमोहसंभेदो मदिरारुत इति ॥ अत एव कविनापि नोत्तिषिच इत्युक्तं न तु न ममादेति ॥

॥ ४४ ॥ इत्थमिति । इत्थमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनित-
रागासु सतीषु स राजा नवोपि दृढमूलो द्रुम इवाक्षोभ्यः अप्रधृष्य आसीत् ॥

॥ ४५ ॥ अनित्या इति । यतो बाह्याः शत्रवः प्रतिनृपा अनित्याः ।
द्विषन्ति स्निह्यन्ति चेत्यर्थः । किं च ते बाह्या विप्रकृष्टा दूरस्थाश्च । अतः
सोभ्यन्तरानन्तर्वर्तिनो नित्यान्षड्विपून्कामक्रोधादीन्पूर्वमजयत् ॥ अन्तः-
शत्रुजये बाह्या अपि न दुर्जया इति भावः ॥

॥ ४६ ॥ प्रसादेति । स्वभावतश्चपला चञ्चलापि श्रीः प्रसादाभि-
मुखे तस्मिन्नृपे । निकषे निकषोपले हेमरेखेव । अनपायिनी स्थिरासीत् ॥

॥ ४७ ॥ कातर्यमिति । केवला शौर्यवर्जिता नीतिः कातर्यं भीरुत्वम् ।
शौर्यं केवलमित्यनुषङ्गनीयम् । नीतिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
व्याघ्रादिचेष्टाप्रायमित्यर्थः ॥ व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मता
इति हलायुधः ॥ अतो हेतोः सोतियः समेताभ्यां संगताभ्यामुभाभ्यां
नीतिशौर्याभ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्वियेष गवेषितवान् ॥

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवत्किञ्चिद्व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ ४८ ॥

रात्रिदिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिषेवे नियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः ॥ ४९ ॥

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।

स जातु सेव्यमानोपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ ५० ॥

॥ ४८ ॥ न तस्येति । न्यस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणिधयश्चारा एव दीधितयो रश्मयो यस्य तस्य ॥ प्रणिधिः प्रार्थने चर इति शाश्वतः ॥ तस्य राज्ञो व्यभ्रस्य निर्मेघस्य विवस्वतः सूर्यस्येव मण्डले स्वविषये किञ्चिदल्पमप्यदृष्टमज्ञातं नाभवन्नास्ति स्म ॥ चारचक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः ॥

॥ ४९ ॥ रात्रिदिवेति । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् ॥ अचतुरेत्यादिनाधिकरणार्थयोर्द्वन्द्वसमासान्तो निपातः । अव्ययान्तत्वादव्ययम् । अत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया रात्रिदिवमिति अहोरात्रयोरित्यर्थः ॥ तयोर्विभागा अंशाः प्रहरादयः । तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टमिदमस्मिन्काले कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तत्स राजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन् नियोगेन निश्चयेन सिषेवे । अनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः । कार्याणां नियोगविकल्पसमुच्चया भवन्ति । अनेनैवोपायेन नान्येनेति नियोगः । अनेन वान्येन वेति विकल्पः । अनेन चेति समुच्चय इति ॥

॥ ५० ॥ मन्त्र इति । तस्य राज्ञः प्रतिदिनं मन्त्रिभिः सह मन्त्रो विचारो बभूव । स मन्त्रः सेव्यमानोन्वहमावर्त्यमानोपि जातु कदाचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते ॥ तत्र हेतुर्गुप्तद्वार इति । संवृतेङ्गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः ॥

परेषु स्वेषु च क्षितैरविज्ञातपरस्परेः ।

सोपसर्पैर्जजागार यथाकालं स्वपन्नपि ॥ ५१ ॥

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोदुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहो गजास्कन्दी भयाद्गिरिगुहाशयः ॥ ५२ ॥

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।

गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेचिरे ॥ ५३ ॥

॥ ५१ ॥ परोष्विति । यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपि सोति-
थिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकीयेषु च । मन्व्यादितीर्थेष्विति शेषः । क्षितैः
प्रहितैरविज्ञाताः परस्परे येषां तैः । अन्योन्याविज्ञातैरित्यर्थः । अपसर्पै-
श्चरैः ॥ अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः ॥ जजागार बुद्धवान् । चारमुखेन
सर्वदा सर्वमज्ञासीदित्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः । चारांश्च चारयेत्तीर्थेष्व-
त्मनश्च परस्य च । पाषण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपीति ॥

॥ ५२ ॥ दुर्गाणीति । द्विषां रोदू रोधकस्यापि । न तु स्वयं रोध्य-
स्येत्यर्थः । तस्य राज्ञो दुर्ग्रहाणि परैर्दुर्धर्षाणि दुर्गाणि महीदुर्गादीन्यासन् ।
न च निर्भीकस्य किं दुर्गैरिति वाच्यमित्यर्थान्तरन्यासमुखेनाह न हीति ।
गजानास्कन्दति हिनस्तीति गजास्कन्दी सिंहो भयाद्वेतोः । गिरिगुहासु
शेत इति । गिरिगुहाशयो न हि । किं तु स्वभावत एवेति शेषः ॥ अधि-
करणे शेतेरित्युच्यते ॥ अत्र मनुः । धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव
वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुध इति ॥

॥ ५३ ॥ भव्येति । भव्यमुख्याः कल्याणप्रधानाः । न तु विपरीताः ।
प्रत्यवेक्ष्याः एतावत्कृतमेतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीयाः । अत
एव निरत्यया निर्बाधाः गर्भेभ्यन्तरे पच्यन्ते ये शालयस्तेषां सधर्माणः ।
अतिनिगूढा इत्यर्थः ॥ धर्मादनिष्केवलादित्यनिचप्रत्ययः समासान्तः ॥
तस्य राज्ञः समारभ्यन्त इति समारम्भाः कर्माणि गूढमप्रकाशं विपेचिरे ।
फलता इत्यर्थः । फलानुमेयाः प्रारम्भा इत्यर्थः ॥

अपथेन प्रववृते न जातूपचितोपि सः ।

वृद्धौ नदीमुखेनैव प्रस्थानं लवणाम्भसः ॥ ५४ ॥

कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः शमयितुं क्षमः ।

यस्य कार्यः प्रतीकारः स तन्नैवोदपादयत् ॥ ५५ ॥

शक्येष्वेवाभवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोपि नाम्भःप्रार्थी दवानलः ॥ ५६ ॥

॥ ५४ ॥ अपथेनेति । सोतिथिरुपचितोपि वृद्धिं गतोपि सन् जातु कदाचिदप्यपथेनामार्गेण न प्रववृते न प्रवृत्तः । मर्यादां न जहावित्यर्थः ॥ तथा हि । लवणाम्भसो लवणसागरस्य वृद्धौ पूरोत्पीडे सत्यां नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणम् । नान्यथेत्यर्थः ॥

॥ ५५ ॥ काममिति । प्रकृतिवैराग्यं प्रजापरागम् । दैवादुत्पन्नमपीति शेषः । सद्यः कामं सम्यक्शमयितुं प्रतिकर्तुं क्षमः शक्तः स राजा यस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः । अनर्थहेतुत्वादित्यर्थः । तद्वैराग्यं नोदपादयत् । उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ॥ अत्र कौटिल्यः । क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुब्धा यान्ति विरागताम् । विरक्ता यान्त्यमित्रं वा भर्तारं घ्नन्ति वा स्वयम् । तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणानि नोत्पादयेदिति ॥

॥ ५६ ॥ शक्येष्विति । शक्तिमतः शक्तिसंपन्नस्यापि सतस्तस्य राज्ञः शक्येषु शक्तिविषयेषु स्वस्माद्दीनवलेष्वेव विषये यात्रा दण्डयात्राभवत् । न तु समधिकेष्वित्यर्थः ॥ तथा हि । समीरणसहायोपि दवानलोम्भःप्रार्थी जलान्वेषी न । दग्धुमिति शेषः । किं तु तृणकाष्ठादिकमेवान्विष्यतीत्यर्थः ॥ अत्र कौटिल्यः । समज्यायोभ्यां संदधीत हीनेन विगृहीयादिति ॥

न धर्ममर्थकामाभ्यां बबाधे न च तेन तौ ।

नार्थं कामेन कामं वा सोर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ ५७ ॥

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ ५८ ॥

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलाबलम् ।

ययावेभिर्बलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोन्यथा ॥ ५९ ॥

॥ ५७ ॥ न धर्ममिति । स राजा अर्थकामाभ्यां धर्मं न बबाधे न नाशितवान् । तेन धर्मेण च तावर्थकामौ न । अर्थं कामेन कामं वार्थेन न बबाधे ॥ एकत्रैवासक्तो नाभूदित्यर्थः । किं तु त्रिषु धर्मार्थका-
मेषु सदृशस्तुल्यवृत्तिः । अभूदिति शेषः ॥

॥ ५८ ॥ हीनानीति । मित्राणि हीनान्यतिक्षीणानि चेदनुपकर्तृणि अनुपकारीणि । प्रवृद्धान्यतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टन्ते । अपकुर्वत इत्यर्थः ॥ अकर्मकाच्चेत्यात्मनेपदम् ॥ अतःकारणात्तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः ॥ मित्रं सुहृदि मित्रोर्के इति विश्वः ॥ मध्यमशक्तीनि नातिक्षीणोच्छिन्नानि यथा तथा स्थापितानि ॥

॥ ५९ ॥ शक्येष्वेवाभवद्यात्रेत्यादिनोक्तमर्थं सोपस्करमाह ॥ परेति । सोतिथिः परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्यादीनां शक्तिदेशकालादीनां बलाबलं न्यूनाधिकभावं परिच्छिद्य निश्चित्य एभिः शक्त्यादिभिः परस्माच्छत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलवांश्चेत् ॥ बलशब्दान्मतुवन्ता-
दिष्ठन्प्रत्ययः । विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् ॥ ययौ यात्रां चक्रे । अन्य-
था न बलिष्ठश्चेदास्त अतिष्ठत् । न ययावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः । यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् । परस्य विपरीतं चेत्तदा यायाद्वि-
पून्प्रति । यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च । तदासीत् प्रय-
त्नेन शनकैः सान्त्वयन्चरीनिति ॥

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसंग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्द्यते ॥ ६० ॥

परकर्मापहः सोभूदुद्यतः स्वेषु कर्मसु ।

आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन्निपून् ॥ ६१ ॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः सांपरायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशिष्यत ॥ ६२ ॥

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

॥ ६० ॥ कोशेनेति । कोशेनार्थचयेनाश्रयणीयत्वं भजनीयत्वम् । भवतीति शेषः । इति हेतोस्तस्य राज्ञः कर्तुः अर्थसंग्रहः । न तु लोभादित्यर्थः ॥ तथा हि । अम्बु गर्भे यस्य सोम्बुगर्भः । जीवनस्य जलस्य मूतः पुटबन्धो जीमूतो मेघः ॥ मूङ्गन्धने । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ चातकैरभिनन्द्यते सेव्यते ॥ न तु कर्तरि क्तः ॥ अत्र कामन्दकः । धर्महेतोस्तथार्थाय भृत्यानां रक्षणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशो धर्मवता सदेति ॥

॥ ६१ ॥ परकर्मेति । स राजा परेषां कर्माणि सेतुवार्तादीन्यपहन्तीति परकर्मापहः सन् ॥ अन्येष्वपि दृश्यत इत्यपिशब्दसामर्थ्याद्वन्तेर्द्विप्रत्ययः ॥ स्वेषु कर्मसूद्यत उद्युक्तोभूत् । किं च रिपून् रन्ध्रेषु प्रहरन्नात्मनो रन्ध्रं व्यसनादिकमावृणोत्संवृतवान् ॥ अत्र मनुः । नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु । गूहेः कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मन इति ॥

॥ ६२ ॥ पित्रेति । दण्डो दमः सैन्यं वा । तद्वतो दण्डवतो दण्डसंपन्नस्य तस्य राज्ञः पित्रा कुशेन नित्यं संवर्धितः पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः । संपरायो युद्धम् ॥ युद्धायत्योः संपराय इत्यमरः ॥ तमर्हतीति सांपरायिकः ॥ तदर्हतीति ठक्प्रत्ययः ॥ दण्डः सैन्यम् ॥ दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोरिति विश्वः ॥ स्वदेहान्न व्यशिष्यत नाभिद्यत ॥ स्वदेहेऽपि विशेषणानि योज्यानि । मूलबलं स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः ॥

॥ ६३ ॥ सर्पस्येति । सर्पस्य शिरोरत्नमिव अस्य राज्ञः शक्तित्रयं

स चकर्ष परस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ ६३ ॥

वापीष्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेष्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चैरुर्वेश्मस्विवाद्रिषु ॥ ६४ ॥

तपो रक्षन्स विघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च संपदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ ६५ ॥

खनिभिः सुषुवे रत्नं क्षेत्रैः शस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ ६६ ॥

स गुणानां बलानां च षण्णां षण्मुखविक्रमः ।

परः शत्रुर्न चकर्ष । स तु परस्माच्छत्रोस्तच्छक्तित्रयम् । अयस्कान्तो मणिविशेष आयसं लोहविकारमिव । चकर्ष ॥

॥ ६४ ॥ वापीष्विति । स्रवन्तीषु नदीषु वापीष्विव दीर्घिकास्विव । वनेष्वरण्येषु उपवनेष्वारामेष्विव ॥ वापी तु दीर्घिका । आरामः स्यादुपवनमिति चामरः ॥ अद्रिषु स्वकीयेषु वेश्मस्विव सार्था वणिकप्रभृतयः स्वैरं स्वेच्छया चैरुश्चरन्ति स्म ॥

॥ ६५ ॥ तप इति । विघ्नेभ्यस्तपो रक्षन् । तस्करेभ्यः संपदश्च रक्षन् । स राजा आश्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्वर्णैरपि ब्राह्मणादिभिश्च यथास्वं स्वमनतिक्रम्य षडंशभाक्चक्रे ॥ यथाक्रममाश्रमैस्तपसो वर्णैः संपदां च षष्ठांशभाक्कृत इत्यर्थः ॥ षष्ठोऽंशः षडंशः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये पूरणार्थत्वमुक्तं प्राक् ॥

॥ ६६ ॥ खनिभिरिति । भूर्भूमिस्तस्मै राज्ञे रक्षासदृशं रक्षणानुरूपमेव वेतनं भृतिं दिदेश ददौ ॥ कथम् । खनिभिराकरैः ॥ खनिः स्त्रियामाकरः स्यादित्यमरः ॥ रत्नं माणिक्यादिकं सुषुवेजीजनत् । क्षेत्रैः शस्यम् । वनैर्गजान्हस्तिनः सुषुवे ॥

॥ ६७ ॥ स इति । षण्मुखविक्रमः स राजा षण्णां गुणानां संधिविग्रहादीनां बलानां मूलभृत्यादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येष्वर्थेषु

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ ६७ ॥

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्थादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ ६८ ॥

कूटयुद्धविधिज्ञेपि तस्मिन्सन्मार्गयोधिनि ।

भेजेभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीरगामिनी ॥ ६९ ॥

प्रायः प्रतापभग्नत्वादरीणां तस्य दुर्लभः ।

रणो गन्धद्विपस्येव गन्धभिन्नान्यदन्तिनः ॥ ७० ॥

विनियोगं जानातीति विनियोगस्य ज्ञ इति वा विनियोगज्ञः ॥ कर्मवि-
वक्षायामुपपदसमासः । आतोनुपसर्गे क इति कप्रत्ययः । शेषविवक्षायां
षष्ठीसमासः । इगुपधेत्यादिना कप्रत्ययः ॥ बभूव ॥ इदमत्र प्रयोक्तव्य-
मित्याद्यज्ञासीदित्यर्थः ॥

॥ ६८ ॥ इतीति । इति चतुर्विधाम् । सामान्युपायैरिति शेषः ।
राजनीतिं दण्डनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादेव प्रयुञ्जानः स राजा आ
तीर्थान्मन्त्राद्यष्टादशात्मकतीर्थपर्यन्तम् ॥ योनौ जलावतारे च मन्त्राद्य-
ष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादिति हलायुधः ॥ तस्या नीतेः
फलमप्रतीघातमप्रतिबन्धं यथा तथानशे प्राप्तवान् । मन्त्रादिषु यमुद्दिश्य
य उपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः ॥

॥ ६९ ॥ कूटेति । कूटयुद्धविधिज्ञेपि कपटयुद्धप्रकाराभिज्ञेपि सन्मा-
र्गेण योधिनि धर्मयोद्धरि तस्मिन्वीरगामिनी जयश्रीरभिसारिकावृत्तिं
भेजे ॥ कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिकेत्यमरः ॥ जयश्री-
स्तमान्विध्यागच्छदित्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ प्राय इति । अरीणां सर्वेषामपि प्रतापेन तेजसैव भग्नत्वा-
त्तस्य राज्ञः । गन्धेन मदगन्धेनैव भिन्ना भग्ना अन्ये दन्तिनो येन
तस्य गन्धद्विपस्येव । प्रायः प्रायेण रणो दुर्लभः ॥ खलर्थयो गोपि शेष-
विवक्षायां षष्ठीमिच्छन्तीत्युक्तम् ॥

प्रवृद्धौ हीयते चन्द्रः समुद्रोपि तथाविधः ।

स तु तत्समवृद्धिश्च न चाभूत्ताविव क्षयी ॥ ७१ ॥

सन्तस्तस्याभिगमनादत्यर्थं महतः कृशाः ।

उद्धेरिव जीमूताः प्रापुर्दातृत्वमर्थिनः ॥ ७२ ॥

स्तूयमानः स जिह्वाय स्तुत्यमेव समाचरन् ।

तथापि ववृधे तस्य तत्कारिद्वेषिणो यशः ॥ ७३ ॥

दुरितं दर्शनेन घ्नंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ ७४ ॥

॥ ७१ ॥ प्रवृद्धाविति । प्रवृद्धौ सत्यां चन्द्रो हीयते । समुद्रोपि तथा-
विधश्चन्द्रवदेव प्रवृद्धौ हीयते । प्रवृद्ध इति वा पाठः । स राजा तु ता-
भ्यां चन्द्रसमुद्राभ्यां समा वृद्धिर्यस्य स तत्समवृद्धिश्चाभूत् । तौ चन्द्रस-
मुद्राविव क्षयी ॥ जिह्वक्षीत्यादिना इतिप्रत्ययः ॥ नाभूत् ॥

॥ ७२ ॥ सन्त इति । अत्यर्थं कृशा दरिद्रा अत एवार्थिनो याचन-
शीलाः सन्तो विद्वांसो महतस्तस्य राज्ञोभिगमनात् । उद्धेरभिगमनाज्जी-
मूता इव । दातृत्वं प्रापुः ॥ अर्थिभ्यो दानभोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

॥ ७३ ॥ स्तूयमान इति । स राजा स्तुत्यं स्तोत्रार्हमेव यत्तदेव स-
माचरन्त एव स्तूयमानः सन् जिह्वाय ललज्ज । तथापि द्वीणत्वेपि त-
त्कारिणः स्तोत्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारिद्वेषिणस्तस्य राज्ञो यशो ववृधे ॥
गुणाढ्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लज्जैव भूषणमिति भावः ॥

॥ ७४ ॥ दुरितमिति । स राजा उदितः सूर्य इव दर्शनेन दुरितं
घ्नन्निवर्तयन् ॥ तथा स्मर्यते । अग्निचित्कपिला सत्ती राजा भिक्षुर्महोद-
धिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यश इति ॥ तत्त्वस्य वस्तु-
तत्त्वस्यार्थेन समर्थनेन प्रकाशनेन च तमोज्ञानं ध्वान्तं च नुदन् शश्व-
त्प्रजाः स्वतन्त्रयांचक्रे स्वाधीनाश्चकार ॥

इन्दोरगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदेशवः ।

गुणास्तस्य विपक्षेपि गुणिनो लेभिरेन्तरम् ॥ ७५ ॥

पराभिसंधानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरश्वमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ ७६ ॥

एवमुद्यन्प्रभावेण शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ।

वृषेव देवो देवानां राज्ञां राजा बभूव सः ॥ ७७ ॥

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां षष्ठमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ ७८ ॥

दूरापवर्जितच्छत्तैस्तस्याज्ञां शासनापिताम् ।

॥ ७५ ॥ इन्दोरिति । इन्दोरंशवः पद्मेगतयः । प्रवेशरहिता इत्यर्थः । सूर्यस्यांशवः कुमुदेगतयः । गुणिनस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावप्यन्तरमवकाशं लेभिरे प्रापुः ॥

॥ ७६ ॥ परेति । अश्वमेधाय जिगीषोरस्य पराभिसंधानपरं शत्रुवञ्चनप्रधानं यद्यपि विचेष्टितं दिग्विजयरूपं तद्धर्म्यं धर्मादनपेतमेव ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ बभूव ॥ मन्त्रप्रभावोत्साहशक्तिभिरभिसंदध्यादिति कौटिल्यः ॥

॥ ७७ ॥ एवमिति । एवं शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रभावेण कोशदण्डजेन तेजसा ॥ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः ॥ उद्यन्नुद्युञ्जानः स वृषा वासवो देवानां देवो देवदेव इव राज्ञां राजा राजराजो बभूव ॥

॥ ७८ ॥ पञ्चममिति । तं राजानं साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकारभूधारणरूपसमानधर्मत्वाल्लोकपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पञ्चममूचुः । महतां भूतानां पृथिव्यादीनां पञ्चानां षष्ठमूचुः । कुलभूभृतां कुलाचलानां महेन्द्रमलयादीनां सप्तानामष्टममूचुः ॥

॥ ७९ ॥ दूरेति । भूपालाः शासनेषु पक्षेष्वापितामुपन्यस्तां तस्य

दधुः शिरोभिर्भूपाला देवाः पौरंदरीमिव ॥ ७९ ॥

ऋत्विजः स तथानर्च दक्षिणाभिर्महाक्रतौ ॥

यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ८० ॥

इन्द्रादृष्टिर्नियमितगदोद्रेकवृत्तिर्यमोभूद्

यादोनाथः शिवजलपथः कर्मणे नौचराणाम् ।

पूर्वापेक्षी तदनु विदधे कोषवृद्धिं कुबेरस्

तस्मिन्दण्डोपनतचरितं भेजिरे लोकपालाः ॥ ८१ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावतिथिव-
र्णनो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

राज्ञ आज्ञां देवाः पौरंदरीमैन्द्रीमाज्ञामिव दूरापवर्जितच्छन्नैर्दूरात्परिहृता-
तपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥

॥ ८० ॥ ऋत्विज इति । स राजा महाक्रतावश्वमेधेर्विजो याजका-
न्दक्षिणाभिस्तथानर्चार्चयामास ॥ अर्चते भौवादिकाह्लिद् ॥ यथास्य राज्ञो
धनदस्य च नाम साधारणीभूतमेकीभूतम् ॥ उभयोरपि धनदसंज्ञा यथा
स्यात्तथेत्यर्थः ॥

॥ ८१ ॥ इन्द्रादिति । इन्द्रादृष्टिरभूत् । यमो नियमिता निवारिता
गदस्य रोगस्योद्रेक एव वृत्तिर्येन सोभूत् । यादोनाथो वरुणो नौचराणां
नाविकानां कर्मणे संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गोभूत् । तदनु
पूर्वापेक्षी रघुरामादिमहिमाभिज्ञः कुबेरः कोषवृद्धिं विदधे । इत्थं लोक-
पालास्तस्मिन् राज्ञि विषये दण्डोपनतस्य शरणागतस्य चरितं वृत्तिं भेजि-
रे ॥ दुर्बलो बलवत्सेवी विरुद्धाच्छङ्कितादिभिः । वर्तेत दण्डोपनतो भर्त-
र्येवमवास्थित इति कौटिल्यः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
यां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायाम्
 उत्पादयामास निषिद्धशत्रुः ।
 अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात्
 पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव ॥ १ ॥
 शब्दादि निर्विश्य सुखं चिराय
 तस्मिन्प्रतिष्ठापितराजशब्दः ।
 कौमुद्वतेयः कुमुदावदातैर्
 द्यामर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ २ ॥
 पौत्रः कुशस्यापि कुशेशयाक्षः
 ससागरां सागरधीरचेताः ।

यत्पादपांसुसंपर्कादहल्यासीदपांसुला ।
 कारुण्यसिन्धवे तस्मै नमो वैदेहिबन्धवे ॥

॥ १ ॥ स इति । निषिद्धशत्रुर्निवारितरिपुः सोतियिर्नैषधस्य निषधदे-
 शाधीश्वरस्यार्थपते राज्ञः सुतायां निषधान्निषधाख्यान्गोन्द्रात्पर्वतादनून-
 सारमन्यूनबलं पुत्रमुत्पादयामास । यं पुत्रं निषधाख्यं निषधनामकमेवाहुः ।

॥ २ ॥ शब्दादीति । कुमुद्वत्या अपत्यं पुमान्कौमुद्वतेयोतिथिः
 शब्दादि शब्दस्पर्शादि सुखं सुखसाधनं विषयवर्गं निर्विश्योपभुज्य
 चिराय तस्मिन्निषधाख्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः सन्कुमुदावदा-
 तैर्निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितां संपादितां द्यां स्वर्गमारुरोह ॥

॥ ३ ॥ पौत्र इति । कुशेशयाक्षः शतपत्तलोचनः ॥ शतपत्तं कुशे-
 शयमित्यमरः ॥ सागरधीरचेताः समुद्रगम्भीरचित्त एकवीरोसहायशूरः ।

एकातपत्रां भुवमेकवीरः
 पुरार्गलादीर्घभुजो बुभोज ॥ ३ ॥
 तस्यानलौजास्तनयस्तदन्ते •
 वंशश्रियं प्राप नलाभिधानः ।
 यो नड्डलानीव गजः परेषां
 बलान्यमृद्धान्नलिनाभवक्त्रः ॥ ४ ॥
 नभश्चरैर्गीतयशाः स लेभे
 नभस्तलश्यामतनुं तनूजम् ।
 ख्यातं नभःशब्दमयेन नाम्ना
 कान्तं नभोमासमिव प्रजानाम् ॥ ५ ॥
 तस्मै विसृज्योत्तरकोशलानां
 धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रभुत्वम् ।

पुरस्यार्गला कपाटविष्कम्भः ॥ तद्विष्कम्भेर्गलं न नेत्यमरः ॥ तद्वदीर्घ-
 भुजः कुशस्य पौत्रो निषधोपि ससागरामेकातपत्रां भुवं बुभोज पालया-
 मास ॥ भुजोनवन इति नियमात्परस्मैपदम् ॥

॥ ४ ॥ तस्येति । अनलौजा नलाभिधानो नलाख्यस्तस्य निषधस्य
 तनयस्तस्य निषधस्यान्तेवसाने वंशश्रियं राज्यलक्ष्मीं प्राप । नलिन-
 नाभवक्तो यो नलः गजो नड्डलानि नडप्रायस्थलानीव ॥ नडशादाङ्-
 ड्डलजिति ड्डलचप्रत्ययः ॥ परेषां बलान्यमृद्धान्ममर्द ॥

॥ ५ ॥ नभ इति । नभश्चरैर्गन्धर्वादिभिर्गीतयशाः स नलो नभ-
 स्तलश्यामतनुं नभःशब्दमयेन नाम्ना ख्यातम् । नभःशब्दसंज्ञकमि-
 त्यर्थः । नभोमासमिव श्रावणमासमिव प्रजानां कान्तं प्रियं तनूजं
 पुत्रं लेभे ॥

॥ ६ ॥ तस्मा इति । धर्मोत्तरो धर्मप्रधानः स नलः प्रभवे समर्थाय
 तस्मै नभसे तत् उत्तरकोशलानां प्रभुत्वमाधिपत्यं विसृज्य दत्त्वा जरसा

मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टम्
 अदेहबन्धाय पुनर्वबन्ध ॥ ६ ॥
 तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
 राज्ञामजप्योजनि पुण्डरीकः ।
 शान्ते पितर्याहृतपुण्डरीका
 यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥ ७ ॥
 स क्षेमधन्वानममोघधन्वा
 पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।
 क्ष्मां लम्भयित्वा क्षमयोपपन्नं
 वने तपः क्षान्ततरश्चचार ॥ ८ ॥

जरयोपदिष्टम् । वार्द्धके चिकीर्षितमित्यर्थः । मृगैरजर्यं तैः सह संगतम् ॥
 अजर्यं संगतमिति निपातः ॥ पुनरदेहबन्धाय पुनर्देहसंबन्धनिवृत्तये
 बबन्ध । मोक्षार्थं वनं गत इत्यर्थः ॥ अदेहबन्धायेत्यत्र प्रसज्यप्रतिबेधेपि
 नञ्समास इष्यते ॥

॥ ७ ॥ तेनेति । तेन नभसा । द्विपानां पुण्डरीको दिग्गजविशेष
 इव । राज्ञामजप्यो जेतुमशक्यः ॥ क्षप्यजप्यौ शक्यार्थ इति निपात-
 नात्साधुः ॥ पुण्डरीकः पुण्डरीकाख्यः पुत्रोजनि जानितः । पितरि
 शान्ते स्वर्गं गते सति आहृतपुण्डरीका गृहीतश्चेतपद्मा श्रीर्यं पुण्डरीकं
 पुण्डरीकाक्षं विष्णुमिव श्रिता ॥

॥ ८ ॥ स इति । अमोघं धनुर्यस्य सोमोघधन्वा ॥ धनुषश्चेत्यन-
 डादेशः समासान्तः ॥ स पुण्डरीकः प्रजानां क्षेमविधाने दक्षं क्षमयोप-
 पन्नं क्षान्तियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तं क्षेमधन्वानं नाम पुत्रम् ॥ वा संज्ञाया-
 मित्यनडादेशः ॥ क्ष्मां लम्भयित्वा प्रापय्य ॥ लभेर्गत्यर्थत्वाद्विकर्मकत्वम् ॥
 क्षान्ततरोत्यन्तसहिष्णुः सन्वने तपश्चचार ॥

अनीकिनीनां समरेग्रयायी
तस्यापि देवप्रतिमः सुतोभूत् ।
व्यश्रूयतानीकपदावसानं
देवादि नाम त्रिदिवेपि यस्य ॥ ९ ॥
पिता समाराधनतत्परेण
पुत्रेण पुत्री स यथैव तेन ।
पुत्रस्तथैवात्मजवत्सलेन
स तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ १० ॥
पूर्वस्तयोरात्मसमे चिरोढाम्
आत्मोद्भवे वर्णचतुष्टयस्य ।
धुरं निधायैकनिधिर्गुणानां
जगाम यज्वा यजमानलोकम् ॥ ११ ॥

॥ ९ ॥ अनीकिनीनामिति । तस्य क्षेमधन्वनोपि समरेनीकिनीनां
चमूनामग्रयायी देवप्रतिम इन्द्रादिकल्पः सुतोभूत् । अनीकपदावसान-
मनीकशब्दान्तं देवादि देवशब्दपूर्वं यस्य नाम देवानीक इति नामधेयं
त्रिदिवे स्वर्गेपि व्यश्रूयत विश्रुतम् ॥

॥ १० ॥ पितेति । स पिता क्षेमधन्वा समाराधनतत्परेण शुश्रूषाप-
रेण तेन पुत्रेण यथैव पुत्री बभूव तथैव स पुत्रो देवानीक आत्मजवत्स-
लेन तेन पित्रा पितृमान्बभूव ॥ लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फलमनयोरेवा-
सीदित्यर्थः ॥

॥ ११ ॥ पूर्व इति । गुणानामेकनिधिर्यज्वा विधिवदिष्ट्वास्तयोः पि-
तृपुत्रयोः पूर्वः पिता क्षेमधन्वा आत्मसमे स्वतुल्य आत्मोद्भवे पुत्रे देवा-
नीके चिरोढां चिरं धृतां वर्णचतुष्टयस्य धुरं रक्षाभारं निधाय यजमा-
नलोकं यष्टृलोकं नाकं जगाम ॥

वशी सुतस्तस्य वशंवदत्वात्
 स्वेषामिवासीद्विषतामपीष्टः ।
 सकृद्विविन्नानपि हि प्रयुक्तं
 माधुर्यमीष्टे हरिणान्ग्रहीतुम् ॥ १२ ॥
 अहीनगुर्नाम स गां समग्राम्
 अहीनबाहुद्रविणः शशास ।
 यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्
 युवाप्यनर्थैर्यस्यैर्विहीनः ॥ १३ ॥
 गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः
 पुंसां पुमानाद्य इवावतीर्णः ।

॥ १२ ॥ वशीति । तस्य देवानीकस्य वशी समर्थः सुतः अहीनगु-
 र्नाम वक्ष्यमाणनामकः । वशं वशकरं मधुरं वदतीति वशंवदः ॥ प्रिय-
 वशे वदः खजिति खचप्रत्ययः ॥ तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादिष्टवादि-
 त्वात्स्वेषामिव द्विषतामपीष्टः प्रिय आसीत् । अर्थादेवानीकनिर्धारणं ल-
 भ्यते ॥ तथा हि । प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यं सकृदेकवारं विविन्नान्भीता-
 नपि हरिणान्ग्रहीतुं वशीकर्तुमीष्टे शक्नोति ॥

॥ १३ ॥ अहीनगुरिति । अहीनबाहुद्रविणः समग्रभुजपराक्रमः ॥
 द्रविणं काञ्चनं वित्तं द्रविणं च पराक्रम इति विश्वः ॥ हीनसंसर्गपराङ्मु-
 खत्वानीचसंसर्गरहितत्वाद्धेतोर्युवाप्यनर्थैरनर्थकरैर्यस्यैः पानद्यूतादिभि-
 र्विहीनो रहितो योहीनगुर्नाम स पूर्वोक्तो देवानीकसुतः समग्रां सर्वां गां
 भुवं शशास ॥

॥ १४ ॥ गुरोरिति । पुंसामन्तरज्ञो विशेषज्ञश्चतुरो निपुणः सोहीन-
 गुश्च गुरोः पितुरनन्तरम् । अवतीर्णो भुवं प्राप्त आद्यः पुमान्विष्णुरिव ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिश्च
चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ १४ ॥
तस्मिन्प्रयाते परलोकयात्रां
जेतर्यरीणां तनयं तदीयम् ।
उच्चैःशिरस्त्वाज्जितपारियात्रं
लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रम् ॥ १५ ॥
तस्याभवत्सूनुरुदारशीलः
शिलः शिलापट्टविशालवक्षाः ।
जितारिपक्षोपि शिलीमुखैर्यः
शालीनतामव्रजदीड्यमानः ॥ १६ ॥
तमात्मसंपन्नमनिन्दितात्मा

अस्खलितैरप्रतिहतैश्चतुर्भिरुपक्रमैः सामाद्युपायैः ॥ सामादिभिरुपक्रमै-
रिति मनुः ॥ चतुर्दिगीशश्चतसृणां दिशामीशो बभूव ॥

॥ १५ ॥ तस्मिन्निति । अरीणां जेतारि तस्मिन्हीनगौ परलोक-
यात्रां प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैःशिरस्त्वादुन्नतशिरस्कत्वाज्जितः पारियात्रः
कुलशैलविशेषो येन तं पारियात्रं पारियात्राख्यं तदीयं तनयं लक्ष्मी
राज्यलक्ष्मीः सिषेवे किल ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । तस्य पारियात्रस्योदारशीलो महावृत्तः ॥ शीलं
स्वभावे सद्वृत्त इत्यमरः ॥ शिलापट्टविशालवक्षाः शिलः शिलाख्यः सू-
नुरभवत् । यः सूनुः शिलीमुखैर्वाणैः ॥ अलिवाणौ शिलीमुखावित्यमरः ॥
जितारिपक्षोपीड्यमानः स्तूयमानः सन् शालीनतामधृष्टतां लज्जामव्र-
जदगच्छत् ॥ स्यादधृष्टे तु शालीन इत्यमरः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टा-
कार्ययोरिति निपातः ॥

॥ १७ ॥ तमिति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः स पारियात्र आ-

कृत्वा युवानं युवराजमेव ।
 सुखानि सोभुङ्क्त सुखोपरोधि
 वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥ १७ ॥
 तं रागबन्धिष्ववितृप्तमेव
 भोगेषु सौभाग्यविशेषभोग्यम् ।
 विलासिनीनामरतिक्षमापि
 जरा वृथा मत्सरिणी जहार ॥ १८ ॥
 उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयस्
 तस्याप्रथार्थोन्नतनाभिरन्ध्रः ।

त्मसंपन्नं बुद्धिसंपन्नम् ॥ आत्मा जीवो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्त्म चे-
 त्युभयत्राप्यमरः ॥ युवानं तं शिलं युवराजं कृत्वैव सुखान्यभुङ्क्त । न त्वकृ-
 त्वेत्येवकारार्थः ॥ किमर्थं युवराजशब्दकरणमित्याशङ्क्यान्यथा सुखो-
 पभोगो दुर्लभ इत्याह सुखोपरोधीति । हि यस्माद्राज्ञां वृत्तं प्रजापाल-
 नादिरूपं सुखोपरोधि बहुलत्वात्सुखप्रतिबन्धकम् । अत एवोपरुद्धवृत्त-
 म् ॥ उपरुद्धसदृशमित्यर्थः ॥ उपरुद्धः कारादिवद्धः । स्वयमूढभारस्य
 सुखं नास्तीति भावः ॥

॥ १८ ॥ तमिति । रागं बध्नन्तीति रागबन्धिनः । रागप्रवर्तका इ-
 त्यर्थः । तेषु भोगेषु विषयेष्ववितृप्तमेव सन्तं किं च विलासिनीनां भोक्त्री-
 णां सौभाग्यविशेषेण सौन्दर्यातिशयेन हेतुना भोग्यं भोगार्हम् ॥ चजोः
 कुधिण्यतो रिति कुत्वम् ॥ तं पारियात्रं रतिक्षमा न भवतीत्यरतिक्षमा-
 पि अत एव वृथा मत्सरिणी रतिक्षमासु । विलासिनीष्वित्यर्थः । जरा
 जहार वशीचकार ॥

॥ १९ ॥ उन्नाभ इति । तस्य शिलस्य उन्नाभ इत्युद्धतनामधेयः
 प्रसिद्धनामायथार्थं यथा तथोन्नतं नाभिरन्ध्रं यस्य सः । गम्भीरनाभि-

सुतोभवत्पङ्कजनाभकल्पः
 कृत्स्नस्य नाभिर्नृपमण्डलस्य ॥ १९ ॥
 ततः परं वज्रधरप्रभावस्
 तदात्मजः संयति वज्रघोषः ।
 बभूव वज्राकरभूषणायाः
 पतिः पृथिव्याः किल वज्रणाभः ॥ २० ॥
 तस्मिन्गते दां सुकृतोपलब्धां
 तत्संभवं शङ्खणमर्णवान्ता ।
 उत्खातशत्रुं वसुधोपतस्थे
 रत्नोपहारैरुदितैः खनिभ्यः ॥ २१ ॥

रित्यर्थः ॥ तदुक्तम् । स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते ॥ पङ्क-
 जनाभकल्पो विष्णुसदृशः कृत्स्नस्य नृपमण्डलस्य नाभिः प्रधानम् ॥
 नाभिः प्रधाने कस्तूरीमदोपि कचिदीरित इति विश्वः ॥ सुतोभवत् ।
 अचप्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्न इत्यत्राजिति योगविभागादुन्नाभवज्रनाभादयः
 सिद्धाः ॥

॥ २० ॥ तत इति । ततः परं वज्रधरप्रभाव इन्द्रतेजाः संयति
 संग्रामे वज्रघोषः अशनितुल्यध्वनिर्वज्रणाभो नाम तस्योन्नाभस्यात्मजो
 वज्राणां हीराणामाकराः खनय एव भूषणानि यस्यास्तस्याः पृथिव्याः
 पतिर्वभूव किल खलु ॥ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेदे-
 प्यशनावासनान्तर इति केशवः ॥

॥ २१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्वज्रणाभे सुकृतोपलब्धां सुधर्मार्जितां दां
 स्वर्गं गते सत्युत्खातशत्रुमुद्धृत्तारिं शङ्खणं नाम तत्संभवं तदात्मजमर्णवान्ता
 वसुधा खनिभ्य आकरेभ्य उदितैरुत्पन्नै रत्नोपहारैरुत्कृष्टवस्तुसमर्पणैरुप-
 तस्थे सिषेवे ॥ जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयत इत्युक्तम् ॥

तस्यावसाने हरिदश्वधामा
 पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।
 वेलातटेष्पितसैनिकाश्वं
 पुराविदो यं व्युषिताश्वमाहुः ॥ २२ ॥
 आराध्य विश्वेश्वरमीश्वरेण
 तेन क्षितेर्विश्वसहो विजज्ञे ।
 पातुं सहो विश्वसखः समग्रां
 विश्वंभरामात्मजमूर्तिरात्मा ॥ २३ ॥
 अंशे हिरण्याक्षरिपोः स जाते
 हिरण्यनाभे तनये नयज्ञः ।
 द्विषामसद्यः सुतरां तरूणां

॥ २२ ॥ तस्येति । तस्य शङ्खणस्यावसानेन्ते हरिदश्वधामा सूर्य-
 तेजाः । अश्विनोरिव रूपमस्येत्यश्विरूपोतिसुन्दरः । तत्पुत्र इति शेषः
 पित्र्यमिति संबन्धपदसामर्थ्यात् । पित्र्यं पदं प्रपेदे ॥ वेलातटेष्पिता
 निविष्टाः सैनिकाश्वा यस्य तम् । अन्वर्थनामानमित्यर्थः । यं पुत्रं पुरावि-
 दो वृद्धा व्युषिताश्वमाहुः ॥

॥ २३ ॥ आराध्येति । तेन क्षितेरीश्वरेण व्युषिताश्वेन विश्वेश्वरं
 काशीपतिमाराध्योपास्य विश्वसहो नाम विश्वसखः समग्रां सर्वां वि-
 श्वंभरां भुवं पातुं रक्षितुं सहत इति सहः क्षमः ॥ पचाद्यच् ॥ आ-
 त्मजमूर्तिः पुत्ररूप्यात्मा स्वयमेव ॥ आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः ॥
 विजज्ञे सुषुवे ॥ विपूर्वो जनिर्गर्भविमोचने वर्तते ॥ यथाह भगवान्पाणि-
 निः । समां समां विजायत इति ॥

॥ २४ ॥ अंश इति । नयज्ञो नीतिज्ञः स विश्वसहः । हिरण्याक्ष-

हिरण्यरेता इव सानिलोभूत् ॥ २४ ॥

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते

वयस्यनन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजानुविलम्बिबाहुं

कृत्वा कृती वल्कलवान्बभूव ॥ २५ ॥

कौशल्य इत्युत्तरकोशलानां

पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य ।

तस्यौरसः सोमसुतः सुतोभून्

नेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २६ ॥

यशोभिराब्रह्मसभं प्रकाशः

स ब्रह्मभूयं गतिमाजगाम ।

रिपोर्विष्णोरंशे हिरण्यनाभे नाम्नि तनये जाते सति । तरूणां सानिलो हिरण्यरेता हुतभुगिव । द्विषां सुतरामसद्वोभूत् ॥

॥ २५ ॥ पितेति । पितृणामनृणः । निवृत्तपितृऋण इत्यर्थः ॥ प्रजया पितृभ्य इति श्रुतेः ॥ अत एव कृती । कृतकृत्य इत्यर्थः । पिता विश्वसहोन्ते वयसि वार्द्धकेनन्तान्यविनाशानि सुखानि लिप्सुः । मुमुक्षुरित्यर्थः । आजानुविलम्बिबाहुं दीर्घबाहुम् । भाग्यसंपन्नमिति भावः । तं हिरण्यनाभं राजानं कृत्वा वल्कलवान्बभूव । वनं गत इत्यर्थः ॥

॥ २६ ॥ कौशल्य इति । उत्तरकोशलानां पत्युः पतङ्गान्वयभूषणस्य सूर्यवंशाभरणस्य सोमसुतः सोमं सुतवतः । यज्वन इत्यर्थः ॥ सोमे सुज इति किप् ॥ तस्य हिरण्यनाभस्य द्वितीयः सोमश्चन्द्र इव नेत्रोत्सवो नयनानन्दकरः कौशल्य इति प्रसिद्ध औरसो धर्मपत्नीजः सुतोभूत् ॥

॥ २७ ॥ यशोभिरिति । आ ब्रह्मसभाया आब्रह्मसभं ब्रह्मसदनपर्यन्तम् ॥ अभिविधावव्ययीभावः ॥ यशोभिः प्रकाशः प्रसिद्धः स कौश-

ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेधिकारे
 ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुप्रसूतम् ॥ २७ ॥
 तस्मिन्कुलापीडनिभे विपीडं
 सम्यग्महीं शासति शासनाङ्गाम् ।
 प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजेशे
 ननन्दुरानन्दजलाविलाक्ष्यः ॥ २८ ॥
 पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन
 स्पष्टाकृतिः पत्तरथेन्द्रकेतोः ।

रूप्योतिशयेन ब्रह्मवन्तं ब्रह्मिष्ठम् । ब्रह्मविदमित्यर्थः ॥ ब्रह्मशब्दान्मतुवन्ता-
 दिष्ठन्प्रत्यये विन्मतोर्लुगिति मतुपो लुक् । नस्ताद्धित इति टिलोपः ॥ ब्र-
 ह्मिष्ठं ब्रह्मिष्ठाख्यं स्वतनुप्रसूतं स्वात्मजमेव निजे स्वकीयेधिकारे प्रजापा-
 लनकृत्य आधाय निधाय । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं तदेव गतिः ।
 तामाजगाम । मुक्तोभूदित्यर्थः ॥ स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वमित्यमरः ॥ भुवो भा-
 वे क्यप् ॥

॥ २८ ॥ तस्मिन्निति । कुलापीडनिभे कुलशेखरतुल्ये ॥ वैकक्षकं तु
 तत् । यत्तिर्यक्क्षिप्तमुरसि शिखास्वापीडशेखरावित्यमरः ॥ सुप्रजसि
 सत्संतानवति ॥ असिचप्रत्ययः समासान्तः ॥ तस्मिन्प्रजेशे प्रजेश्वरे ब्र-
 ह्मिष्ठे शासनाङ्गां शासनाचिङ्गां महीं विपीडं निर्वाधं सम्यक्शासति स-
 ति आनन्दजलाविलाक्ष्य आनन्दबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं ननन्दुः ॥

॥ २९ ॥ पात्रीकृतेति । गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा
 योग्यीकृतात्मा ॥ योग्यभाजनयोः पात्रमित्यमरः ॥ पत्तरथेन्द्रकेतोर्गरुड-
 ध्वजस्य स्पष्टाकृतिः स्पष्टवपुः । तत्सरूप इत्यर्थः ॥ आकृतिः कथिता रू-
 पे सामान्यवपुषोरपीति विश्वः ॥ पुष्करपत्तनेत्रः पद्मदलाक्षः पुत्रः
 पुत्राख्यो राजा ॥ यद्वा पुत्रशब्द आवर्तनीयः । पुत्रः पुत्राख्यः पुत्रः

तं पुत्रिणां पुष्करपत्तनेत्रः

पुत्रः समारोपयदग्रसंख्याम् ॥ २९ ॥

वंशस्थितिं वंशकरेण तेन

संभाव्य भावी स सखा मघोनः ।

उपस्पृशन्स्पर्शनिवृत्तलौल्यसु

त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप ॥ ३० ॥

तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं

पौष्यां तिथौ पुष्यमसूत पत्नी ।

तस्मिन्नपुष्यन्नुदिते समग्रां

पुष्टिं जनाः पुष्य इव द्वितीये ॥ ३१ ॥

सुतः ॥ तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणामग्रसंख्यां समारोपयत् । अग्रगण्यं चकारेत्यर्थः ॥

॥ ३० ॥ वंशेति । स्पृशन्त इति स्पर्शा विषयाः । तेभ्यो निवृत्तलौल्यो निवृत्ततृष्णः अत एव मघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं भावी भविष्यन् । स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः । स ब्रह्मिष्ठो वंशकरेण वंशप्रवर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्थितिं कुलप्रतिष्ठां संभाव्य संपाद्य त्रिषु पुष्करेषु तीर्थविशेषेषु ॥ दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासः ॥ उपस्पृशन्स्नानं कुर्वन्स्त्रिदशत्वं देवभूयमाप ॥

॥ ३१ ॥ तस्येति । तस्य पुत्राख्यस्य पत्नी पौष्यां पुष्यनक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्यां तिथौ ॥ पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषीत्यमरः ॥ नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यण्प्रत्ययः । टिड्ढाणाञ्जित्यादिना ङीप् ॥ प्रभया निर्जितः पुष्परामो मणिविशेषो येन तं पुष्यं पुष्याख्यमसूत । द्वितीये पुष्ये पुष्यनक्षत्र इव तस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां पुष्टिं वृद्धिमपुष्यन् ॥

महीं महेच्छः परिकीर्य सूनौ
 मनीषिणे जैमिनयेर्पितात्मा ।
 तस्मात्सयोगादधिगम्य योगम्
 अजन्मनेकल्पत जन्मभीरुः ॥ ३२ ॥
 ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे
 ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरूर्वाम् ।
 यस्मिन्नभूज्ज्यायसि सत्यसंधे
 संधिर्ध्रुवः संनमतामरीणाम् ॥ ३३ ॥
 सुते शिशवेव सुदर्शनाख्ये
 दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने सः ।
 मृगायताक्षो मृगयाविहारी

॥ ३२ ॥ महीमिति । महेच्छो महाशयः ॥ महेच्छस्तु महाशय
 इत्यमरः ॥ जन्मभीरुः संसारभीरुः स पुत्रः सूनौ महीं परिकीर्य विसृज्य
 मनीषिणे ब्रह्मविद्याविदुषे जैमिनये मुनयोर्पितात्मा । शिष्यभूतः सन्नित्य-
 र्थः । सयोगाद्योगिनस्तस्माज्जैमिनेर्योगं योगविद्यामधिगम्याजन्मने जन्म-
 निवृत्तये मोक्षायाकल्पत समपद्यत ॥ कृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ॥
 मुक्तोभूदित्यर्थः ॥

॥ ३३ ॥ तत इति । ततः परं स पुण्यः प्रभवः कारणं यस्य स
 तत्प्रभवः । तदात्मज इत्यर्थः । ध्रुवैणौत्तानपादिनोपमेयः ॥ ध्रुव औत्तानपा-
 दिः स्यादित्यमरः ॥ ध्रुवसंधिरूर्वाम् प्रपेदे । ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्य-
 प्रतिज्ञे यस्मिन्ध्रुवसंधौ संनमताम् । अनुद्धतानामित्यर्थः । अरीणां संधिर्ध्रुवः
 स्थिरोभूत् ॥ ततः सार्थं नामेत्यर्थः ॥

॥ ३४ ॥ सुत इति । मृगायताक्षो नृसिंहः पुरुषश्रेष्ठः स ध्रुवसंधि-
 र्दर्शात्ययेन्दुप्रियदर्शने प्रतिपच्चन्द्रनिभे सुदर्शनाख्ये सुते शिशौ सत्येव

सिंहादवापद्विपदं नृसिंहः ॥ ३४ ॥

स्वर्गामिनस्तस्य तमैकमत्याद्

अमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य

साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥ ३५ ॥

नवेन्दुना तन्नभसोपमेयं

शर्वैकसिंहेन च काननेन ।

रघोः कुलं कुङ्गलपुष्करेण

तोयेन चाप्रौढनेरन्द्रमासीत् ॥ ३६ ॥

लोकेन भावी पितुरेव तुल्यः

संभावितो मौलिपरिग्रहात्सः ।

मृगयाविहारी सन्सिंहाद्विपदं मरणमवापत् ॥ व्यसनासक्तिरनयावहेति भावः ॥

॥ ३५ ॥ स्वरिति । स्वर्गामिनः स्वर्गात्तस्य तस्य ध्रुवसंधेरमात्यवर्गः । अनाथा नाथहीना अत एव दीनाः शोच्याः प्रकृतीः प्रजा अवेक्ष्य । कुलतन्तुं कुलालम्बनमेकमद्वितीयं तं सुदर्शनमैकमत्याद्विधिवत्साकेतनाथमयोध्याधीश्वरं चकार ॥

॥ ३६ ॥ नवेति । अप्रौढनेरन्द्रं तद्रघोः कुलं नवेन्दुना बालचन्द्रेण नभसा व्योम्ना । शावः शिशुरेकः सिंहो यस्मिन् ॥ पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः ॥ तेन काननेन च । कुङ्गलं कुङ्गलावस्थं पुष्करं पङ्कजं यस्मिन्तेन तोयेन च उपमेयमुपमातुमर्हमासीत् । नवेन्द्राद्युपमानेन तस्य वर्धिष्णुताशौर्यश्रीमत्त्वानि सूचितानि ॥

॥ ३७ ॥ लोकेनेति । स बालो मौलिपरिग्रहात्किरीटस्वीकाराद्देतोः पितुस्तुल्यः पितृसरूप एव भावी भविष्यति लोकेन जनेनसंभावितस्त-

दृष्टो हि वृण्वन्कलभप्रमाणो-
 प्याशाः पुरोवातमवाप्य मेघः ॥ ३७ ॥
 तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तम्
 आधोरणालम्बितमग्र्यवेशम् ।
 षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात्
 प्रैक्षन्त पौराः पितृगौरवेण ॥ ३८ ॥
 कामं न सोकल्पत पैतृकस्य
 सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय ।
 तेजोमहिम्ना पुनरावृतात्मा
 तद्व्याप चामीकरपिञ्जरेण ॥ ३९ ॥

कितः ॥ तथा हि । कलभप्रमाणः कलभमात्रोपि मेघः पुरोवातमवाप्य
 आशा दिशो वृण्वन्दृष्टो हि ॥

॥ ३८ ॥ तमिति । राजवीथ्यां राजमार्गेधिहस्ति हस्तिनि ॥ विभ-
 क्त्यर्थेव्ययीभावः ॥ यान्तं गच्छन्तम् । हस्तिनमारुह्य गच्छन्तमित्यर्थः ।
 आधोरणालम्बितं शिशुत्वात्सादिना गृहीतमग्र्यवेशमुदारनेपथ्यं षड्वर्षाणि
 भूतः षड्वर्षः ॥ तद्वितार्थेत्यादिना समासः । तमधीष्टो भूतो भूतो भावीत्य-
 धिकारे चित्तवति नित्यमिति तद्वितस्य लुक् ॥ ईषदसमाप्तः षड्वर्षः षड्व-
 र्षदेशीयः ॥ ईषदसमाप्तावित्यादिना देशीयप्रत्ययः ॥ तं षड्वर्षदेशीयमपि
 बालमपि तं सुदर्शनं पौराः प्रभुत्वात्पितृगौरवेण प्रैक्षन्त ॥ पितरि यादृ-
 ग्गौरवं तादृशैव ददृशुरित्यर्थः ॥

॥ ३९ ॥ काममिति । स सुदर्शनः पैतृकस्य सिंहासनस्य कामं
 सम्यक्प्रतिपूरणाय नाकल्पत । बालत्वाद्वाभुं न पर्याप्त इत्यर्थः ॥ चा-
 मीकरपिञ्जरेण कनकगौरिण तेजोमहिम्ना पुनस्तेजःसंपदा त्वावृतात्मा
 विस्तारितदेहः संस्तत्सिंहासनं व्याप व्याप्तवान् ॥

तस्मादधः किञ्चिदिवावतीर्णा-
 वसंसृष्टशन्तौ तपनीयपीठम् ।
 सालक्तकौ भूपतयः प्रसिद्धैर्
 ववन्दिरे मौलिभिरस्य पादौ ॥ ४० ॥
 मणौ महानील इति प्रभावाद्
 अल्पप्रमाणेपि यथा न मिथ्या ।
 शब्दो महाराज इति प्रतीतस्
 तथैव तस्मिन् युज्येर्भकेपि ॥ ४१ ॥
 पर्यन्तसंचारितचामरस्य
 कपोललोलाभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवादश्

॥ ४० ॥ तस्मादिति । तस्मात्सिंहासनादपादानादधः अधोदेशं प्रति
 किञ्चिदिवावतीर्णावीषलुम्बौ तपनीयपीठं काञ्चनपीठमसंसृष्टशन्तावल्प-
 कत्वादप्राप्तौ सालक्तकौ लाक्षारसावासिकावस्य सुदर्शनस्य पादौ भूपत-
 यः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिभिर्मुकुटैर्ववन्दिरे प्रणमुः ॥

॥ ४१ ॥ मणाविति । अल्पप्रमाणेपि मणाविन्द्रनीले प्रभावात्तेजि-
 ष्टत्वाद्देतोर्महानील इति शब्दो यथा मिथ्या निरर्थको न तथैवार्भके
 शिशोवपि तस्मिन्सुदर्शने प्रतीतः प्रसिद्धो महाराज इति शब्दो न मि-
 थ्या युयुजे ॥

॥ ४२ ॥ पर्यन्तेति । पर्यन्तयोः पार्श्वयोः संचारिते चामरे यस्य
 तस्य तस्य बालस्य संबन्धिनः कपोलयोर्लोलावुभौ काकपक्षौ यस्य
 तस्मादाननादुच्चरितो विवादो वचनमर्णवानां वेलास्यपि न चस्खाल ।
 शिशोरपि तस्याज्ञाभङ्गे नासीदित्यर्थः ॥ चपलसंसर्गेपि महान्तो न

अस्खाल वेलास्वपि नार्णवानाम् ॥ ४२ ॥

निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे
न्यस्तं ललाटे तिलकं दधानः ।

तेनैव शून्यान्यरिसुन्दरीणां
मुखानि स स्मेरमुखश्चकार ॥ ४३ ॥

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः
खेदं स यायादपि भूषणेन ।
नितान्तगुर्वीमपि सोनुभावाद्
धुरं धरित्र्या विभरांबभूव ॥ ४४ ॥

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां
कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

चलन्तीति ध्वनिः ॥ उभयकाकपक्षादित्यत्र वृत्तिविषये उभयपुत्र इतिव-
दुभयशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् ॥

॥ ४३ ॥ निर्वृत्तेति । निर्वृत्तो जाम्बूनदपट्टबन्धो यस्य तस्मिन्कृत-
कनकपट्टबन्धे ललाटे न्यस्तं तिलकं दधानः स्मेरमुखः स्मितमुखः
स राजा अरिसुन्दरीणां मुखानि तेनैव तिलकेनैव शून्यानि चकार ।
अखिलमपि शत्रुवर्गमवधीदिति भावः ॥

॥ ४४ ॥ शिरीषेति । शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः । कोमलाङ्ग
इत्यर्थः । अत एव स राजा भूषणेनापि खेदं श्रमं यायाद्गच्छेत् एवंभूतः
स नितान्तगुर्वीमपि धरित्र्या धुरं भुवो भारमनुभावात्सामर्थ्याद्विभरांबभूव
वभार ॥ भीष्मीभृहुवां श्लुवच्चेति विकल्पादाम्प्रत्ययः ॥

॥ ४५ ॥ न्यस्तेति । अक्षरभूमिकायामक्षरलेखनस्थले न्यस्ताक्षरां
राचिताक्षरपङ्क्तिरेखान्यासां लिपिं पञ्चाशद्वर्णात्मिकां मातृकां कात्स्न्येन
यावन्न गृह्णाति स सुदर्शनस्तावच्छ्रुतवृद्धयोगाद्विद्यावृद्धसंसर्गात्सर्वाणि द-

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्
 फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥ ४५ ॥
 उरस्यपर्याप्तनिवेशभागा
 प्रौढीभविष्यन्तमुदीक्षमाणा ।
 संजातलज्जेव तमातपत्र-
 च्छायाच्छलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ ४६ ॥
 अनश्नुवानेन युगोपमानम्
 अबद्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन ।
 अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्
 रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥ ४७ ॥
 न केवलं गच्छति तस्य काले

ण्डनीतेर्नीतिशास्त्रस्य फलान्युपायुङ्क्तान्वभूत् । प्रागेव बद्धफलस्य तस्य
 पश्चादभ्यस्यमानं शास्त्रं संवादार्थमिवाभवदित्यर्थः ॥

॥ ४६ ॥ उरसीति । उरस्यपर्याप्तो निवेशभागो निवासावकाशो यस्याः
 सा । अत एव प्रौढीभविष्यन्तं वर्धिष्यमाणमुदीक्षमाणा प्रौढवपुष्मान्भवि-
 ष्यतीति प्रतीक्षमाणा लक्ष्मीः संजातलज्जेव साक्षादालिङ्गितुं लज्जितेव तं
 सुदर्शनमातपत्रच्छायाच्छलेनोपजुगूह आलिलिङ्ग ॥ छत्तच्छाया लक्ष्मी-
 रूपेति प्रसिद्धिः ॥ प्रौढाङ्गनायाः प्रौढपुरुषालाभे लज्जा भवतीति ध्वनिः ॥

॥ ४७ ॥ अनश्नुवानेनेति । युगोपमानं युगसादृश्यमनश्नुवानेना-
 प्राप्नुवता । अबद्धं मौर्वीकिणो ज्याघातग्रन्थिरेव लाञ्छनं यस्य तेन ।
 अस्पृष्टः खड्गत्सरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन ॥ त्सरुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः ॥
 एवंविधेनापि च तस्य सुदर्शनस्य भुजेन भूमी रक्षावत्यासीत् ॥ शिशो-
 रपि तस्य तेजस्तादृगित्यर्थः ॥

॥ ४८ ॥ नेति । काले गच्छति तस्य केवलं शरीरावयवा एव वि-

ययुः शरीरावयवा विवृद्धिम् ।
 वंश्या गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
 प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥ ४८ ॥
 स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः
 स्मरन्निवाक्लेशकरो गुरूणाम् ।
 तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं
 जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पितृयाः ॥ ४९ ॥
 व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्धम्
 उन्नद्धचूडोऽञ्चितसव्यजानुः ।
 आकर्णमाकृष्टसबाणधन्वा

वृद्धिं प्रसारं न ययुः । किं तु वंशे भवा वंश्या लोककान्ता जनप्रियाः
 प्रारम्भे आदौ सूक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यौदार्यादयोपि प्रथिमानं पृथुत्वमापुः
 खलु ॥

॥ ४९ ॥ स इति । स सुदर्शनः पूर्वस्मिञ्जन्मान्तरे जन्मविशेषे दृ-
 ष्टपाराः स्मरन्निव गुरूणामक्लेशकरः सन् । त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्ग-
 स्त्रिवर्गः । तस्याधिगमस्य प्राप्तेर्मूलं तिस्रो विद्यास्त्रयीवार्त्तादण्डनीतीः पि-
 तृयाः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जग्राह स्वायत्तीचकार ॥ अत्र
 कौटिल्यः । धर्माधिर्मौ त्रय्यामर्थानर्थौ वार्त्तायां नयानयौ दण्डनीत्यामि-
 ति ॥ अत्र दण्डनीतिर्नयद्वारा काममूलमिति द्रष्टव्यम् । आन्वीक्षिक्या
 अनुपादानं त्रय्यन्तर्भावपक्षमाश्रित्य ॥ यथाह कामन्दकः । त्रयी वार्त्ता
 दण्डनीतिस्तिस्रो विद्या मनोर्मताः । त्रय्या एव विभागोऽयं येन सान्वी-
 क्षिकी मतेति ॥

॥ ५० ॥ व्यूह्येति । सोस्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः शिक्ष्यमाणः
 अत एवोत्तरार्धं पूर्वकायं किञ्चिदिव व्यूह्य विस्तार्य स्थितः । उन्नद्धचूड

व्यरोचतास्त्रे स विनीयमानः ॥ ५० ॥

अथ मधु वनितानां नेत्रनिर्वेशनीयं

मनसिजतरुपुष्पं रागबन्धप्रवालम् ।

अकृतकविधि सर्वाङ्गीणमाकल्पजातं

विलसितपदमाद्यं यौवनं स प्रपेदे ॥ ५१ ॥

प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः

समधिकतररूपाः शुद्धसंतानकामैः ।

अधिविविदुरमात्यैराहृतास्तस्य यूनः

ऊर्ध्वमुख्य बद्धकेशः । अश्रितमाकुञ्चितं सव्यं जानु यस्य स आकर्ण-
माकृष्टं सबाणं धनुर्धन्व वा येन स तयोक्तः सन्व्यरोचत । अशोभत ॥

॥ ५१ ॥ अथेति । अथ स सुदर्शनो वनितानां नेत्रैर्निर्वेशनीयं
भोग्यम् । नेत्रपेयमित्यर्थः ॥ निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ॥ मधु क्षौद्रम् ।
रागबन्धो नुरागसंतान एव प्रवालः पल्लवो यस्य तत् । मनसिज एव
तरुस्तस्य पुष्पं पुष्पभूतम् । अकृतकविधि अकृत्रिमसंपादनम् । सर्वाङ्गं
व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् ॥ तत्सर्वादित्यादिना खप्रत्ययः ॥ आकल्पजा-
तमाभरणसमूहभूतम् । आद्यं विलसितपदं विलासस्थानं यौवनं प्रपेदे ॥
विशिष्टमधुपुष्पाकल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्धाकरणात्सवि-
शेषणमालारूपकमेतत् ॥

॥ ५२ ॥ प्रतिकृतीति । दूतिभिः कन्यापरीक्षणार्थं प्रेषिताभिः संद-
र्शिताभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूलिकादिलिखितकन्याप्राति-
मानां रचनाभ्यो विन्यासेभ्यः ॥ पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी ॥ सम-
धिकतररूपाः । चित्रनिर्माणादापि रमणीयनिर्माणा इत्यर्थः । शुद्धसंता-
नकामैरमात्यैराहृता आनीता राजकन्या यूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धि-
न्यौ प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ श्रीश्च भूश्च ते अधिविविदुराधिविन्ने च-

प्रथमपरिगृहीते श्रीभुवौ राजकन्याः ॥ ५२ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ वंशानु-
क्रमो नामाष्टादशः सर्गः ॥

कुः ॥ आत्मना सपत्नीभावं चकुरित्यर्थः ॥ कृतसापत्निकाध्यूढाधिवि-
नेत्यमरः ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
चितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायामष्टादशः
सर्गः ॥ १८ ॥

अग्निवर्णमभिषिच्य राघवः
 स्वे पदे तनयमग्नितेजसम् ।
 शिश्रिये श्रुतवतामपश्चिमः
 पश्चिमे वयसि नैमिषं वशी ॥ १ ॥
 तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्
 तल्पमन्तरितभूमिभिः कुशैः ।
 सौधवासमुटजेन विस्मृतः
 संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ २ ॥
 लब्धपालनविधौ न तत्सुतः

मनसो मम संसारबन्धमुच्छेत्तुमिच्छतः ।

रामचन्द्रपदाम्भोजयुगलं निगडायताम् ॥

॥ १ ॥ अग्निवर्णमिति । श्रुतवतां श्रुतसंपन्नानामपश्चिमः प्रथमो
 वशी यतेन्द्रियो राघवः सुदर्शनः पश्चिमे वयसि वार्द्धके स्वे पदे स्थाने-
 ग्नितेजसं तनयमग्निवर्णमभिषिच्य नैमिषं नैमिषारण्यं शिश्रिये श्रितवान् ॥

॥ २ ॥ तत्रेति । तत्र नैमिषे तीर्थसलिलेन दीर्घिका विहारवापीर-
 न्तरितभूमिभिः कुशैस्तल्पं शय्यामुटजेन पर्णशालया सौधवासं विस्मृतो
 विस्मृतवान्सः ॥ कर्तरि क्तः ॥ फले स्वर्गादिफले निःस्पृहस्तपः संचि
 काय संचितवान् ॥

॥ ३ ॥ लब्धेति । तत्सुतः सुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्णो लब्धपालनविधौ
 लब्धस्य राज्यस्य पालनकर्मणि खेदं नाप । अक्लेशेनापालयदित्यर्थः ॥

खेदमाप गुरुणा हि मेदिनी ।
 भोक्तुमेव भुजनिर्जितद्विषा
 न प्रसाधयितुमस्य कल्पिता ॥ ३ ॥
 सोधिकारमभिकः कुलोचितं
 काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
 संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं
 स्त्रीविधेयनवयौवनोभवत् ॥ ४ ॥
 कामिनीसहचरस्य कामिनस्
 तस्य वेश्मसु मृदङ्गनादिषु ।
 ऋद्धिमन्तमधिकर्द्धिरुत्तरः
 पूर्वमुत्सवमपोहदुत्सवः ॥ ५ ॥

कुतः । हि यस्माद्भुजनिर्जितद्विषा गुरुणा पित्रा मेदिन्यस्याश्रिवर्णस्य
 भोक्तुमेव कल्पिता । प्रासाधयितुं न ॥ प्रसाधनं कण्टकशोधनम् ।
 अलं कृतिर्ध्वन्यते ॥ तथा च यथालंकृत्य नीता युवतिः केवलमुपभुज्यते
 तद्वदिति भावः ॥

॥ ४ ॥ स इति । अभिकः कामुकः ॥ अनुकाभिकाभीकः कमितेति
 निपातः ॥ कप्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोभिक इत्यमरः ॥ सोमि-
 वर्णः कुलोचितमधिकारं प्रजापालनं काश्चन समाः कतिचिद्वत्सरान्स्व-
 यमवर्तयदकरोत् ॥ अतःपरं सचिवेषु संनिवेश्य निधाय स्त्रीविधेयं स्त्र्य-
 धीनं नवयौवनं यस्य सोभवत् । ह्यासक्तोभूदित्यर्थः ॥

॥ ५ ॥ कामिनीति । कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदङ्गनादि-
 षु मृदङ्गनादवस्तु वेश्मस्वाधिकर्द्धिः पूर्वस्मादधिकसंभार उत्तर उत्सवः
 ऋद्धिमन्तं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवमपोहदपानुदत् ॥ उत्तरोत्तराधिका त-
 स्योत्सवपरंपरा वृत्तेत्यर्थः ॥

इन्द्रियार्थपरिशून्यमक्षमः
 सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
 अन्तरेव विहरन्दिवानिशं
 न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥
 गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां
 दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ।
 तद्रवाक्षविवरावलम्बिना
 केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ ७ ॥
 तं कृतप्रणतयोनुजीविनः
 कोमलात्मनखरागरूपितम् ।
 भेजिरे नवदिवाकरातप-
 स्पृष्टपङ्कजतुलाधिरोहणम् ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थपरिशून्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणान्तरं क्षणभेदं सोढुमक्षमोऽक्षतः सोऽभिवर्णो दिवानिशमन्तरेव विहरन्समुत्सुका दर्शनाकाङ्क्षिणीः प्रजा न व्यपैक्षत नापेक्षितवान् ॥

॥ ७ ॥ गौरवादिति । जातु कदाचिन्मन्त्रिणां गौरवाद्गुस्त्वाद्धेतोः । मन्त्रिवचनानुरोधादित्यर्थः । प्रकृतिभिः प्रजाभिः काङ्क्षितं यदपि दर्शनं ददौ तदपि गवाक्षविवरावलम्बिना केवलेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितम् । न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ तमिति । कोमलेन मृदुलेनात्मनखानां रागेणारूप्येन रूपितं चुरितम् । अत एव नवदिवाकरातपेन स्पृष्टं व्याप्तं यत्पङ्कजं तस्य तुलां साम्यतामधिरोहति प्राप्नोतीति तुलाधिरोहणम् । तं चरणमनुजीविनः कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः सन्तो भेजिरे सिषेविरे ॥

यौवनोन्नतविलासिनीस्तन-

क्षोभलोलकमलाश्च दीर्घिकाः ।

गूढमोहनगृहास्तदम्बुभिः

स व्यगाहत विगाढमन्मथः ॥ ९ ॥

तत्र सेकहृतलोचनाञ्जनैर्

धौतरागपरिपाटलाधरैः ।

अङ्गनास्तमधिकं व्यलोभय-

न्नार्पितप्रकृतिकान्तिभिर्मुखैः ॥ १० ॥

घ्राणकान्तमधुगन्धकर्षिणीः

पानभूमिरचनाः प्रियासखः ।

॥ ९ ॥ यौवनेति । विगाढमन्मथः प्रौढमदनः सोमिवर्णो यौवनेन हे-
तुना उन्नतानां विलासिनीस्तनानां क्षोभेणाघातेन लोलानि चञ्चलानि
कमलानि यासां ताः । तदम्बुभिस्तासां दीर्घिकाणामम्बुभिर्गूढान्यन्तर्हि-
तानि मोहनगृहाणि सुरतभवनानि यासु ता दीर्घिका व्यगाहत ॥ स्त्री-
भिः सह दीर्घिकासु विजहारेत्यर्थः ॥

॥ १० ॥ तत्रेति । तत्र दीर्घिकास्वङ्गनाः सेकेन हृतं लोचनाञ्जनं
नेत्रकज्जलं येषां तैः । रज्यतेनेनेति रागो रागद्रव्यं लाक्षादि । रागस्य
परिपाटलोद्गुणः ॥ गुणे शुक्लादयः पुंसोत्यमरः ॥ धौतो रागपरिपा-
टलो येषां ते तथोक्ता अधरा येषां तैः । निवृत्तसांक्रामिकरागैरित्यर्थः ।
अत एवार्पितप्रकृतिकान्तिभिः । अभिव्यञ्जितस्वाभाविकरागैरित्यर्थः ।
एवंभूतैर्मुखैस्तममिवर्णमधिकं व्यलोभयन्प्रलोभितवत्यः ॥

॥ ११ ॥ घ्राणेति । प्रियासखः सोमिवर्णो घ्राणकान्तेन घ्राणतर्पणेन
मधुगन्धेन कर्षिणीर्मनोहारिणीः । रच्यन्त इति रचनाः । पानभूमय
एव रचनाः ॥ रचिताः पानभूमय इत्यर्थः ॥ वासितासखः करिणीसह-

अभ्यपद्यत स वासितासखः

पुष्पिताः कमलिनीरिव द्विपः ॥ ११ ॥

सातिरेकमदकारणं रहस्

तेन दत्तमभिलेषुरङ्गनाः ।

ताभिरप्युपहृतं मुखासवं

सोपिवद्वकुलतुल्यदोहदः ॥ १२ ॥

अङ्गमङ्गपरिवर्तनोचिते

तस्य निन्यतुरशून्यतामुभे ।

वल्लकी च हृदयंगमस्वना

वल्गुवागपि च वामलोचना ॥ १३ ॥

स स्वयं प्रहतपुष्करः कृती

चरः ॥ वासिता करिणीस्त्रियोरित्यमरः ॥ द्विपः पुष्पिताः कमलिनीरिव ।
अभ्यपद्यताभिगतः ॥

॥ १२ ॥ सातिरेकेति । अङ्गना रहो रहसि सातिरेकस्य सातिश-
यस्य मदस्य कारणं तेनाग्निवर्णेन दत्तं मुखासवमभिलेषुः । वकुलेन
तुल्यदोहदस्तुल्याभिलाषः ॥ अथ दोहदम् । इच्छाकाङ्क्षा स्पृहेहा
तृडित्यमरः ॥ वकुलद्रुमस्याङ्गनामद्यार्थित्वात्तुल्याभिलाषत्वम् ॥ सोपि
ताभिरङ्गनाभिरुपहृतं दत्तं मुखासवमपिवत् ॥

॥ १३ ॥ अङ्गमिति । अङ्गपरिवर्तनोचिते उत्सङ्गविहारार्हे उभे त-
स्याग्निवर्णस्याङ्गमशून्यतां पूर्णतां निन्यतुः ॥ के उभे । हृदयंगमस्वना मनो-
हरध्वनिर्वल्लकी वीणा च वल्गुवाक् मधुरभाषिणी वामलोचना कामिन्यपि
च । हृदयं गच्छतीति हृदयंगमः ॥ खचप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्याना-
स्खचप्रत्ययः ॥ अङ्गाधिरोपितयोर्वीणावामाक्षयोर्वीद्यगीताभ्यामरंस्तेत्यर्थः ॥

॥ १४ ॥ स इति । रुती कुशलः स्वयं प्रहतपुष्करो वादितवाद्यमुखो

लोलमाल्यवलयो हरन्मनः ।

नर्तकीरभिनयातिलङ्घिनीः

पार्श्ववर्तिषु गुरुष्वलज्जयत् ॥ १४ ॥

चारु नृत्यविगमे च तन्मुखं

स्वेदभिन्नतिलकं परिश्रमात् ।

प्रेमदत्तवदनानिलः पिव-

न्नत्यजीवदमरालकेश्वरौ ॥ १५ ॥

तस्य सावरणदृष्टसंध्यः

काम्यवस्तुषु नवेषु सङ्गिनः ।

लोलानि माल्यानि वलयानि च यस्य स तथोक्तो मनो हरन् । नर्तकी-
नामिति शेषः । सोऽभिवर्णोऽभिनयातिलङ्घिनीः । अभिनयेषु स्खलन्तीरित्य-
र्थः । नर्तकीर्विलासिकाः ॥ शिल्पिनि ष्वुन्निति ष्वुन्प्रत्ययः । विद्वौरादि-
भ्यश्चेति ङीष् ॥ नर्तकीलासिके समे इत्यमरः ॥ गुरुषु नाट्याचार्येषु
पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्स्वेवालज्जयल्लज्जामगमयत् ॥

॥ १५ ॥ चार्विति । चारु सुन्दरं नृत्यविगमे लास्यावसाने परिश्र-
मान्नर्तनप्रयासात्स्वेदेन भिन्नतिलकं विशीर्णतिलकं तन्मुखं नर्तकीमुखं
प्रेम्णा दत्तवदनानिलः प्रवर्तितमुखमारुतः पिवन् अमराणामलकायाश्चे-
श्वराविन्द्रकुबेरावत्यजीवदतिक्रम्याजीवत् । ततोऽप्युत्कृष्टजीवित आसीदि-
त्यर्थः ॥ इन्द्रादेरपि दुर्लभमीदृशं सौभाग्यमिति भावः ॥

॥ १६ ॥ तस्येति । उपसृत्य अन्यत्र गत्वा [नवेषु] काम्यवस्तुषु
शब्दादिष्विन्द्रियार्थेषु सङ्गिन आसक्तिमतः सतस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्ना
दृष्टाः प्रकाशाश्च संध्यः साधनानि येषु ते समागमाः संगमा बल्लभाभिः
प्रेयसीभिः सामिभुक्तविषया अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे ॥ अत्र गोनर्दीयः ।
संधिर्द्विविधः । सावरणः प्रकाशश्च । सावरणो भिक्षुक्यादिना प्रकाशः

वल्लभाभिरुपसृत्य चक्रिरे
 सामिभुक्तविषयाः समागमाः ॥ १६ ॥
 अङ्गुलीकिसलयाग्रतर्जनं
 भ्रूविभङ्गकुटिलं च वीक्षितम् ।
 मेखलाभिरसकृच्च बन्धनं
 वञ्चयन्प्रणयिनीरवाप सः ॥ १७ ॥
 तेन दूतिविदितं निषेदुषा
 पृष्ठतः सुरतवाररात्रिषु ।
 शुश्रुवे प्रियजनस्य कातरं
 विप्रलम्भपरिशङ्किनो वचः ॥ १८ ॥
 लौल्यमेत्य गृहिणीपरिग्रहान्
 नर्तकीष्वसुलभासु तद्वपुः ।

स्वयमुपेत्य केनापीति ॥ इतः स्वयमुपसृत्य विशेषार्थी तत्र स्थितोनुपजापं
 स्वयं संधेय इति वात्स्यायनः ॥ अन्यत्र गतं तं कथंचित्संधाय पुनरुपग-
 मायार्धोपभोगेनानिवृत्ततृष्णं चक्रुरित्यर्थः ॥

॥ १७ ॥ अङ्गुलीति । सोमिवर्णः प्रणयिनीः प्रेयसीर्वञ्चयन्नन्यत्र
 गच्छन् अङ्गुल्यः किसलयानि तेषामग्राणि तैस्तर्जनं भर्त्सनं भ्रूविभङ्गेन
 भ्रूभेदेन कुटिलं वक्रं वीक्षितं वीक्षणं च असकृन्मेखलाभिर्वन्धनं चावाप ।
 अपराधिनो दण्ड्या इति भावः ॥

॥ १८ ॥ तेनेति । सुरतस्य वारो वासरः । तस्य रात्रिषु दूतीनां
 विदितं यथा तथा पृष्ठतः प्रियजनस्य पश्चाद्वागे निषेदुषा तेनाभिवर्णेन
 विप्रलम्भपरिशङ्किनो विरहशङ्किनः । प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनः ।
 तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मां पाहीत्येवमादि दीनवचनं शुश्रुवे ॥

॥ १९ ॥ लौल्यमिति । गृहिणीपरिग्रहाद्वाज्ञीभिः समागमाद्देतोर्नर्त-

वर्तते स्म स कथंचिदालिख-

नङ्गुलीक्षणसन्नवर्तिकः ॥ १९ ॥

प्रेमगर्वितविषक्षमत्सराद्

भायताच्च मदनान्महीक्षितम् ।

निन्युरुत्सवविधिच्छलेन तं

देव्य उज्जितरुषः कृतार्थताम् ॥ २० ॥

प्रातरेत्य परिभोगशोभिना

दर्शनेन कृतखण्डनव्यथाः ।

प्राञ्जलिः प्रणयिनीः प्रसादयन्

सोदुनोत्प्रणयमन्थरः पुनः ॥ २१ ॥

कीषु वेश्यास्वसुलभासु दुर्लभासु सतीषु लौल्यमौत्सुक्यमेत्य प्राप्य अङ्गु-
ल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्नवर्तिको विगलितशलाकः सोमिवर्णस्तासां
नर्तकीनां वपुस्तद्वपुरालिखन्कथंचिद्वर्तते स्मावर्तत ॥

॥ २० ॥ प्रेमेति । प्रेम्णा स्वविषयेण प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते
विपक्षे सपत्नजने मत्सराद्वैरादायतात्प्रवृद्धान्मदनाच्च हेतोर्देव्यो राज्य
उज्जितरुषस्त्यक्तरोषाः सत्यस्तं महीक्षितमुत्सवाविधिच्छलेन महोत्सवकर्म-
व्याजेन । कृतार्थः प्रयोजनं येन स कृतार्थः । तस्य भावं कृतार्थतां निन्युः ॥
मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥

॥ २१ ॥ प्रातरिति । सोमिवर्णः प्रातरेत्यागत्य परिभोगशोभिना
दर्शनेन हेतुना ॥ दृशेर्ष्यन्ताल्लुचुट् ॥ कृता खण्डनव्यथा याभिस्तास्त-
थोक्ताः । खण्डिता इत्यर्थः ॥ तदुक्तम् । ज्ञातेन्यासङ्गविरुते खण्डितेर्ष्या-
कषायितेति ॥ प्रणयिनीः प्राञ्जलिः प्रसादयन् तथापि प्रणयमन्थरः
प्रणयेन नर्तकीगतेन मन्थरः अलसः । अत्र शिथिलप्रयत्नः सान्नित्यर्थः ।
पुनरदुनोत्पर्यतापयत् ॥

स्वप्रकीर्तितविपक्षमङ्गनाः
 प्रत्यभैत्सुरवदन्त्य एव तम् ।
 प्रच्छदान्तगलिताश्रुबिन्दुभिः
 क्रोधभिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥
 क्लृप्तपुष्पशयनौल्लतागृहान्
 एत्य दूतिकृतमार्गदर्शनः ।
 भ्रन्वभूत्परिजनाङ्गनारतं
 सोवरोधभयवेपथूत्तरम् ॥ २३ ॥
 नाम वल्लभजनस्य ते मया
 प्राप्य भाग्यमपि तस्य काङ्क्ष्यते ।

॥ २२ ॥ स्वमेति । स्वप्ने प्रकीर्तितो विपक्षः सपत्नजनो येन तं तमभिवर्णम् । अवदन्त्य एव । त्वया गोत्रस्खलनं कृतमित्यनुपालम्भमाना एव । प्रच्छदस्यास्तरणपटस्यान्ते मध्ये गलिता अश्रुबिन्दवो येषु तैः क्रोधेन भिन्नानि भग्नानि वलयानि येषु तैर्विवर्तनैः पराग्विलुण्ठनैः प्रत्यभैत्सुः प्रतिचक्रुः । तिरश्चक्रुरित्यर्थः ॥

॥ २३ ॥ क्लृप्तेति । सोमिवर्णो दूतिभिः कृतमार्गदर्शनः सन् क्लृप्तपुष्पशयनान् लतागृहानेत्यावरोधादन्तःपुरजनाद्भयेन यो वेपथुः कम्पः तदुत्तरं तत्प्रधानं यथा तथा परिजनाङ्गनारतं दासीरतमन्वभूत् । परिजनश्चासावङ्गना चेति विग्रहः ॥ अत्र डीवन्तस्यापि दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गभयाद्भ्र-स्वत्वं कृतम् । अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्विरामित्युपदेशात् ॥

॥ २४ ॥ नामेति । मया ते वल्लभजनस्य प्रियजनस्य नाम प्राप्य तन्नाम्नाह्वानं लब्ध्वा तस्य त्वद्वल्लभजनस्य यद्भाग्यम् । तत्परिहासकारणमिति शेषः । तदपि काङ्क्ष्यते ॥ बत हन्त मम मनो लोलुपं गृध्रु । इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्खलितं स्खलितवन्तं तमभिवर्णमूचुः ॥

लोलुपं बत मनो ममेति तं
 गोत्रविस्खलितमूर्चुरङ्गनाः ॥ २४ ॥
 चूर्णबभ्रु ललितस्रगाकुलं
 छिन्नमेखलमलक्तकाङ्क्षितम् ।
 उत्थितस्य शयनं विलासिनस्य
 तस्य विभ्रमरतान्यपावृणोत् ॥ २५ ॥
 स स्वयं चरणरागमादधे

गोत्रं नाम्नि कुले चल इति यादवः ॥ तन्नामलाभे सति तद्भाग्यमपि काङ्क्षति नो मनः । अहो तृष्णा । इति सोलुण्ठमुपालभन्तेत्यर्थः ॥

॥ २५ ॥ चूर्णेति । चूर्णबभ्रु चूर्णैर्व्यानतकरणेधोमुखावस्थितायाः
 स्त्रियाश्चिकुरगलितैः कुङ्कुमादिभिर्वभ्रु पिङ्गलम् ॥ बभ्रु स्यात्पिङ्गले त्रिष्वि-
 त्यमरः ॥ ललितस्रगाकुलं करिपदाख्यबन्धे स्त्रिया भूमिगतमस्तकतया
 पतिताभिर्लुलितस्रगिभराकुलम् । छिन्नमेखलं हरिविक्रमकरणे स्त्रिया
 उच्छिन्नैकचरणत्वाच्छिन्नमेखलम् । गलितमेखलमित्यर्थः । अलक्तकाङ्क्षितं
 धैनुकबन्धे भूतलनिहितकान्ताचरणलाक्षारागरूपितं शयनम् । कर्तृ । उ-
 त्थितस्य । शयनादिति भावः । विलासिनस्तस्याग्निवर्णस्य विभ्रमरतानि ली-
 लारतानि । सुरतबन्धविशेषानित्यर्थः । अपावृणोत्स्फुटीचकार ॥ व्यान-
 तादीनां लक्षणं रतिरहस्ये । व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादधोमुखचतु-
 ष्पदारुतिः । तत्कार्तिं समधिरुह्य बल्लभः स्यादृषादिपशुसंस्थितास्थिरः ॥
 भूगतस्तनभुजास्यमस्तकामुन्नतस्त्रिचमधोमुखीं स्त्रियम् । क्रामति स्वकर-
 रुष्टमेहने बल्लभे करिपदं तदुच्यते ॥ योषिदेकचरणे समुत्थिते जायते
 हि हरिविक्रमाद्वयः ॥ न्यस्तहस्तयुगला निजे पदे योषिदेति कटिरूढ-
 बल्लभा । अग्रतो यदि शनैरधोमुखी धैनुकं वृषवदुन्नते प्रिय इति ॥

॥ २६ ॥ स इति । सोग्निवर्णः स्वयमेव योषितां चरणयो रागं ला-

योषितां न च तथा समाहितः ।

लोभ्यमाननयनः श्लथांशुकैर्

मेखलागुणपदैर्नितम्बिभिः ॥ २६ ॥

चुम्बने विपरिवर्तिताधरं

हस्तरोधि रशनाविघट्टने ।

विघ्नितेच्छमपि तस्य सर्वतो

मन्मथेन्धनमभूदधूरतम् ॥ २७ ॥

दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीर्

नर्मपूर्वमनुपृष्ठसंस्थितः ।

छायया स्मितमनोज्ञया वधूर्

ह्रीनिमीलितमुखीश्चकार सः ॥ २८ ॥

क्षारसमादधेर्पयामास ॥ किं च श्लथांशुकैः । प्रियाङ्गुस्पर्शादिति भावः ।
नितम्बिभिर्नितम्बवद्विर्मेखलागुणपदैर्जघनैः ॥ पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः
क्रीबे तु जघनं पुर इत्यमरः ॥ लोभ्यमाननयन आरुष्यमाणदृष्टिः सन्
तथा समाहितोवहितो नादधे । यथा सम्यग्रागरचना स्यादिति शेषः ॥

॥ २७ ॥ चुम्बन इति । चुम्बने प्रवृत्ते सति विपरिवर्तिताधरं परि-
हृतोष्ठम् । रशनाया विघट्टने ग्रन्थिविस्त्रंसने प्रसक्ते सति हस्तं रुणद्धि
वारयतीति हस्तरोधि । इत्थं सर्वतः सर्वत्र विघ्नितेच्छं प्रतिहतमनोरथमपि
वधूनां रतं सुरतं तस्याभिवर्णस्य मन्मथेन्धनं कामोद्दीपनमभूत् ॥

॥ २८ ॥ दर्पणेष्विति । सोमिवर्णो दर्पणेषु परिभोगदर्शिनीः संभो-
गचिह्नानि पश्यन्तीर्वधूर्नर्मपूर्वं परिहासपूर्वमनुपृष्ठं तासां पृष्ठभागे सं-
स्थितः सन् स्मितेन मनोज्ञया छायया दर्पणगतेन स्वप्रतिबिम्बेन
ह्रीनिमीलितमुखीर्लज्जावनतमुखीश्चकार ॥ तमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इ-
त्यर्थः ॥

कण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनं
 न्यस्तपादतलमग्रपादयोः ।
 प्रार्थयन्त शयनोत्थितं प्रियासु
 तं निशात्ययविसर्गचुम्बनम् ॥ २९ ॥
 प्रेक्ष्य दर्पणतलस्थमात्मनो
 राजवेषमतिशक्रशोभिनम् ।
 पिप्रिये न स तथा यथा युवा
 व्यक्तलक्ष्म परिभोगमण्डनम् ॥ ३० ॥
 मित्रकृत्यमपादिश्य पार्श्वतः
 प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।

॥ २९ ॥ कण्ठेति । प्रियाः शयनादुत्थितं तमभिवर्णं कण्ठसक्तं क-
 ण्ठार्पितं मृदुबाहुबन्धनं यस्मिंस्तत् । अग्रपादयोः स्वकीययोन्यस्ते पादत-
 ले यस्मिंस्तत् । निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र यच्चुम्बनं तत्प्रार्थ-
 यन्त ॥ दुह्याच् इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ अत्र गोनर्दीयः । रतावसाने
 यदि चुम्बनादि प्रयुज्य यायान्मदनोस्य वास इति ॥

॥ ३० ॥ प्रेक्षयेति । युवा सोमिवर्णोतिशक्रं यथा तथा शोभमानम-
 तिशक्रशोभिनं दर्पणतलस्थं दर्पणसंक्रान्तमात्मनो राजवेषं प्रेक्ष्य तथा न
 पिप्रिये न तुतोष यथा व्यक्तलक्ष्म प्रकटचिह्नं परिभोगमण्डनं प्रेक्ष्य
 पिप्रिये ॥

॥ ३१ ॥ मित्रेति । मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यमपादिश्य व्याजीकृत्य पार्श्व-
 तः प्रस्थितमन्यतो गन्तुमुद्युक्तमनवस्थितमवस्थातुमक्षमं तमभिवर्णं प्रियाः
 हे शठ हे गूढविप्रियकारिन् ॥ गूढविप्रियरुच्छठ इति दशरूपके ॥ तव
 पलायनस्य छलानि अञ्जसा तत्त्वतः ॥ तत्त्वे त्वद्वाञ्जसा द्वयमित्यमरः ॥
 विद्म जामीमः ॥ विदो लटो वेति वैकल्पिको मादेशः ॥ इति । उक्तेति

विद्म हे शठ पलायनच्छला-
न्यञ्जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥
तस्य निर्दयरतिश्रमालसाः
कण्ठसूत्रमपदिश्य योषितः ।
अध्यशेरत बृहदुजान्तरं
पीवरस्तनविलुप्तचन्दनम् ॥ ३२ ॥
संगमाय निशि गूढचारिणं
चारदूतिकथितं पुरोगताः ।

शेषः । कचग्रहैः केशाकर्षणै रुरुधुः ॥ अत्र गोनर्दीयः । ऋतुस्नाताभि-
गमने मित्रकार्ये तथापादि । त्रिष्वेतेषु प्रियतमः क्षन्तव्यो वारगम्ययेति ॥
विरक्तलक्षणप्रस्तावे वात्स्यायनः । मित्रकृत्यं चापदिश्यान्यत्र शेत इति ॥

॥ ३२ ॥ तस्येति । निर्दयरतिश्रमेणालसा निश्चेष्टा योषितः कण्ठ-
सूत्रमालिङ्गनविशेषमपदिश्य व्याजीकृत्य पीवरस्तनाभ्यां विलुप्तचन्दनं
प्रमृष्टाङ्गरागं तस्याभिवर्णस्य बृहदुजान्तरमध्यशेरत वक्षःस्थले शेरते
स्म ॥ कण्ठसूत्रलक्षणं तु । यत्कुर्वते वक्षसि वल्लभस्य स्तनाभिघातं निवि-
डोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदान्ति सन्तः । इद-
मेव रतिरहस्ये स्तनालिङ्गनमित्युक्तम् । तथा हि । उरसि कभितुरुच्चैरा-
दिशन्ती वराङ्गी स्तनयुगमुपधत्ते यत्स्तनालिङ्गनं तदिति ॥

॥ ३३ ॥ संगमायेति । संगमाय सुरतार्थं निशि गूढमज्ञातं चरति
इष्टगृहं प्रति गच्छतीति गूढचारी । तं चारदूतिकथितम् । चरन्तीति
चारा गूढचारिण्यः ॥ ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण इति णप्रत्ययः ॥ चाराश्च
ता दूत्यश्च चारदूतयः । ताभिः कथितं निवेदितं तमभिवर्णमङ्गनाः
पुरोगे गताः । अवरुद्धमार्गाः सत्य इत्यर्थः । हे कामुक तमसा वृतो

वञ्चयिष्यसि कुतस्तमोवृतः
 कामुकेति चकृषुस्तमङ्गनाः ॥ ३३ ॥
 योषितामुडुपतेरिवार्चिषां
 स्पर्शनिर्वृतिमसाववाप्नुवन् ।
 आरुरोह कुमुदाकरोपमां
 रात्रिजागरपरो दिवाशयः ॥ ३४ ॥
 वेणुना दशनपीडिताधरा
 वीणया नखपदाङ्कितोरवः ।
 शिल्पकार्यं उभयेन वेजितास्
 तं विजिह्वनयना व्यलोभयन् ॥ ३५ ॥

गूढः सन्कुतो वञ्चयिष्यसि । इति । उपालभ्येति शेषः । चकृषुः ॥
 स्ववासं निन्युरित्यर्थः ॥

॥ ३४ ॥ योषितामिति । उडुपतेरिन्दोरर्चिषां भासामिव ॥ ज्वाला
 भासो न पुंस्यर्चिरित्यमरः ॥ योषितां स्पर्शनिर्वृतिं स्पर्शसुखमवाप्नुवन् ।
 किं च रात्रिषु जागरपरः । दिवा दिवसेषु शेते स्वापितीति दिवाशयः ॥
 अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः ॥ असावन्निवर्णः कुमुदाकरस्योपमां साम्य-
 मारुरोह प्राप ॥

॥ ३५ ॥ वेणुनेति । दशनैः पीडिताधरा दष्टोष्ठाः । नखपदैर्नख-
 क्षतैरङ्कितोरवश्चिह्नितोत्सङ्गाः । व्रणिताधरोरुत्वादक्षमा इत्यर्थः । तथा
 पि वेणुना वीणया चेत्युभयेन । अधरोरुपीडाकरेणेत्यर्थः । वेजिताः
 पीडिताः शिल्पं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वन्तीति शिल्पकार्यो गायिकाः ॥
 कर्मण्यपिण्यण् । टिट्टाणजित्यादिना डीप् ॥ तं विजिह्वनयनाः कुटि-
 लदृष्टयः । स्वं चेष्टितं जानन्नपि वृथा नः पीडयतीति साभिप्रायं पश्य-
 न्त्य इत्यर्थः । व्यलोभयन् ॥ तथाविधालोकनमपि तस्याकर्षकमेवाभूदिति
 भावः ॥

अङ्गसत्त्ववचनाश्रयं मिथः
 स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ।
 स प्रयोगनिपुणैः प्रयोक्तृभिः
 संजघर्ष सह मित्रसंनिधौ ॥ ३६ ॥
 अंसलम्बिकुटजार्जुनस्रजस्
 तस्य नीपरजसाङ्गरागिणः ।
 प्रावृषि प्रमदवर्हिणेष्वभूत्
 कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥ ३७ ॥
 विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखीर्
 नानुनेतुमबलाः स तत्त्वरे ।

॥ ३६ ॥ अङ्गेति । अङ्गं हस्तादि । सत्त्वमन्तःकरणम् । वचनं गेयं चा-
 श्रयः कारणं यस्य तदङ्गसत्त्ववचनाश्रयम् । आङ्गिकसात्त्विकवाचिकरू-
 पेण त्रिविधमित्यर्थः ॥ यथाह भरतः । सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वाग-
 ङ्गसत्त्वज इति ॥ नृत्यमभिनयं मिथो रहसि स्त्रीषु नर्तकीषूपधाय निधाय
 दर्शयन्त मित्रसंनिधौ सहचरसमक्षं प्रयोगेभिनये निपुणैः कृतिभिः
 प्रयोक्तृभिरभिनयाचार्यैः सह संजघर्ष संघर्षं कृतवान् ॥

॥ ३७ ॥ इतः प्रभृति तस्य तत्तद्वृत्तचितविहारप्रकारमाह ॥ अंसेति ।
 प्रावृष्यंसलम्बिन्यः कुटजानामर्जुनानां कुकुभानां च स्रजो यस्य तस्य ।
 नीपानां कदम्बकुसुमानां रजसाङ्गरागिणो रागवतस्तस्याभिवर्णस्य प्रमद-
 वर्हिणेषून्मत्तमयूरेषु कृत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमोभूदभवत् । विहार एव विभ्रमो
 विलासः ॥

॥ ३८ ॥ विग्रहादिति । प्रावृषीत्यनुषज्यते । सोमिवर्णो विग्रहात्प्रणय-
 कलहाच्छयने पराङ्मुखीरबला अनुनेतुं न तत्त्वरे त्वरितवान् । किं तु
 घनशब्देन घनगर्जितेन विह्वलाश्रकिता अत एव विवृत्य स्वयमेवाभि-

आचकाङ्क्ष घनशब्दविक्रवास्
 ता विवृत्य विशतीर्भुजान्तरम् ॥ ३८ ॥
 कार्तिकीषु सवितानहर्म्यभाग्
 यामिनीषु ललिताङ्गनासखः ।
 अन्वभुङ्क्त सुरतश्रमापहां
 मेघमुक्तविशदां स चन्द्रिकाम् ॥ ३९ ॥
 सैकतं च सरयूं विवृण्वतीं
 श्रोणिबिम्बमिव हंसमेखलम् ।
 स्वप्रियाविलसितानुकारिणीं
 सौधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥

मुखीभूय भुजान्तरं विशतीः प्रविशन्तीः ॥ आच्छीनद्योर्नुमिति नुमागम-
 विकल्पः ॥ ता अवला आचकाङ्क्ष । स्वयं ग्रहादेव सांमुख्यमैच्छदि-
 त्यर्थः ॥

॥ ३९ ॥ कार्तिकीष्विति । कार्तिकस्येमाः कार्तिक्यः ॥ तस्येदमि-
 त्यण् ॥ तासु यामिनीषु । शरद्रात्रिष्वित्यर्थः । सवितानान्युपरिवस्त्रावृता-
 नि हर्म्याणि भजतीति सवितानहर्म्यभाक् ॥ भजेष्विप्रत्ययः ॥ हिमनि-
 वारणार्थं सवितानमुक्तम् । ललिताङ्गनासखः सोमिवर्णः सुरतश्रमापहां
 मेघमुक्ता च सा विशदा च ताम् ॥ बहुलग्रहणात्सविशेषणसमासः ॥
 चन्द्रिकामन्वभुङ्क्त ॥

॥ ४० ॥ सैकतमिति । हंसा एव मेखला यस्य तत्सैकतं पुलिनं
 श्रोणिबिम्बमिव विवृण्वतीम् । अत एव स्वप्रियाविलसितान्यनुकरोतीति
 तद्विधां सरयूम् । सौधस्य जालानि गवाक्षाः । त एव विवराणि । तैर्व्य-
 लोकायत् ॥

मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिर्
व्यक्तहेमरशनैस्तमेकतः ।
जहुराग्रथनमोक्षलोलुपं
हैमनैर्निवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥
अर्पितस्तिमितदीपदृष्टयो
गर्भवेश्मसु निवातकुक्षिषु ।
तस्य सर्वसुरतान्तरक्षमाः
साक्षितां शशिररात्रयो ययुः ॥ ४२ ॥
दक्षिणेन पवनेन संभृतं
प्रेक्ष्य चूतकुसुमं सपल्लवम् ।

॥ ४१ ॥ मर्मरैरिति । मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दायमानैः ॥ अथ
मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपणानामित्यमरः ॥ अगुरुधूपगन्धिभिर्व्यक्तहेमरशनै-
र्लौल्याल्लक्ष्यमाणकनकमेखलागुणैर्हैमनैर्हैमन्ते भवैः ॥ सर्वत्राण् च तलो-
पश्चेति हेमन्तशब्दादण्प्रत्ययस्तलोपश्च ॥ निवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः
स्त्रिय एकतो नितम्बैकदेशे आग्रथनमोक्षयोर्नीवीवन्धविस्रंसनयोर्लोलुप-
मासक्तं तं जहुराचरुषुः ॥

॥ ४२ ॥ अर्पितेति । निवाता वातरहिताः कुक्षयोभ्यन्तराणि येषां
तेषु गर्भवेश्मसु गृहान्तर्गृहेषु अर्पिता दत्ताः स्तिमिता निवातत्वान्निश्च-
ला दीपा एव दृष्टयो याभिस्ताः ॥ अत्रानिमिषदृष्टित्वं च गम्यते ॥ सर्व-
सुरतान्तरक्षमास्तापस्वेदापनोदत्वाद्दीर्घकालत्वाच्च सर्वेषां सुरतान्तराणां
सुरतभेदानां क्षमाः क्रियार्हाः शशिररात्रयस्तस्याग्निवर्णस्य साक्षितां
ययुः ॥ विविक्तकालदेशत्वाद्यथेच्छं विजहारेत्यर्थः ॥

॥ ४३ ॥ दक्षिणेनेति । अङ्गना दक्षिणेन पवनेन मलयानिलेन
संभृतं जनितं सपल्लवं चूतकुसुमं प्रेक्ष्य अवधूतविग्रहास्यक्तविरोधाः

अन्वनैषुरवधूतविग्रहास्
 तं दुरुत्सहवियोगमङ्गनाः ॥ ४३ ॥
 ताः स्वमङ्गमधिरोप्य दोलया
 प्रेङ्ख्यन्परिजनापविद्धया ।
 मुक्तरज्जु निबिडं भयच्छलात्
 कण्ठबन्धनमवाप बाहुभिः ॥ ४४ ॥
 तं पयोधरनिषिक्तचन्दनैर्
 मौक्तिकग्रथितचारुभूषणैः ।
 ग्रीष्मवेषविधिभिः सिषेविरे
 श्रोणिलम्बिमणिमेखलैः प्रियाः ॥ ४५ ॥
 यत्स भग्नसहकारमासवं
 रक्तपाटलसमागमं पपौ ।

सत्यो दुरुत्सहवियोगं दुःसहविरहं तमन्वनैषुः ॥ तद्विरहमसहमानाः स्वय-
 मेवानुनीतवत्य इत्यर्थः ॥

॥ ४४ ॥ ता इति । ता अङ्गनाः स्वमङ्गं स्वकीयमुत्सङ्गमधिरोप्य
 परिजनेनापविद्धया प्रेषितया दोलया मुक्तरज्जु त्यक्तदोलासूत्रं यथा
 तथा प्रेङ्ख्यन्श्चालयन्भयच्छलात्पतनभयमिषाद्बाहुभिरङ्गनाभुजैर्निबिडं क-
 ण्ठबन्धनमवाप प्राप ॥ स्वयं ग्रहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

॥ ४५ ॥ तमिति । प्रियाः पयोधरेषु स्तनेषु निषिक्तमुक्षितं चन्दनं
 येषु तैः । मौक्तिकैर्ग्रथितानि प्रोतानि चारुभूषणानि येषु तैः । मुक्ताप्रा-
 याभरणैरित्यर्थः । श्रोणिलम्बिन्यो मणिमेखला मणिप्रचुररशना येषु तै-
 र्ग्रीष्मवेषविधिभिर्ग्रीष्मोचितनेत्रथ्यकरणैः । शीतलोपायैरित्यर्थः । तमग्नि-
 वर्णं सिषेविरे ॥

॥ ४६ ॥ यदिति । सोऽग्निवर्णः भग्नः सहकारश्रूतपल्लवो यस्मिंस्तं
 रक्तपालटस्य पाटलकुसुमस्य समागमो यस्य तमासवं मद्यं पपौ । इति

तेन तस्य मधुनिर्गमात्कृशश्
चित्तयोनिरभवत्पुनर्नवः ॥ ४६ ॥
एवमिन्द्रियसुखानि निर्विश-
न्नन्यकार्यविमुखः स पार्थिवः ।
आत्मलक्षणनिवेदितानृतून्
अत्यवाहयदनङ्गवाहितः ॥ ४७ ॥
तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः
शेकुराक्रमितुमन्यपार्थिवाः ।
आमयस्तु रतिरागसंभवो
दक्षशाप इव चन्द्रमक्षिणोत् ॥ ४८ ॥
दृष्टदोषमपि तन्न सोत्यजत्

यत्तेनासवपानेन मधुनिर्गमाद्वसन्तापगमात्कृशो मन्दवीर्यस्तस्य चित्तयो-
निः कामः पुनर्नवः प्रबलोभवत् ॥

॥ ४७ ॥ एवमिति । एवमनङ्गवाहितः कामप्रेरितोन्यकार्यविमुखः
स पार्थिव इन्द्रियाणां सुखानि सुखकराणि शब्दादीनि निर्विशन्ननुभव-
न्नात्मनो लक्षणैः कुटजस्रग्धारणादिचिह्नैर्निवेदितान् । अयमृतुरिदानीं
वर्धत इति ज्ञापितान् । ऋतून्वर्षादीनत्यवाहयदगमयत् ॥

॥ ४८ ॥ तमिति । प्रमत्तं व्यसनासक्तमपि तं नृपं प्रभावतो न्यपा-
र्थिवा आक्रमितुमभिभवितुं न शेकुर्न शक्ताः ॥ रतिरागसंभव आमयो
व्याधिस्तु । क्षयरोग इत्यर्थः । दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापश्चन्द्रमिव । अक्षि-
णोदकर्शयत् ॥ शापोपि रतिरागसंभव इति । अत्र दक्षः किलान्याः
स्वकन्या उपेक्ष्य रोहिण्यामेव रममाणं राजानं सोमं शशाप स शाप-
श्चाद्यापि क्षयरूपेण तं क्षिणोतीत्युपाख्यायते ॥

॥ ४९ ॥ दृष्टेति । भिषजां वैद्यानामनाश्रवो वचसि न स्थितः ॥ वच-

सङ्गवस्तु भिषजामनाश्रवः ।
 स्वादुभिस्तु विषयैर्हृतस्ततो
 दुःखमिन्द्रियगणो निवार्यते ॥ ४९ ॥
 तस्य पाण्डुवदनाल्पभूषणा
 सावलम्बगमना मृदुस्वना ।
 राजयक्ष्मपरिहानिराययौ
 कामयानसमवस्थया तुलाम् ॥ ५० ॥
 व्योम पश्चिमकलास्थितेन्दु वा
 पङ्कशेषमिव घर्मपल्वलम् ।

ने स्थित आश्रव इत्यमरः ॥ आविधेय इत्यर्थः । स दृष्टदोषमपि । रोग-
 जननादिति शेषः । तत्सङ्गस्य वस्तु सङ्गवस्तु स्त्रीमद्यादिकं सङ्गजनकं
 वस्तु नात्यजत् ॥ तथा हि । इन्द्रियगणः स्वादुभिर्विषयैर्हृतस्तु हृतश्चे-
 ततस्तेभ्यो विषयेभ्यो दुःखं रुच्छ्रेण निवार्यते । यदि वार्यतेति शेषः ॥
 दुस्त्यजाः खलु विषया इत्यर्थः

॥ ५० ॥ तस्येति । तस्य राज्ञः पाण्डुवदना । अल्पभूषणा परिमिता-
 भरणा । सावलम्बं दासादिहस्तावलम्बसहितं गमनं यस्यां सा सावलम्ब-
 गमना । मृदुस्वना हीनस्वरा । राज्ञः सोमस्य यक्ष्मा राजयक्ष्मा क्षयरोगः ।
 तेन या परिहानिः क्षीणावस्था सा । कामयानः कामयमानः ॥ अनित्य-
 मागमशासनमिति मुमागमाभावः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं वामनेनापि ।
 कामयानशब्दः सिद्धोनादिश्चेति ॥ तस्य समवस्थया कामुकावस्थया
 तुलां साम्यमाययौ प्राप । कालरुतो विशेषोवस्था ॥ विशेषः कालिकोव-
 स्थेत्यमरः ॥

॥ ५१ ॥ व्योमेति । राज्ञि क्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिम-
 कलायां स्थित इन्दुर्यस्मिस्तत्कलावाशिष्टेन्दु व्योम वा व्योमेव ॥ वाशब्द

राज्ञि तत्कुलमभूत्क्षयातुरे
 वामनार्चिरिव दीपभाजनम् ॥ ५१ ॥
 बाढमेषु दिवसेषु पार्थिवः
 कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
 इत्यदर्शितरुजोस्य मन्त्रिणः
 शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥
 स त्वनेकवनितासखोपि सन्
 पावनीमनवलोक्य संततिम् ।
 वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं
 न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥ ५३ ॥
 तं गृहोपवन एव संगताः
 पश्चिमक्रतुविदा पुरोधसा ।

इवार्थे । यथाह दण्डी । इववद्वायथाशब्दाविति ॥ पङ्कशेषं घर्मपल्वलमिव
 वामनार्चिरल्पशिखं दीपभाजनमिव दीपपात्रमिवाभूत् ॥

॥ ५२ ॥ बाढमिति । बाढं सत्यमेषु दिवसेषु पार्थिवः पुत्रजन्मने
 पुत्रोदयार्थं कर्म इष्ट्यादिकं साधयति । इत्येवमदर्शितरुजो निगूहित-
 रोगाः सन्तोस्य राज्ञो मन्त्रिणोघशङ्किनीर्व्यसनशङ्किनीः प्रजाः श-
 श्वदूचुः ॥

॥ ५३ ॥ स इति । स त्वन्निवर्णोनेकवनितासखः सन्नपि पावनीं
 पितृऋणमोचनीं सन्ततिमनवलोक्य । पुत्रमनवाप्येत्यर्थः । वैद्ययत्न-
 परिभाविनं गदं रोगम् । प्रदीपो वायुमिव । नात्यगान्नातिचक्राम । म-
 मारेत्यर्थः ॥

॥ ५४ ॥ तमिति । पश्चिमक्रतुविदा अन्तेष्टिविधिज्ञेन पुरोधसा सं-
 गताः समेता मन्त्रिणो गृहोपवन एव गृहाराम एव ॥ आरामः स्यादुप-

रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः

संभृते शिखिनि गूढमादधुः ॥ ५३ ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहे

आशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा

प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ ५५ ॥

तस्यास्तथाविधनरेन्द्रविपत्तिशोकाद्

उष्णैर्विलोचनजलैः प्रथमाभितप्तः ।

निर्वापितः कनककुम्भमुखोज्झितेन

वंशाभिषेकविधिना शिशिरेण गर्भः ॥ ५६ ॥

तं भावाय प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गूढं क्षितिरेव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।

वनमित्यमरः ॥ रोगशान्तिमपदिश्य शान्तिकर्म व्यपदिश्य तमग्निवर्णं
संभृते समिद्धे शिखिन्यग्नौ गूढमप्रकाशमादधुर्निदधुः ॥

॥ ५५ ॥ तैरिति । आशु शीघ्रं कृतः प्रकृतिमुख्यानां पौरजानपद-
प्रधानानां संग्रहः संनिपातनं यैस्तादृशैस्तैर्मन्त्रिभिः साधु निपुणं दृष्ट-
शुभगर्भलक्षणा परीक्षितशुभगर्भचिह्ना तस्याग्निवर्णस्य सहधर्मचारिणी
नराधिपश्रियं प्रत्यपद्यत राज्यलक्ष्मीं प्राप ॥

॥ ५६ ॥ तस्या इति । तथाविधया नरेन्द्रविपत्त्या यः शोकस्तस्मा-
दुष्णैर्विलोचनजलैः प्रथममभितप्तस्तस्या गर्भः कनककुम्भानां मुखैर्धारैरु-
ज्झितेन शिशिरेण वंशाभिषेकविधिना लक्षणया अभिषेकजलेन निर्वापित
आप्यायितः ॥

॥ ५७ ॥ तमिति । प्रसवो गर्भमोचनम् । फलं च विवक्षितम् ॥
स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचन इत्यमरः ॥ तस्य यः समयस्त-

मौलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदशिषद्भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ ५७ ॥

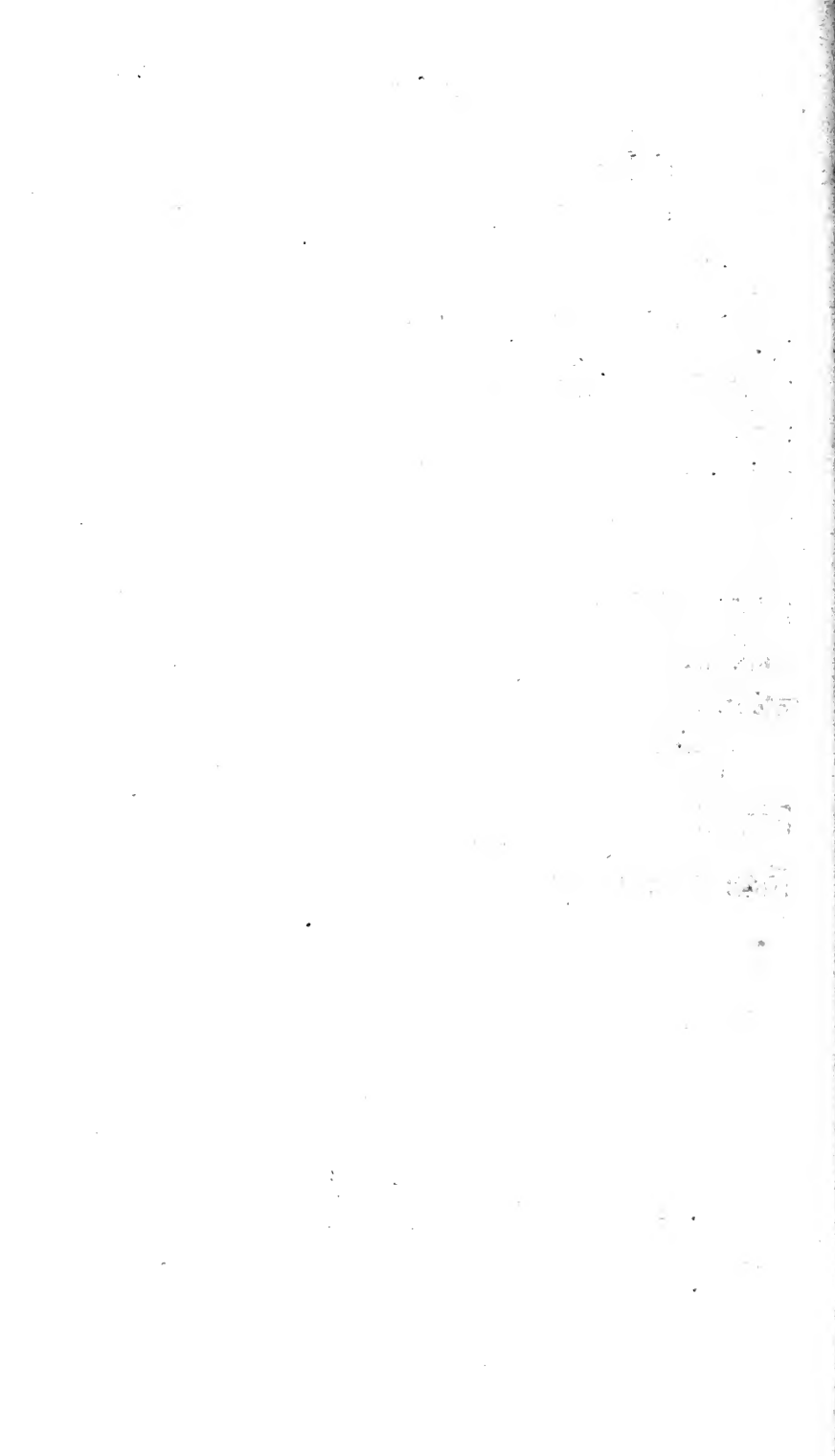
इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासरुतावग्निवर्ण-

शृङ्गारो नामैकोनविंशः सर्गः ॥

दाकाङ्क्षिणीनां प्रजानां भावाय भूतये ॥ भावो लीलाक्रियाचेष्टामूत्यभि-
प्रायजन्तुष्विति यादवः ॥ क्षितिरन्तर्गूढं नभोबीजमुष्टिमिव । श्रावणमा-
स्युप्तो बीजमुष्टिरिति भावः । मुष्टिशब्दो द्विलिङ्गः ॥ अक्लीबौ मुष्टिमुस्त-
काविति यादवः ॥ अन्तर्गूढमन्तर्गतं तं गर्भं दधाना हेमसिंहासनस्था-
व्याहताज्ञा राज्ञी मौलैर्मूले भवैर्मूलादागतैर्वा । आप्तैरित्यर्थः । स्थविरस-
चिवैर्वृद्धामात्यैः सार्धं भर्तुं राज्यं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥
अर्हार्थे वतिप्रत्ययः ॥ अशिषच्छास्ति स्म ॥ सार्तिशास्त्रार्थिभ्यश्चेति च्लेर-
डादेशः । शास इदङ्हलोरिति कारः ॥ ५७ ॥

॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविर-
चितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीवनीसमाख्यायामैकोन-
विंशः सर्गः ॥ १३ ॥

CANTO XIV.

P. 408. st. 2.—ज्ञातौ सुतस्पर्शसुखोपलम्भात्. Conf. Dinakara : “प्राक्पुत्रालिङ्गनसुखस्य परिचितत्वात्सुतस्पर्शसुखस्थोपलम्भोऽनुभवस्तस्मादज्ञातौ.”—यथाक्रमम्. Vallabha construing this with प्रणतौ, explains, “प्रवृद्धानुक्रमेण चरणपतितौ,” *i. e.* each of the princes saluted both the queens according to their seniority, and as Kaus'alyâ was the senior of the two, she was saluted first and after her Sumitrâ by both the princes. This explanation appears to be necessary for a proper understanding of the simile in the following stanza.

P. 409. st. 3.—विभेद, ‘broke through’, ‘rushed into’.—गङ्गासरयोरुर्जलमुष्णतप्तम्, ‘like the waters [conjoined] of the Gangâ and the Sarayû, heated by summer.’ As the heated waters belonged to two rivers, so the hot tears shed on the head of each of the princes proceeded from the eyes of both the ladies.

P. 409. st. 4.—मार्गान्, ‘scars.’ *lit.* passages, *viz.* through which the darts had entered their persons.

P. 409. st. 5.—भर्तुः केशावहा अलक्षणाहम् &c. This refers to the popular notion that the misery or prosperity that falls to the lot of a recently married man is attributable to the inauspicious or auspicious qualities of the wife he has just married. Sîtâ ascribes to her own inauspicious qualities or bad luck, that soon after her marriage her husband had to go into banishment and that Das'aratha put an end to his own life, thereby leaving the two ladies she addresses in the condition of widows. Conf. Dinakara : “यद्विवाहसमनन्तरं पत्युर्वनवासः श्वशुरस्य स्वर्गस्थित्या च भवन्त्येवैवधव्यमासीदित्यात्मनो दुर्लक्षणं सूचितवतीत्यभिप्रायः” |—अभक्तिभेदेन = तुल्यया भक्त्या, ‘with equal reverence.’

P. 410. st. 6.—ननु तवैव वृत्तेन भर्ता महत्कृच्छं तीर्णः, 'why, was it not [on the contrary] by your virtuous behaviour that your husband was able to come out safe from a great trial?' ननु is derived from the negative particle न and the interrogative particle नु, and introduces a rhetorical question to which an affirmative answer is expected. Dinakara interprets ननु better than Mallinâtha who construes it with उन्निष्ट. The former has "सलभ्मणोयं तव पतिस्तवैव निःकल्मखेन वृत्तेनाचारेण महत्कृच्छं व्यसनमुत्तीर्णवान्ननु."—प्रियार्हम्, *i. e.* प्रियवचनयोग्याम् 'who deserved to be addressed kindly.'—प्रियमप्यभिध्या, 'truly and yet kindly,' referring to the proverbial difficulty of speaking kindly and truly at the same time. Stenzler misunderstands when he translates, "marito dignam atque ipsum ejus maritum."

P. 411. st. 9.—तावत्, 'already.'—राजेन्द्रनेपथ्यविधानशोभा पुनरुक्तदोषा तस्य उदितासीत्. Translate: 'There arose to him (*i. e.* appeared about him) a splendour, the [only] fault of which was that it was a repetition.' That is, he already appeared so perfectly majestic even with his dress as an anchorite, that his royal dress could add very little to his majestic appearance. Dinakara understands उदित as equivalent to उक्त, from वद् and says, "यो रामस्तपस्विनां वेषस्य क्रियया धारणेनापि तावत्साकल्येन भृशं दर्शनीयोभूत् तस्य राज्ञा नेपथ्यस्यालंकारस्य विधानेन या शोभा सोदिता कथिता पुनरुक्तदोषाभिधानो दोषो यस्यास्तादृशी स्यात् (he appears to have read स्यात् for आसीत्) | तापसवेषाधिकशोभया नृपनेपथ्यशोभद्विगुण्येनुमितेति यदि सा शोभा वर्ण्यते तर्हि पौनरुक्त्यं स्यादित्यर्थः." Mallinâtha's interpretation, however, appears more correct.

P. 411. st. 11.—सावरजेन सौमित्रिणा. That is, Lakshmana and S'atrughna each held a Chamari-brush on either side of Râma.

P. 411. st. 12.—वायुवशेन भिन्ना, 'split by the power of the wind,' as otherwise it (the कालागरुधूमराजिः) would not resemble the *veni* of a lady, which consists of three or more braids of hair.—स्पृहहेन स्वयम्. Conf. Dinakara: "यथा देशान्तरादागतो नायको नायिकाया वेणिं मोचयति."

P. 412. st. 13.—कर्णारथस्याम्. Râmâs'rama, a commentator on the Amarakos'a observes कर्णारथः पुरुषस्त्वन्ववाहो यानविशेषः चौडाला इति

ख्यातः. Mahâdevabhaṭṭa also, the author of another commentary on Amara, gives the same explanation, and the vernacular name चौडाला. So it appears that कर्णारय was a conveyance borne on the shoulders of men. A doli? or a palankin?

P. 412. st. 14.—आनुसूयं शाश्वतमङ्गरागम्. See Adhyâtma Râmâyana Ayodhyâ Kâṇḍa Sarga 9, St. 89: अङ्गरागं च सीतयै ददौ दिव्यं शुभानना (i. e. अनुसूया) न त्यज्यतेङ्गरागेण शोभा त्वां कमलानने || See also Canto XII. St. 27.—तुनः See above, Canto XII. St. 104 and our note *ad loc.*

P. 413. st. 15.—बलिमत्, 'furnished with auspicious things' prepared for the purpose. Dinakara appears to have read मणिमत्, for his comment is "मणिमयं गृहम् &c."—अलिख्यशेषस्य, 'of whom all that remained was a picture drawn on the wall.' Conf. Dinakara: "अलिख्यं भित्तिलिखिताकृतिः शेषं यस्य" &c.

P. 413. st. 16.—तच्चिन्त्यमानं सुकृतं तवेति, 'saying, if we ponder over it thine only is that merit whereby' &c. Literally, 'the properly considered merit is thine.' Vallabha quotes the following in elucidation of नाभ्रश्यत. "यदुक्तम् | यो वरं वरदो दत्त्वा न करोति च तत्तथा | स याति नरकं योरं स[ह] पूर्वैर्न संशयः |"

P. 413. st. 17.—यथा चेतसि विस्मयेन क्रान्ता. Conf. above Canto XIII. St. 75, and our note *ad loc.*

P. 414. st. 18.—सभाजनयोपगतान्, 'who had come to congratulate him.'

P. 414. st. 20.—पुष्पं दिवः, 'the flower of heaven,' an epithet suggested by its form, the lightness and swiftness of its motion and perhaps by the alliteration that पुष्प affords with पुष्पकम्.—आत्मचिन्तासुलभम्, 'easily obtainable by his own desire', i. e. which he was to obtain whenever he should desire it.

P. 415. st. 22.—कृत्तिकासु. Skanda is represented as the son of the *Krittikâs* or Pleiades, whence he is called Kârttikeya. S'iva's semen fell into the Fire, who being unable to bear its splendour, went to Brahmâ; who directed Gangâ to receive it. Gangâ became pregnant with it and bore the embryo on a tuft of S'ara

grass. The group of the nymphs कृत्तिकाः happened to see it: शरस्वमे महात्मानमनलात्मजमीश्वरम् । समामभिति ताः सर्वा पुत्रार्थिन्योभिचुकुशुः । तासां विदित्वा भावं तं मातृणां भगवान्प्रभुः । प्रसूतानां पयः षड्विंशदनेरपिबत्तदा । तं प्रभावं समालक्ष्य तस्य बालस्य कृत्तिकाः । परं विस्मयमापन्ना दंष्ट्र्यो दिव्यवपुर्बराः । Mahābhārata S'alyap. Gadā. Adh. 45, Sts. 2460-63.

P. 415. st. 23.—तेनार्थवान् लोभपराङ्मुखेन, 'Through him, averse to avarice, the people were successful in enriching themselves'.—तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्, 'Through him the remover of obstacles the people were successful in the performance of religious works.'—विभूमान्, 'blessed with a father.'—पुत्री, 'blessed with a son.'

P. 416. st. 25.—संचिन्त्यमानानि, 'when recalled to mind.' Conf. Dinakara: "पूर्वानुभूतं कटं स्मारं स्मारं तुष्टायभूतामित्यर्थः."

P. 416. st. 26.—अनक्षरव्यञ्जितद्वैर्देन, 'indicating without words [the existence of] pregnancy.'

P. 417. st. 28.—हिंस्त्रैर्दण्टनीवारबलीनि, 'in which [morsels of] wild rice offered as oblations [by the ṛishis] are eaten by the ferocious wild beasts.' But cf. Vallabha: "हिंस्त्रैर्दण्टसत्त्वैर्दण्टनीवारफलानि वनगजमहिषादिभिः उपभुक्तनीवारशालिफलानि." Dinakara, "हिंस्त्रैर्दण्टः कवलितो नीवारस्य बलिरूपहारो यत्र तानि." The oblations here referred to were offered to dogs and crows after the sacrifice called Vais'vadeva, and left on the banks of the sacred river for the benefit of those innocent animals, but which were seized by beasts of prey. दण्ट is a difficult word here. It properly means nibbled, gnawed, and not eaten (उपभुक्त); and Vallabha's interpretation, that takes नीवारबलयः to stand for बलि-त्वेन भविष्यमाणानि यानि शालिस्थानि नीवारफलानि, i. e. the rice not as cooked and ready to be eaten, but paddy as yet on the nivāra stalks and which were to be hereafter gathered, cooked, and offered as oblations बलयः, seems to explain the word दण्ट better than either Mallinātha or Dinakara.—कुशयन्ति, 'green with Kus'a grass,' "दर्भैर्हरितानि" Vallabha.—संबद्धवैखानसकन्यकानि. Dinakara appears to have read संबद्धवैखानसकन्यकानि. He comments thus: संयमिता वैखानसानां मुनीनां कन्यका यत्र" &c.

P. 418. st. 31.—विजितरिभद्रः. Dinakara appears to have read विहतरिभद्रः, for he explains, “विहतं दूरीकृतमरीणां भद्रं कल्याणं येन सः” &c. Vallabha interprets like Mallinâtha.

P. 419. st. 33.—विदद्रे. Dinakara: “प्राक्सीतालप्रमिदानीं पृथग्भूदित्यर्थः.” Vallabha: “यथा अभिनतमयो लोहमयोघनेन आहतं सत् विदीर्यते प्रसरति.” |

P. 419. st. 34.—एकपक्षश्चपदिह्वयत्वात् = “एकपक्षनिश्चयसंमूढत्वात् असमर्थत्वात्” according to Vallabha, and Dinakara says, “द्वयोर्मध्ये एकस्य पक्षस्याश्रये यद्विह्वयत्वं भावित्वं तस्मात्.”—उपेक्षे . . . संत्यजानि. All our MSS. read उपेक्षे and संत्यजामि in the text ; but it is evident from Mallinâtha's comment उभयत्रापि संप्रश्ने लोट् that his text was उपेक्षै and संत्यजानि. Though, therefore, unsupported by our MSS. we have given these readings in the text on the authority of Mallinâtha. It may be added, however, that Dinakara supports them, at least one of them if not both. He interprets: “आत्मनो निर्वीदा[दा?] निन्दा तत्कथं किमुपेक्षे[क्षे?] अथ वा लोकास्त्यवाक्याददोषां भार्यां त्यजानि | संप्रश्ने लोट् । इति द्वयोः” &c.

P. 420. st. 37.—राजार्थिचंद्रस्य. The Râjarshi here referred to is Manu, the ancestor of Râma who founded Ayodhyâ. —पयोदवातादिव . दर्शयस्य, ‘as a soiling coat attaches to a looking-glass from a gust of the wind when accompanied by rain.’ Dinakara paraphrases पयोदवातात् by “पयोदकालीनवातः तस्मात्.”

P. 420. st. 38.—सोहं न ईशे, ‘that I am unable, ‘I am, therefore, unable.’—आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः. As an elephant, the king of his race, who has never experienced bondage before is unable to bear, i. e. does not submit to, a post erected for tying him to.—तत्पूर्वम् ‘the first,’ ‘without a predecessor.’ Dinakara dissolves the compound thus, “स एव पूर्वः प्रथमो यत्र तत्पूर्वम्.”

P. 421. st. 40.—किं तु. The reader will observe that though short in itself तु is to be read long as being at the end of a pâda. —भूनेष्टया शुद्धिमतः शशिनो मलत्वेनारोपिता. The ending of the third pâda is very unusual, as it does not end in a word, but that given in our text is the one commented upon by Mallinâtha ac-

according to all our MSS. except one (G), which has निरूपिता in the commentary. Vallabha reads शशिनो मलत्वे निरूपिता, “भुवः प्रति-विम्बिता छाया निर्मलस्येन्द्रोः कलङ्कत्वे निगदिता.” Dinakara too appears not to have read like Mallinātha, but with Vallabha or very similarly, for he comments thus: “भूमेऽछाया प्रतिविम्बं शुद्धिमतो निःकलङ्कस्य चन्द्रस्य कलङ्कत्वे लोकेः कल्पिता ननु.” May he have read “छाया नु भूमेः शशिनो मलत्वे नारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः”? The passage as it stands means: ‘For the shadow of the Earth is supposed by the people to be a stain of the moon [that is in reality] stainless.’ भूमेऽछाया हि प्रजाभिः शुद्धिमतः शशिनो मलत्वेन आरोपिता=भूमेऽछायायां [वस्तुतः] शुद्धिमतो शशिनो मलत्वमारोपितम्. An eclipse of the moon is alluded to. The notion is that it is owing to her own fault or sin that the moon is eclipsed.

P. 422. st. 42.—करुणार्द्रचित्तैः, “by allowing your hearts to be softened with compassion [for Sītā].’ Literally, ‘by you with your hearts softened with compassion.’—भारयितुं, passive infinitive.

P. 423. st. 45.—दोहदंशसिनी तपोवनेषु स्पृहयालुरेव. (See. above Sts. 26, 28.) That is, दोहदं कथयन्ती तपोवनेषु स्पृहयालुरहमिति शंसन्ती. एव, ‘already.’—तद्व्यपदेशनियमिनां वाल्मीकिपदं प्रापय्य त्यज=तद्व्यपदेशेन नीत्वा वाल्मीकिपदं प्रापय्य [तत्र] त्यज.

P. 423. st. 46.—मातारि scil. रेणुकायाम्. भार्गवेण प्रहृतम्. See note Canto XI. St. 65.

P. 424. st. 48.—आत्मन्यसिपत्त्रवृक्षं जातम्, ‘become the sword-leafed tree towards her.’ In one of the hells, the seventh in number, the Bhāgavata Purāṇa (Skanda V., Adh. 26, Gadya 7) prescribes a forest of Asipattrā trees, which those who, except in times of adversity, neglect the rites enjoined by the Vedas and accept doctrines which are not orthodox, have to enter as a penalty for their heresies.

P. 424. st. 49.—अत्यन्तलुप्तप्रियदर्शनेन. Conf. Dinakara “अत्यन्तं लुप्तं नटं प्रियस्य रामस्य दर्शनं यस्य तेन.” And Vallabha: “नितान्तत्यक्तपतिसंगमेन.” Cf. also Stenzler, “amati adspectu in æternum privato.”

P. 425. st. 50.—अवायैरन्तःकरणैः. Dinakara has a different way to Mallinâtha of explaining the plural here : ‘आन्तरैरन्तःकरणैर्मनोबुद्ध्य-हंकाराख्यैरन्तःकरणैः.’ Vallabha : “बुद्धिमानाहंकारैः” The four internal senses, according to the Vârttika on the Vedânta Sûtra are : “मनो-बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् | संज्ञयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ”

P. 425. st. 51.—विहास्यन्, ‘who was about to desert.’—वनान्ते = वनप्रदेशे, वने.

P. 425. st. 52.—निषादाहृतनौविशेषः, ‘to whom an excellent boat was brought by the ferryman.—संधामिव. ‘He crossed the Gangâ, as if he were crossing *i. e.* performing the promise that he had made to his brother of carrying and abandoning Sîtâ beyond the Gangâ near the hermitage of Vâlmiki. The play upon ततार should be observed.

P. 426. st. 53.—औत्पातिको मेघ इव, ‘like a cloud breaking down portentously’ like a portentous cloud. Dinakara seems to have read औत्पातिकं मेघ इवाहमवर्ष, for he explains, “यथा मेघ उत्यातसूचकं शिलावर्ष-मुद्गिरति.”

P. 426. st. 55.—ददौ प्रवेशं जननी न तावत्, ‘at first her mother did not grant her entrance into her.’ That is, although Sîtâ threw herself down upon her mother the Earth’s person, the latter did not receive her *then* (तावत्) into her bosom as she did afterwards (see Canto XV. Sts. 81-84), as if because she did not know how it was possible that Râma her husband should have deserted her. Conf. Dinakara : “तावदित्यनेनाग्रे प्रवेशं भूदीस्यतीति ध्वन्यते.”

P. 427. st. 56.—मोहात्, ‘than the faint.’—समतथ्यतान्तः. The केचित् whose refutation is attempted by Mallinâtha (see commentary) are perhaps right and he is wrong. समतथ्यत is not passive but âtmanepada from तप्, of the fourth conjugational class, in which that root is often conjugated both parasmai and âtmane in a sense other than that allowed by the Sûtra तपेत्तपःकर्मकस्यैव (Pân. III. 1. 88). The following are a few examples: जाया तथ्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरतः क्व स्वित् Rîgveda X., 34, 10. जप क्षारानिः सुकृतस्य निष्ठा-

त्रिवर्तस्व हृदयं तप्यते मे *Ibid.* 95, 17. विपरीतं मया चेदं त्रयं सर्वमुपाजितम् तदिमा-
मापदं प्राप्य भृशं तप्यामहे वयम्. *Mahâbhârata* I, 6217. तप्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा
पार्याणप्रगडिताम् *Ibid.* IV. 1668. कामार्थः परिहीणोऽयं तप्येयं तेन पुत्रकाः
Ibid. I. 3165. दुखैर्न तप्येन्न सुखैः प्रहृष्येत्समेन वर्तेत सदैव क्षीरः *Ibid.* 3585.

P. 428. st. 59.—विडौजसा विष्णुरिव. Vallabha has, “आदित्यत्वेन हि
शक्रस्य विष्णुः कनीयान्.” But the reference seems to be to the
Upendra or the Dwarf-Incarnation of Vishṇu. Vâmana, the
Dwarf, was the son of Aditi, mother of Indra. It is not clear to
what legend or legends our poet refers when he alludes to the
entire dependence of Vishṇu upon the will of Indra, to whom
the former is always represented as being superior.

P. 429. st. 63.—उत्स्थितामगास्य लक्ष्मीम्, referring to Râma's banish-
ment just as he was going to be crowned.—तदास्पदं प्राप्य. Malli-
nâtha does not appear to be right in construing तद्ववने with आस्पदं
प्राप्य. We should either take आस्पदं प्राप्य absolutely in the sense of
'having got the ascendancy' or should translate तदास्पदम्, 'that
position' viz. which she wished to gain at first, but was dis-
appointed by Râma's going into banishment. Whatever inter-
pretation we put upon तदास्पदं प्राप्य, तद्ववने can only be properly
construed when taken with वसन्ती. Dinakara appears to have read
तदास्पदं or तद्ववने प्राप्य, for he interprets, “तया लक्ष्म्या तद्ववने स्थानं
प्राप्य तद्ववने वसन्ती.....न सोढारिमि.” Vallabha already reads तद्ववने
प्राप्य, and interprets “त्वयि आस्पदं स्थानं लब्ध्वा.....तद्ववने वसन्ती....
अहं न....चक्षमे.”

P. 430. st. 65.—किंवा &c. ‘or, I would neglect *i. e.* do away
with this wretched existence, were I not impeded’ &c. Stenzler
reads correctly but translates wrongly, as if his reading had
been कुर्यामपेक्षाम्, “putasne me istius vitæ miseræ.....rationem
esse habituram?”

P. 431. st. 67.—तत्पुत्रसामान्यम् ‘in common with [other] ascetics.’
Conf. Dinakara: “यथा अन्ये तपसा रक्ष्यास्तथाहमपीत्यर्थः.”—नृपस्य भर्मा मनुना
प्रणीतः. See Manu, VII., 17, 35.

P. 432. st. 69.—वनेषु. अपि rather shows that though the forest was not expected to weep, still indeed it did weep, than that lamentation took place *also* in the palace of Râma.

P. 432. st. 70.—शोकत्वमापद्यत यस्य शोकः. See Râmâyana, Adi. Sarg. 2. St. 17. Gorr. Ed.

P. 432. st. 71.—इति, 'in the following manner. इति is not infrequently used in reference to what follows. See Canto. XIII. St. 1.

P. 433. st. 74.—सतां भवोच्छेदकरः पिता तै, 'thy father destroys the transmigration of the virtuous.' Janaka was celebrated as a great philosopher. He is described as a great Brahmvâdî (Uttara Râmacharita Act IV. तदयं ब्रह्मवादी पुराणराजर्षिर्जनकः &c.) or propounder of Brahma. He shows the path and salvation in Adhyâya 328, Mokshadharma, in the S'ântiparva of Mahâbhârata. Cf. "सतां मुमुक्षूणां भवस्य संसारस्य ध्वंसे गुरुः (he appears to have read भवच्छेदगुरुः) || ब्रह्मविद्योपदेष्टव्यः."

P. 434. st. 75.—अनघप्रसूतेस्ते अपत्यसंस्कारमयो विभिः इतो भविष्यति. That is अनघं यथा तथा भूतायाः तव प्रसूतेः प्रसवानन्तरं तव अपत्यस्य जातकर्मादिसंस्काररूपो विभिः अत्र वने भविष्यति.

P. 435. st. 79.—अनुग्रहप्रत्यभिनिन्दिनी, 'receiving the favour with pleasure', or 'thanking him for his kind offer.'

P. 437. st. 83.—सीतापरिदेवनान्तमनुष्ठितं शासनं शशंस, 'related [how] he had executed his order up to the lamentation of Sîtâ;' *i. e.* related that he had done what he was ordered and everything else that occurred up to and including the lamentation of Sîtâ.

P. 438. st. 86.—असंघटसुखं वसन्ती. Dinakara says, असंघटसुखमप्रचलितसुखम् &c., 'happy without fear of loss or separation.' Vallabha reads and comments upon असंवाधसुखम्, "अनुपमर्दसुखं निवसन्ती." Mallinâtha's interpretation is not quite clear. संघट is 'concussion' or 'clash,' hence असंघटसुखं, 'in a manner full of beatitude because there was no concussion,' *i. e.* because there was no interference from a rival. Lakshmi seemed to be happy in her exclusive pos-

session of the king. Vallabha's reading serves as an explanation of our reading असंघटसुखम्, which is equivalent to असंघटमत एव सुखं यथा तथा.

CANTO XV.

P. 439. st. 1.—Only one of our Mss., V1., has a नन्दी at the opening of the commentary on Canto XV. The stanza is: अरण्यकं गृहस्थानं श्वरउरौ (श्वरुरौ ?) यद्रजःकणाः स्वयमौद्वाहिकं गेहं तस्मै रा-[मा]-य ते नमः, which is by no means clear, and as none of the other Mss. have any nândî stanza, I have not thought it proper to give the above or a corrected version of it in this edition. It may be that Mallinâtha never wrote a nândî on this canto, though that would be very strange, seeing that he has one on every other canto of the poem.

P. 440. st. 4.—धर्मसंरक्षणार्थैव. Dinakara quotes the following: “उक्तं च | ‘यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत | अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्’ |”

P. 440. st. 5.—विशूलः प्रार्थयताम्, ‘should be surprised when he is not armed with his pike.’

P. 440. st. 7.—अपवाद इवोत्सर्गं परं व्यावर्तयितुमीश्वरः, ‘able to stop the enemy, as any exception is able to stop a general rule.’ This refers to an exception or a special rule given

below a general rule as in Pāṇini's system of grammar. Conf. Dinakara: "यथोत्सर्गं कर्मण्यण् इत्यादिसामान्यविधिं निषेद्धुमपवाद आतोनुपसर्गे क इत्यादिविशेषविधिः शक्तस्तथेत्यर्थः ।" Whatever may be the fitness of the simile as regards the similitude, it certainly cannot be said to be very poetical, being derived altogether from a pedant's life. See also below, note on St. 9.

P. 441. st. 9.—रामादेशात्, *i. e.* it was not desired by S'ātrugghna.—पश्चादध्ययनार्थस्य &c. This refers to the root *i* preceded by the preposition *अधि*, the former, according to the poet and the author of the Mahābhāṣya, being able to signify 'to learn' even without the preposition. Conf. Dinakara: "यथा उपसर्गनिरपेक्षतयैव अर्थवत् इङ् अध्ययन इत्यस्य धातोः पश्चाद्गाम्यधिरूपसर्गो भवति । तथा । रामादेशान्कार्य-सिद्धये सैन्यनिरपेक्षतयैवारिनिग्रहशक्तस्य तस्य सेनाङ्गं पश्चाद्गाम्यभवत् ॥ यद्यपि धातुरू-पसर्गं न व्यभिचरति । उपसर्गस्तु धातुं व्यभिचरत्येवमादि महाभाष्ये धातोरेवार्थत्वादुपसर्गे सद्योतकत्वं निरणायि ॥"

P. 441. st. 10.—वाल्खिल्यैरिवांशुमान्. The Vālakhilyas are certain rishis, supposed to be in attendance on the car of the sun. Conf. the Bhāgavata Purāṇa Sk. XII. Adh. 11. वाल्खिल्याः सहस्राणि षष्टिर्ब्रह्मर्षयोमलाः । पुरतोभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥

P. 441. st. 11.—मार्गवशात्, 'on account of his road,' *i. e.* because his road lay by the hermitage of Valmīki as he was passing. Conf. प्रसङ्गवशात्, as occasion or opportunity offers. मार्गवशात् does not mean 'on account of the length of his journey' *propter itineris longitudinem*, as Stenzler translates.—यतः gen. of यन् from इ, to go.

P. 442. st. 13.—कोशदण्डौ, which are the main stays of a kingdom.

P. 442. st. 15.—मभूयन्नम्, "मधोर्लङ्घणितुराश्रयं मु[म?]
धुरापुरम्," Dinakara.—स च....प्राप....कुक्षिजश्च....उपस्थितः, 'as soon as he arrived, the son of Kumbhīnasī came up &c.'

P. 443. st. 16.—धूमधूमः, 'black as smoke,' which was his natural colour as a demon.

P. 444. st. 20.—सौमित्रे: &c. According to Mallinātha the translation is: 'But the tree which was shot by the demon, being broken to pieces in its way by the sharp arrows of the son of Sumitrā, found not [S'atrughna's] person, but [a state of ?] pulverized dust,' *i. e.*, was reduced to that state. But then we ought to have पुष्परजस्वम् and not पुष्परजः. The position, besides, of the words गात्रं पुष्परजः प्राप न शाखी would show that पुष्परजः is nominative, not accusative. Dinakara is, therefore, right, who explains :....वृक्षः सौमित्रिगात्रं न प्राप । किं तु वायुवशाच्चदृक्षपुष्परेणुः प्राप."

P. 444. st. 22.—ऐन्द्रमस्तम्. Indra is the destroyer of Mountains. ऐन्द्रम् = इन्द्रो देवता यस्य तत्.

P. 444. st. 23.—उत्पातपवनप्रेरितः 'set in motion, by an ominous gust of wind.' उत्पातपवन is a wind that rises as a prodigy. For a description of an उत्पात see Rāmāyaṇa Araṇ. Sarg. 29. Gorr. Ed.

P. 444. st. 24.—कार्ष्णेन, Dinakara's explanation is: "कृष्णं लोहस्तद्विकारेण । यद्वा कृष्णो देवता यस्य तेन."

P. 445. 25.—दिव्याः कुसुमवृष्टयः. The poet supposes that the gods also participated in the joy of the ascetics (आश्रमवासिनः) at the fall of the demon.

P. 445. st. 27.—चरितार्थैः, 'who had their object fulfilled.'

P. 445. st. 28.—निर्ममः. There is little to justify this epithet here except its alliteration with निर्ममे.

P. 446. st. 29.—स्वर्गाभिष्यन्दवसनं कृत्वेव. Dinakara: "स्वर्गस्याभिष्यन्दवसनं शाखानगरं कृत्वेव स्थापिता &c..... । अभिष्यन्दवसनं शाखानगरमिति चाणाक्यः." The expression occurs again in Kumāra Sambhava Canto VI. St. 37.

P. 446. st. 30.—हेमभक्तिमतीम् = स्वर्णशलाकालंकृताम्, according to Dinakara. The हेमभक्तिमत्त्व of the Yamunā was produced by her being चक्रवाकिनी.

P. 447. st. 35.—तद्योगात्. The other two commentators are not agreed with Mallinātha as to the sense of this expression. Dinakara: "भरताद्यास्त्वयोपपरे तस्य रामस्य योगात् । द्विपुत्ररामसाहचर्यात् पतिवल्नीषु पतिव्रतासु पत्नीषु.....पुत्रद्वययुक्ता अभूवन् ॥" Vallabha: "तद्योगात् । ज्येष्ठानु-

वृत्तिसंबन्धात् ॥ रामानुगादाचरणयोगात् । एतेन च द्विरधिकास्त्यभावशङ्कां निरस्यति । प्रजायै गृहमेधिनामिति वाक्याददोषः । सौमित्रमत्र दर्शयति ।” Mallinâtha is right in construing तद्योगात् with पतिवत्नीषु. तद्योगात्पतिवत्नीषु, ‘who were pre-eminent as wives by their connection with them,’ *i. e.* because they had Bharata &c., for their husbands.

P. 448. st. 37.—तपोव्ययो मा भूत्. The word व्ययः is here used not in the same sense as in St. 3. above, but in the sense of ‘obstacle.’ For treating a guest hospitably does not cost any तपस्, but only obstructs its practice for a time.

P. 448 st. 38.—रथ्यासंस्कारशोभिनीम्. On the decorations here referred to see note to St. 16, Canto. VII.

P. 448. st. 39.—असामान्यपतिं भुवः, ‘the exclusive husband of the Earth,’ *i. e.* Râma had not married another wife after his repudiation of Sitâ.

P. 449. st. 40.—कालनेमिवधात्. Kâlanemi was, according to the Harivaṃs’a, the son of Hiranyakas’ipu, and was a very mighty giant. He had a crown as brilliant as the sun. He was as great as mount Mandâra, and bedecked like it with silver. He had a hundred heads, a hundred arms, a hundred hands, a hundred mouths, and shone like a mountain having a hundred peaks. He was killed by Viṣṇu. See Harivaṃs’a 2631 fgg.

P. 449. st. 41.—प्रत्यवैयिष्यतः काले कवेराद्यस्य ज्ञासनात्, ‘being ordered [not to tell] by the first of Poets, who wished to communicate it himself in [due] time.’

P. 449. st. 43.—या त्वं, ‘since thou.’—कृष्टात्कृष्टतरं गता, ‘thou hast fallen from the frying pan into the fire.’ The कृष्ट was that the Earth was bereft of Das’aratha.

P. 450. st. 45.—यानं सस्मार. See above St. 20 Canto. XIV.

P. 450. st. 46.—गूढरूपा सरस्वती, ‘Sarasvatî with her form concealed,’ *i. e.* the goddess Sarasvatî, that presides over language.

P. 450. st. 49.—वृक्षशाखावलिम्बनम्, *i. e.* with his head turned down towards the Earth.

P. 451. st. 51.—तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामशत्रुहम्. S'ûdras are not entitled to practise penance. Conf. S'ûdrakamalākara, p. 12 Bombay Ed. But it does not appear that the practice of it by the unprivileged leads to evil consequences to the innocent subjects of the king.

P. 451 st. 52.—ज्योतिष्कणाहतश्मश्रु. His mustache was burned by the flames of the fire over which he hanged himself head downwards.

P. 451. st. 53.—तपसा दुश्चरेणापि &c., 'but not by his mortification, which though practised with difficulty, nevertheless involved a transgression of the path belonging to him [as a S'ûdra.]

P. 451. st. 54.—मार्गसंदर्शितात्मना, 'who showed himself in the road', मार्गे संदर्शित आत्मा येन स तेन. That is, Agastya met Râma on the road. Râma did not go to his Âs'rama.

P. 452. st. 55.—अलंकारं ददौ. See Râmâyana, Uttara Kânda, Adh. 76 St. 30. The ornament was a wristlet, the same that Kus'a subsequently dropped in the waters of the S'arayû. See Canto XVI. Sts. 72, 73.—पितेनेव. See Canto VI. St. 61., note *ad loc.*

P. 453. st. 59.—ज्योतिर्मयानि विष्ण्यानि. Certain ṛishis are identified with the presiding deities of certain stars. Agastya, *e. g.*, is identified with the principal star in the southern constellation of *canopus*. The *seven Rishis* are also identified with the seven stars of the *Ursa Major*. The poet means that not only ṛishis who resided on Earth, but also those, like Agastya and the *seven Rishis*, who resided in the stars, that go by their names, came down to attend the sacrifice.

P. 453. st. 60.—सृष्टल्लोकेव सद्यः पैतामही तनुः. Usually the genesis of the creation is not ascribed to the four mouths of Brahmâ, but to *Kas'yapa* the patriarch, who was born of the mind of Brahmâ. Brahmâ's four mouths are usually supposed to have given

birth to the four Vedas. In our stanza the poet either refers to a legend which is not generally known or draws upon his own imagination. The former is the more likely supposition.

P. 453. st. 61.—प्राग्वंशवासिनः. Prâgvams'a is the name of a maṇḍapa or sacrificial shed erected to the east of the principal maṇḍapa of a sacrifice. The *dikshita*, or person who has taken the sacrificial vow, is enjoined to be in the *prâgvams'a*, which is always detached from the other maṇḍapa.

P. 454. st. 63.—प्राचेतसोपज्ञम्. Vālmiki was the son of Praçhetas, a name of Varuṇa. See Rāmāyaṇa, Uttara Kāṇḍa Adh. 16. St. 18. प्रचेतसोऽहं दशमः पुत्रो राघवनन्दन &c.

P. 455. st. 67.—वयोवेषविसंवादि, 'which disagreed, *i. e.* failed, only as to their age and dress.'—नाक्षिकम्, 'without twinkling their eyes.'

P. 455. st. 69.—गेये को नु &c. The commentary given in our edition is supported by all our Mss. From it it is clear that Mallinātha first states the reading गेये को नु विनेता वां कस्य चेयं कृतिः कवेः, and then taking it as his text, interprets the verse, instead of commenting upon what he had in his text, and mentioning the other reading simply as a *varia lectio*. It is evident therefore that गेये केन विनीतौ वाम् was the text before Mallinātha, who either changed it to गेये को नु विनेता वाम् or adopted it as changed by some one else before his time. Mallinātha's difficulty appears to have been the word वाम्. Dinakara does not appear to have known the reading chosen by Mallinātha. For he begins his comment on the stanza thus : वामिति पदैकदेशप्रयोगो यथा सत्या सत्यभामा भीमो भीमसेनः । वां युवां गेये केन शिक्षितौ । कस्य कवेरियं कृतिः ।वां युवयोः संवन्धिनः कस्य कवेरिति केचिद्व्याचक्षिरे । वां युवयोर्मध्ये कस्येत्यपरं ।केन विनी-तिर्वामिति पाठो युक्त इति दक्षिणावर्तः ॥ Vallabha comments upon the text गेये केन विनीतौ वाम् and notices no other reading.

P. 455. st. 70.—उरीकृत्यात्मनो देहम्, 'keeping for himself his own person only;' lit. 'accepting for himself his person'. आत्मनः should be construed not with देहम्, but with उरीकृत्य. For this

reason the reading आत्मने is to be preferred. आत्मने should then be taken to correspond with मुनये. Conf. Dinakara: “स्वदेहं वर्जयित्वा मुनये राड्यं समर्पयत्.” Vallabha reads दूरीकृत्यात्मनो देहम् and says, “अस्मै मुनये निष्कृत्यर्थमात्मदेहं दूरीकृत्य राड्यं न्यवेदयत् ददौ । यज्ञपरायत्नं देहं न ददामीत्यर्थः.” Whether उरीकृत्य or any other reading be the correct one, Vallabha’s note, that the king resigned the kingdom as a price of the sage’s services in bringing up his children and that he was unable to give up his own person because he had to finish the sacrifice, is valuable.

P. 456. st. 74.—स्वसिद्धिं नियमैरिव. Dinakara explains thus: “नियमैः शोकसंतोषादिभिः स्वाभिलषितार्थसिद्धिमिव.” Vallabha: नियमैः ध्यानादिभिः स्वसिद्धिं स्वर्गापवर्गलक्षणां.” Dinakara can hardly be correct.

P. 456. st. 75.—प्रस्तुतप्रतिपत्त्ये, “प्रस्तुतकृत्यसिद्धये,” says Dinakara, ‘to accomplish what had been agreed upon.’

P. 457 st. 76.—ऋचैव ‘as by the Vedic verse,’ scil. the *gāyatrī*.

P. 457 st. 77.—काषायपरिवीतेन. *Kāshāya*, because she was then an ascetic.—वपुषैव, ‘from the appearance of her body itself’, i. e. even without the oath she was going to make or the proof of her purity that was to follow it.

P. 457. st. 78.—प्रतिसंहृतचक्षुषः, ‘withdrawing their looks from the range of her eye’ as if being ashamed that it was owing to their own incredulity that she had been reduced to that condition. Vallabha does not perhaps give the correct reason when he says “राजदारत्वात्.”

P. 458. st. 80.—सव्याम् = “शपथरूपां”, according to Dinakara.—पय आचम्य. What Sitâ did on this occasion was nothing else than a *divya* or ‘ordeal.’ Those that go through an ordeal are enjoined to purify themselves previously by bathing &c. conf. सचैलस्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम् । कारयेत्सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसंनिधौ. Mitâksharâ, Divyaprakaraṇa. An आचमन or sipping water is a substitute of an ablution. And water from the hands of a Brahman and especially from the hands of Vâlmiki’s pupils must be supposed to

be peculiarly holy and calculated to deter Sîtâ from uttering a falsehood.

P. 458. st. 83.—नागकणोच्छिप्तसिंहासननिषेदुषी, 'seated on a throne, parasolled over by the expanded hood of a snake.'

P. 459. st. 85.—संरम्भं शमयामास, 'pacified his wrath.—विविबलपेक्षो 'seeing that Fate was too powerful,' lit. having regard to the power of Fate. Vallabha: "विविबलवान् नायं ते पौरुषावसर इति स्वयंभुवा ह्यसौ स्वयमागत्य विनिषिद्धः" | The poet need not, however, be supposed to follow the account to which Vallabha refers and according to which Brahmâ manifests himself and pacifies Râma, but may be correctly interpreted to have meant by गुरुः no other than Vas'ishṭha or at most Vâlmiki. Dinakara has only the following: "संरम्भं विभेदैवस्य यद्वलं तस्य द्रष्टा मुनिर्निवर्तयामास |."

P. 459. st. 87.—दत्तप्रभावाय. Dinakara seems to have read दृष्टप्रभावाय.—संदेशान्. Conf. Vallabha: 'भरतमातुलस्य संदेशान् सिन्धुकूलं देशं भरताय ददौ | वत्स मातुलेन संदिष्टं यथा दुष्टैर्गन्धर्वैराक्रान्तोयं देशस्तद्वच्च तद्विद्रावणाय | "

P. 459. st. 88.—आतोद्यं ग्राहयामास, 'caused them to take the lute and throw away the arms', i. e. forced them to return to their usual occupation of musicians and songsters.

P. 460. st. 89.—राजधान्योस्तदाख्ययोः. Both Dinakara and Vallabha agree with Mallinâtha in giving *Takshas'ilâ* and *Pushkarâvatî* as the names of the cities, (the former has पुष्करवती). पुष्करावती is identified with the *Peukelaotis* of the Greek writers and *Pousekielofati* of Hiouen-Thsang. तक्षशिला is supposed to be the same as *Taxila* mentioned by the Greek writers. *Takshas'ilâ* or *Taxila* lay between the Indus and Hydaspes, in the vicinity of Manikyala, about Ravil Pindi. See Wils. *Ariana Antiqua*, p. 196. *Pushkalâvatî* appears to have been situate on the western bank of the Indus somewhere near Attock. The historians of Alexander state that Alexander crossed the Indus near that city.

P. 460. st. 90.—कारापथेश्वरौ, Vallabha explains to mean "चन्द्रपथ-प्रभू." It is altogether unknown what country is meant by *Kârâpatha*.

P. 460. st. 91.—निवापान् = “श्राद्धादीन्,” Dinakara, and “निवापान् विदधुः * * * वितृवर्णानि ऊ[?] औ]र्ध्वदेहिकानि चक्रुः |.” निवाप from वप् to shave, originally applied to shaving the hair on the occasion of a funeral obsequies; hence generally funeral obsequies or a *S'râddha* connected with those ceremonies.

P. 460. st. 92.—तं त्यजेः, ‘him thou shouldst abandon.’ The condition was that Râma should abandon or devote to death any one that should encroach upon them while engaged in conversation.

P. 460. st. 94.—विद्वानपि. Governs समयम्, (‘agreement’).—अभिन्त. Understand तम्, scil. समयम्.

P. 461. st. 95.—देहत्यागेन. “रामवाक्यात्पूर्वमेव,” says Dinakara.—योग-विद् ‘who knew the art of Yoga.’ That is, he expired by having recourse to Yoga. Vallabha rightly says, “योगविसृष्टदेह इत्यर्थः.”

P. 461. st. 96.—धर्मस्त्रिवादिव. Conf. Bhâgavata Sk. I, Adh. 17. St. 23. तपः शौचं दया सत्यमिति पादाः प्रकीर्तिताः. That Purâṇa says, however, that Dharma does not lose only one leg wholly in a Yuga, but that in each Yuga, it loses one-fourth of each of its four legs in consequence of the predominance of the several constituents of Adharma so that at the end of the fourth it loses all its legs entirely. अधर्मशैस्त्रयो भग्नाः समयसङ्गमदैस्तव. *Ibid.* Our poet's notion is that Dharma loses one leg entirely in each Yuga.

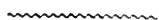
P. 461. st. 97.—कुशावत्याम्. According to the Vâyu Purâṇa (see the next note) the capital of Kus'a was *Kus'asthalî*, which being described as built “on the brow of the Vindhya” is identical with Kus'âvatî. For, as to the position of the latter with reference to the Vindhya, see the next Canto, Sts. 31 and *seqq.*—शरावत्याम्. A passage in the Vâyu Purâṇa as quoted by Prof. Wilson (Vishṇu Purâṇa Sk. IV, Cap. 4, Adh. 17) states that Lava reigned at S'râvastî which was in Uttara Kos'ala or Oude. It is doubtful whether S'râvatî is the same as S'râvastî.—उदक् प्रतस्थे. The Svarga is situated to the north and so also all the heavens

(Lokas), which are on the Meru. The student may refer to the Svargârohana of the Mahâbhârata.—स्थिरधीः Conf. Vallabha : “यदुक्तम् । ‘दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विविशन्[?]स्पृहाः । वीतरागभयक्रोधः स्थिरधीर्मुनिरुच्यते ।’ ”—अग्निपुराणः. The sacred fire should always be carried with him by the house-holder who is a widower. The reader will recollect the story of Dharma, the Pândava, who temporarily kept his sacred fire with Dhaumya, when he went to live *incognito*. But Dharma carried the fire with him into the forest during his banishment.

P. 462. st. 100.—चक्रे त्रिदिवनिःश्रेणिः, ‘was made a ladder to heaven,’ *gradus ad cœlum*. Râma himself with his brothers occupied the Vimâna, and for the use of his followers he turned the Sarayû into a ladder, that they might ascend thereby to heaven, *i. e.* they had only to bathe themselves in the river to be elated into heaven.

P. 462. st. 101.—यद्गोप्रतरकल्योभूत्. Translate : ‘Because there occurred in that place a crowd of those that swam in it, like that of cows swimming, therefore there arose there a holy spot by name Gôpratara.’ Cows when swimming or floating crowd close to each other, one very closely following upon the tail of another.

P. 462. st. 102.—विवृभांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु, ‘the gods incarnate [scil. the Vânara heroes &c.] having now resumed their own form.’ This means, that the Svarga proper was now full as it received back its usual contents in the form of the Vânaras &c. who resumed their forms as gods, and consequently that there was no room in it for the deified citizens: whence the necessity of creating another heavenly abode for the latter.

CANTO XVI.

P. 464. st. 1.—रत्नविशेषभाजं चक्रुः. Vallabha interprets : “तस्य ते करदा बभूवुरित्यर्थः.” He may be right.

P. 465. st. 3.—दानप्रवृत्तेः. The play upon the word *dāna* should be noticed, making the adjective दानप्रवृत्तेरनुपारतानाम् apply to तेषाम् as well as to मुरद्विपानाम् —सुरद्विपानां सामयोनिर्वेशः. Dinakara gives the verse regarding the legend a little differently to Mallinātha. He says “यथा सामयोनिः सामवेदाध्ययनकालेत्वन्न ऐरावणादीनां वंशोष्टथा प्रसृतः ॥ तथा चोक्तम् । हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगावयन् । गायतो ब्रह्मणस्त [स्मात्]^h समुन्वे-
तुर्मतङ्गजा इति ॥” The eight elephants referred to are : “ऐरावतः” उरीकः कुमुदाञ्जनवामनाः पुष्पदन्तः सार्वभू- [भौ?]- मः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः.” 17

P. 466. st. 5.—साधुसाधारण &c. This epithet, and also पुरुषभासः, जेतुः परेषाम् and बन्धुमतः seem to be used simply for the iteration they afford with सा, पुरस्तात्, जय°, and बबन्ध respectively.—जयशब्दपूर्वम्, “जय महाराजेतिशब्दपूर्वम्,” Dinakara.

P. 466. st. 7.—योगप्रभावी न च लभ्यते ते, ‘nor do I see that you possess the power of Yoga’ i. e. supernatural power acquired by the practice of Yoga. Dinakara appears to have read योगप्रवेशः, for he says, “योगप्रवेशः परकायप्रवेशादियोगशक्तिः.”

P. 467. st. 8.—आचक्ष्व सत्त्वा &c. Dinakara : “अथ रिरंसयागमनमिति चेत्तदपि नेत्याह । वशिना” &c.

P. 467. st. 9.—स्वपदोन्मुखेन = विष्णुपदोन्मुखेन i. e. विष्णुलोकगामिना, Rāma being identified with Vishṇu.

P. 467. st. 10.—सौराड्यबद्धोत्सवया = “सुनृपभावेन बद्धः स्थिर उत्सवो यस्यास्तया,” according to Dinakara.—अभिभूय scil. पूर्वम्.

P. 468. st. 11.—विशीर्णतल्पादृशतः, ‘with hundreds of broken talpas and terraces.’ Talpa is a room on the top of a house and attā seems to be here used for attālikā or terrace.

P. 468. st. 12.—नन्दमुखोल्काविचितामिषाभिः ‘who seek carrion by [the aid of] the light [emitted] from their wailing mouths.’ Dinakara says, “नदद्वयो मुखेभ्यो निर्गता उल्का नदन्मुखाल्कास्ताभिर्विचितम्” &c. The poet refers to the notion that the female jackals when wailing at night emit light from their mouths. Conf. Bhâgavata, Sk. I. Adh. 14. St. 12. Bom. Ed. “शिवैषोद्यन्तमादित्यमभिरौत्यनलानना,” where the scholiast observes शिवा क्रोष्टी आदित्यमभिरौति उद्यन्सूर्याभिमुखं क्रोशति । अनलानना अग्निं मुखेन वमन्ती । Our poet means that there was sound for sound (शिक्वर्ता नदन्ति मुखानि for कलानि नूपुराणि) and light for light (नूपुररत्नभासः for उल्काः) but the change was inauspicious and lamentable.

P. 469. st. 13.—क्रोशति, “कर्णकटुशब्दं करोतीत्यर्थः,” Dinakara.

P. 469. st. 15.—अस्त्रदिग्धम्. The poet means that instead of the red dye of the lac applied to the soles of their feet by women reddening the flights of steps as they walked down to the edge of the water, the flights of steps are now reddened with the blood of deer killed by tigers which run down the steps after they have killed and feasted upon them.

P. 471. st. 18.—न मूर्छन्ति, ‘are not reflected.’

P. 471. st. 19.—वन्धेः पुलिन्दैरिव वानरैः = “वन्धेः शबरैः किरातैः सह वानरैः क्रिड्यन्ते । सहार्थे इवशब्दः,” Dinakara.

P. 471. st. 20.—स्नानीयसंसर्गमनाप्रवृन्ति, “स्नानीयं स्त्रीणामङ्गरागादि तत्संसर्गमलभमानानि,” Dinakara.—उपान्तवानीरगृहाणि. The position of सरयूजलानि can only allow उपान्तवानीरगृहाणि to be construed as a Bahuvrîhi, in the sense of ‘on whose banks are huts made of live canes, [now deserted].’ Dinakara appears to have read उपान्तवानीरवनानि, for he interprets, “लोकक्रमणाभावादुपान्ते तीरे रूढवेतसवनानि शून्यानि सरयूजलानि &c.”

P. 472. st. 22.—कारणमानुषीम्, “रावणादिवधार्थं मानुषीम्,” Dinakara.

P. 472. st. 23.—शरीरबन्धेन तिरोबभूव, ‘disappeared by her body’ i. e. disappeared by removing her visible form. शरीरबन्ध is literally ‘the tie of the body,’ i. e. the body that ties one down, the body assumed. Conf. आसनबन्ध[धरः] Canto. II. St. 6.

P. 473. st. 25.—श्रोत्रियसत्कृत्वा. Vallabha says “ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा.” It is not perhaps clear why श्रोत्रियाः alone were preferred to whom to make a gift of the city. There are more meritorious Brahmans than श्रोत्रियाः a gift to whom is productive of greater merit to the donor, such as persons who being able to repeat the Veda, practice the Vaidik rites punctually, and yet, *i. e.* besides their being श्रोत्रियाः, are also acquainted with the sense of the Vaidik texts, which श्रोत्रियाः are not generally supposed to do.

P. 474. st. 27.—वैलां नीयमानः *i. e.* by means of the tides which drive the waters of the ocean to the shores at the rise of the moon.

P. 474. st. 28.—विष्णुदं द्वितीयम्, alluding to the name त्रिविक्रम and the legend of Vâmana founded upon it. “भूर्भुवः स्वरिति त्रीणि पदानि विष्णोः,” Vallabha.

P. 476. st. 33.—तीर्थे तदीये. Dinakara says, “तदीये विन्ध्यसंबन्धिनि कर्ण-तीर्थे.” It is not clear what तीर्थे is meant here, and whether the तत् in तदीये refers to the Vindhya. The preceding stanza takes Kus’a beyond *i. e.* to the north of the Vindhya, so that both on that account and because that the Ganges has not to be crossed in crossing that mountain, we must suppose either that the king crossed the Ganges at a place called विन्ध्यतीर्थे or by some such name—probably owing its origin to the vicinity of a branch or off-shoot of the great range of mountains—or that by Gangâ the poet means not the main stream but a tributary of that river, rising in the Vindhya. For when any sacred river is called Gangâ, a tributary of that river may easily receive that name from the poet. To interpret तदीये तीर्थे to mean during the crossing of it (= the Gangâ,) *i. e.* while he was crossing it, would involve a tautology, as we already have गङ्गामुत्तरतः. There are some who maintain that the king crossed the Ganges near a place called विन्ध्यवासिनी देवे to the south of Benares.

P. 476. st. 34.—नौलुलितम्. Conf. Dinakara: “बलौघोत्तरणवशादुच्चलितम्.”

P. 478. st. 39.—परार्थप्रतिमागृहाय. Conf. Dinakara: “श्रेष्ठानि प्रतिमा-युक्तानि गृहाणि यस्यास्तस्याः” &c.—उपोषितैः. The Deccan texts on Vâstu or ceremony of entering a new or repaired dwelling-place do not prescribe that the priests officiating at the ceremony should fast previously to officiating at it. It is likely that our poet refers to a local custom.

P. 478. st. 40.—कामीव कान्ताहृदयं प्रविश्य. Conf. Vallabha “यथा कामी कान्ताहृदयं प्रविश्य अन्यैः शरीरावयवैः.....इन्द्रियगणं यथार्हं संभावयति.” He is probably right.

P. 479. st. 41.—शालाविभिस्तम्भगतैः. Dinakara reads शालाविभिस्तम्भगतैः, as he comments thus: “शालानामवधिः सीमा तत्रत्यस्तम्भे बद्धैः” &c. Vallabha has a different reading, viz. शालागृहस्तम्भगतैः.

P. 480. st. 44.—अगस्त्यचिह्नादयनात्, ‘from that side of the equator which is marked by Agastya,’ i. e. the South.—हैमवतीम्, “हिमाद्रिसंविन्धिनीम्,” Dinakara. हिमस्तुतिम्=“तुषारस्तुतिम्,” says the same commentator. हैमवती हिमस्तुतिं ससर्ज, ‘sent down a drizzling of frost on the Himâlaya.’

P. 480. st. 45.—जायापती इव. Conf. Dinakara: “यथा प्रणयकलह-वशादुमान्सतापः स्त्री च कृशा भवति तद्वद्वान्निदिवसौ ग्रीष्मर्तावभूतामित्यर्थः ।”

P. 481. st. 48.—खेदानुविद्ध &c. Conf. Dinakara: “खेदेनानुविद्धं संगतं यदाद्रिं नखक्षतं तदङ्गुलिहं यस्य तादृशे कपाले” &c. But for the drops of perspiration the nail-wound or sore would not be sticky enough to hold the flower.—भूयिष्ठसंदृष्टशिखम्. Dinakara reads ०संसृष्टशिखम्. “संसृष्टाः संलग्ना बद्धाः शिखा यस्य तत्” &c. Vallabha has भूयिष्ठसंदृष्टशिखम्, and his interpretation is “निरन्तरविलग्नप्रान्तम् । गलस्थले अतिशयसंलग्न-शिखम्.”

P. 481. st. 49.—भारागृहेषु, ‘in houses furnished with artificial showers.’ Dinakara explains thus: “जलभाराभिरुपलक्षिता गृहा भारागृहा जलयन्त्रगृहास्तेषु” &c. And Vallabha says, “भारागृहेषु यन्त्रभारामन्दिरेषु... | यन्त्राणि शालभञ्जिकाप्रभृतीनि तत्करतलद्वयप्रवृत्ततोयभाराभिर्विधि [?] ग्रीष्मोष्मनिषेधकं धनिनां धाम यन्त्रभारागृहम् ।”

P. 483. st. 52.—मनोजगन्धम् &c. Translate: 'The time of Summer, that brought together (*i. e.* mixed into a potion,) the odoriferous piece of mango-blossom, the odoriferous old wine, and the odoriferous fresh pāṭala, [thereby] made amends for all its sins against the tribe of lovers.'

P. 485. st. 58.—शतशोषरोषेः. Conf. Dinakara: "अवरोधशब्देन स्त्रियो लभ्यन्ते."

P. 487. st. 63.—रूपावयवोपमानानि = शरीरस्य अवयवानामुपमानानि.

P. 487. st. 64.—उत्कलपैः, "मेषशब्दानुकारिस्त्रीकरतलताडितजलशब्दश्रवण-समनन्तरं हर्षवशादुद्भूतः कलापो येषां तैः", says Dinakara.—गीतानुगम्, 'following (*i. e.* beaten in consonance with) their singing.' The ladies beat the water to the music of their voices. They beat the water as they sang. वर्येव मृदङ्गो वारिमृदङ्गस्तस्य वाद्यम् वारिमृदङ्गवाद्यम्.

P. 487. st. 65.—संदष्टस्त्रेषु. Conf. Dinakara: "अत्र यद्यपि सामान्येन वस्त्रमभिहितं तथापि चन्द्रप्रकाशसाम्यार्थं दुकूलमवसेयम्."

P. 488. st. 66.—दर्पात्. Both Dinakara and Vallabha read हर्षात्.

P. 488. st. 67.—च्युतपक्षलेखः, "च्युता नष्टा विशेषकादयो यत्र," Dinakara, who goes on to interpret: "विशेषी कर्णाद्भ्रंशी मुक्तामयः कर्णवेष्टः (he seems to have read ०मुक्ताकलकर्णवेष्टः) तादृङ्को यत्र."

P. 489. st. 70.—काञ्चनशृङ्गमुक्तैः, 'ejected through syringes made of gold.' Conf. Dinakara. "काञ्चननिमित्तं यच्छृङ्गं जलकैलियन्तं तस्यैः..... | क्रीडाभ्युन्ते शृङ्गोस्त्री पर्वताग्रे प्रभुत्वयोरिति वैजयन्ती,"—सभातुनिध्यन्द इत्यादिराजः, 'like the king of mountains washed down by streams containing metallic earth.'

P. 490. st. 72.—कुम्भयोनेः. See note, Canto IV. St. 21—अधिगम्य. See Canto XV. St. 55.

P. 490. st. 73.—अपोदनेपथ्यविधिः. Dinakara reads अपोदनेपथ्याविधिम् and explains, "अपोदो नष्टोलंकारविधिरस्य तं तादृशं स्वबाहुम्" &c. Vallabha, who reads अपोदनेपथ्यविधिः, explains thus: "किंभूनीसौ | उपोदनेपथ्यविधिः आसन्नसंकल्पविधानः प्राप्तालंकारविधानः."

P. 490. st. 74.—जयश्रियः संवननम्, 'a charm for victory,' *i. e.* which secured victory to him who carried it. See Canto XV. Sts. 55, 56.

P. 491. st. 77.—गास्त्वतमस्त्वम्, 'a spell presided over by the Great Eagle.' Eagles are the natural enemies of snakes.

P. 492. st. 80.—प्रह्णन्निर्वन्धुरो हि सन्तः 'For the good are not inexorable in their anger towards those that bend themselves before them.' Conf. Dinakara : "यतः सन्तो नम्रोऽनिर्वन्धा इतरहिता स्त् कौपो येषां ते तादृशाः ।"—विभूषणप्रत्युपहारहस्तम्, 'bearing in his hand the ornament that he brought with him to present again to him (Kus'a).'

P. 493. st. 82.—कार्यन्तरमानुषस्य, "रावणवधादिकार्यार्थं नरस्य &c," Dinakara.

P. 494. st. 84.—आजानुविलम्बिना. This refers to the notion that it is auspicious to have hands that reach down to the knees.

P. 495. st. 86.—आद्यो भवान्स्वजन इत्यनुभाषितारम्, 'who replied, you are my honored relation.' *i. e.* I accept you as my honored relation. On the word आद्य in this sense, see Uttara Râmacharita, Act IV. एष वः आद्यसंबन्धो &c. अनुभाषितारम् lit. *speaking after, i. e.* replying, viz. to the request conveyed by the words स्वसारं च यवै-यसीं मे कुमुद्वर्तो नार्हसि नानुमन्नुम्.

P. 495. st. 87.—माङ्गल्येर्णावलिपिनि. माङ्गल्यवलय means a wristlet intended for an auspicious occasion, as a marriage, as distinguished from one to be used on inauspicious rites, as funeral ceremonies. The Kautuka or thread wristlet should be made of wool.

P. 496. st. 88.—पञ्चमं तक्षकस्य. Dinakara says, "तक्षकस्य पञ्चमं तक्षकपौत्रस्य पौत्रम्"; and Vallabha, "तं तक्षकस्य पञ्चमं प्रतियौत्रम्."—पितृवधारे पोः वैनतेयात्, 'from the son of Vinatâ (*i. e.* Garuḍa) who had become his enemy on account of the death of his (Garuḍa's) father.' Conf. Dinakara : "पितुः काश्यपस्य वधादिपुभूताङ्गरुडात् &."

CANTO XVII.

P. 497. st. 1.—यामिनीयामात् चेतना प्रसाद इव. It is certainly well-known (प्रसिद्ध), as the commentator observes, that with the rise of the dawn the intellectual faculties become clearer (प्रसन्न).

P. 497. st. 2.—पितृमान्, 'who was eminent as a son,' i. e. was blessed with a good father.

P. 497. st. 3.—कुलविद्यानाम्, 'of the principal sciences,' i. e. the branches of knowledge that are reckoned as chief, like the *Kula-parvatas* among mountains, or *Kula-patis* among Rishis. It does not appear that the sciences here referred to were required by custom to be studied by members of the race (कुल) of Raghu, whence they should be supposed to be styled कुलविद्याः.

P. 498. st. 4.—जात्यः. Dinakara notices a reading जन्यः for जात्यः and says, "जन्य इति पाठे जन्यो जनकः."

P. 498. st. 5.—दुर्जयम्. Dinakara seems to have read भज्यम्. He says दैत्यमजय्यनामानमवधीत्.

P. 498. st. 6.—कुमुदानन्दम्. Vallabha: "कुमुदानन्दमित्युभयविशेषणम् । रवीन्दुकुलोद्भ(म?)-योत्पत्तिवात्."

P. 498. st. 7.—तयोः scil. मृतयोर्मध्ये.—दिवरपतेः सिंहासनाभिभाक्, "तदर्थं समरे मृतत्वात्," Vallabha.

P. 499. st. 9.—चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम्. Dinakara: "चतुर्भः स्तम्भैर्निर्मितम्," according to whom उद्वेदि = वेदियुक्तम्. Vallabha says उद्वेदि means उद्धृता वेदिर्यत्र तत्.—कल्पयामासुः, "अभिवेकमण्डपकारिभिः कारयामासुः," Dinakara.—विमानम् = 'a couch,' मञ्चक according to Vallabha, but it appears to be no more than a *mandāpa*, a pavilion supported on four pillars with a raised *tapis* (वेदि) in it.

P. 499. st. 10.—तत्र *i. e.* “अभिशिकमण्डपे,” Dinakara.—भद्रपीठोपवे-
शितम्, ‘after causing him to sit on an auspicious seat.’ भद्रपीठ =
भद्रासनम् the auspicious or sacred seat. Conf. also हेमं च राजतं ताम्रं
क्षीरवृक्षमयं च वा भद्रासनं च कर्तव्यं सर्वहस्तसमुच्छ्रितम्. *Devī Purāṇa*, *Nīti-*
mayūkha.

P. 499. st. 11.—अविच्छिन्नसंतति. Vallabha who reads अविच्छिन्नसंततेः
explains as “अनवरतजायमानमङ्गलोदयस्य” (तस्य). Dinakara reads and
interprets with Mallinātha. The words अविच्छिन्नसंतति कल्याणमन्वमीयत
refer to the notion common even in these days that if music
such as is here described (स्निग्धगम्भीर) should be heard immediately
that an act is commenced or a question asked, that act
will be attended with prosperity, and the question will be solved
in favour of the questioner. Hence it is that music must beat,
and is very scrupulously beaten, *the moment* the marriage gar-
lands are exchanged by the bride and bridegroom, or the birth
of a son takes place. At all *Rāmajayantis*, or celebrations of Rāma’s
birth on the bright ninth of Chaitra, immediately that the preacher
comes to treat of the announcement of the birth, exactly at
noon, music is beaten. An anxious relation talking or asking in
concern regarding the health of his sick friend is assured of
cure if music should be heard accidentally the moment he asks or
speaks. The poet means that as music was heard the moment that
the coronation began, the people inferred that prosperity would
attend the king.

P. 500. st. 12.—^०अभिन्नपुटान्. Dinakara: “अभिन्नं संदष्टं पङ्कजपुटमस्थेय-
भिन्नपुटं मधुकं * * * अभिन्नपुटः कार्पासी वा भद्रातको वा.”—नीराजना-
विश्रान्, “आरात्रिकम्,” says Dinakara, who reads नीराजनाविश्रिम्.—भंजे,
‘enjoyed, received’ from the ministers. Vallabha says, “मङ्गलारा-
त्रिकविश्रान् जग्राह.”

P. 500. st. 13.—जैत्रैरथर्वभिः = जयदायिमिरथर्वणमन्त्रैः, by means of hymns
from the Atharva Veda, that had the power of making him
victorious over his enemies—उपचक्रमिरे, ‘began,’ “proceeded
to.”—तूर्वम्. Dinakara, unlike Mallinātha, takes तूर्वम् with जैत्रैरथर्वभिः,

i. e. they first recited those Mantras that were to render him victorious.

P. 500. st. 15.—प्रवृद्ध इव. Dinakara says, “दक्षिणादानस्य वृष्टिमायम्.” He appears to have read प्रवृष्टः for प्रवृद्धः, like Vallabha.

P. 501. st. 17.—स्नातकेभ्यः. It appears that largesses were given to married Brahmans (स्नातकाः) especially that they might utilize them in the performance of sacrifices, which a Brahman *in statu pupillari* could not do. Brahmans, that are Brahmachârins cannot receive largesses on their own account, but must make them over to their preceptor.

P. 501. st. 18.—कर्मनिवृत्तेः फलैः पश्चात्कृता. That is, तस्य कर्मभिरुत्पादितैः फलैः प्रत्यादिश्यन्, ‘was kept aside as unnecessary by the fruits obtained by means of his own good deeds.’ The fruits of his own good deeds were so great and so many that they made any blessings from the gratified Brahmans superfluous.

P. 501. st. 19.—बन्धच्छेदन्.....आदिशन्. Vallabha quotes the following “यदुक्तम् | ‘युवराजाभिषेके च परराष्ट्रवर्मदने पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य च विधीयते.’ ”

P. 502. st. 21.—नेवध्यग्रहणाय, ‘that he might receive ornaments,’ i. e. ‘that he might be decorated.’

P. 502. st. 22.—प्रसाधकाः=“नापितादयः” according to Dinakara.—नैस्नैः=“हारकटकादिभिः,” Dinakara.—आश्वान &c. ‘who had the extremities of his hair somewhat dried by fumigations of incense.’ After the bathing or consecration by water poured on his head the prince had his hair dried by fumigations of incense, and these could only dry the ends of the hair, they being the part exposed to them. Dinakara seems to take केशान्त as being equivalent to simple केशः “धूनेनाश्वानाः- [नः?] किञ्चिच्छुष्काः[ष्काः?] केशानामन्तः स्वरूपं यस्य तम्.”

P. 502. st. 24.—अङ्गरागं समापद्य = अनुलेपं विधाय.—पल्लम् = “पल्लवेषाकारं तिलकम्,” Vallabha.—मृगनाभिसुगन्धिना, ‘perfumed with musk.’

P. 503. st. 25.—हंसचिह्नदुकूलवान् ‘wearing a garment into which were woven figures of flamingoes.’ The हंस is an auspicious bird

like the peacock, and figures of such birds are woven into the borders and ends of cloths to be worn on auspicious occasions, "हंसचि- [चि?] - हं यस्य तादृशं दुकूलं विभर्तति, says Dinakara.

P. 503. str. 26.— नेपथ्यदर्शिनश्चाया &c. Translate : 'When he examined his decorations (in *i. e.* by looking into it), his image shone in the mirror that was made of gold, as does that of the Kalpa tree in the [disc of the] newly risen sun on Mount Meru.' The sun rises on Mount Meru, and when it rises (उदितः) it is in a straight line with the horizon and therefore in the position of a mirror, which it would not be when at other points in the heavens. Again the sun when just risen is a red round disc like a golden looking-glass. The use of the word मेरौ is that it is a Kalpataru on that mountain only that could have the sun sufficiently near like a looking-glass. To a Kalpa on earth, for instance, or elsewhere, the sun (*i. e.* the disc of the rising sun) would be too far away to serve as a mirror. There is no comparison whatever intended between Atithi's mirror and the Meru, nor is any reference meant to the fact that the mountain is all golden. The Kalpataru is usually described as full of golden ornaments and precious stones. Dinakara agrees with Mallinātha and comments : " मेरौ वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्योदिते रत्नाविव शुशुभे । कल्पवृक्षस्यापि बहुभूषणत्वं नवस्य रवेररूढत्वात् सौवर्णदर्पणा- (ण ?)-साम्यम् । मेराविव वर्तमानस्य कल्पवृक्षस्य सूर्य प्रतिबिम्बः संभवतीति मेरावित्यधिकप्रयोगः " Vallabha says, " यथा नवोदिते रवौ कल्पवृक्षच्छाया मेरौ राजते । सौवर्णेकाभरणाभ्यरसंयुक्तः. "

P. 504. str. 29.—Dinakara's commentary on this stanza is as follows :—" शुशु । श्रीवत्सो मङ्गलद्रव्यं लब्धमितिमासलक्षणं चिह्नं यस्य तद्विशालं तेन राजाभिष्टितं मङ्गलभवनं श्रीवत्सचिह्नं वैष्णवं वक्षः कौस्तुभेनेव बभौ ॥ दर्पणं पूर्णकुम्भं च वृषभयुग्मचामरं (sic.) श्रीवत्सं स्वस्तिकं शङ्खं दीपं चाण्डमङ्गलमिति. " Translate the couplet thus :—'And occupied by him the great auspicious hall (*i. e.* the hall containing auspicious things) shone even as the bosom of Kes'ava, conspicuous with the *S'rīvatsa* by the gem Kaustubha.' मङ्गलायनम् is also to be taken as an ad-

jective qualifying वक्षः, and श्रीवत्सलक्षणम् as one qualifying also मङ्गलायन, the hall.

P. 504. str. 30.—बभौ &c. Translate : 'He having attained supreme power [immediately] after boyhood, shone very much even as would the moon who should become full [immediately] after the crescent.' That is, in succeeding to supreme power at once after his boyhood and not having had to pass through the state of a Yuvarāja, he appeared like the moon which should from the crescent be at once full without having had to go through the intermediate phases.—रेखाभावात् = रेखाया भावात् = कलामात्रत्वात्.

P. 505. str. 34.—सममेवोत्थितो गुणैः. Dinakara : "गुणैः प्रज्ञादिभिर्व्युत्पद्ये-वोत्थितः", and Vallabha : "अग्न्यादेर्वृत्तिमतीत्य व्यापारमलङ्घ्य गुणैः सममेवोत्थितः उदयश्चास्य संपन्नः । तदेव । प्रप्रयौदार्यादयो गुणाः उदभवन् इति वाक्यार्थः ।" Fire has to be involved in smoke before it obtains flames, the sun has to rise and be gentle before it shines in its splendor, and when it shines fully it is no longer gentle, nor can fire be smoky if it is in flames. Not so with Atithi, he obtained all the qualities at once and possessed them simultaneously.

P. 505. str. 35.—अन्वयुः. Dinakara : "अयोध्यां प्रदक्षिणीकुर्वन्त्यो यत्र [यत्र] बभ्राम तत्र तत्र ददृशुरित्यर्थः ।"

P. 505. str. 36.—अयोध्यादेवताः i. e. the gods whos images were worshipped in different temples at Ayodhyā.

P. 506. str. 38.—उभये nom. plur. of उभय.

P. 506. str. 39.—धर्मस्थसखाः. Dinakara reads and comments upon धर्मस्थसखा, taking it as a *Bahuvrīhi*. He also notices the reading given in our text.—संशयच्छेद्यान्. Vallabha reads संशयच्छेदान्, but his explanation of it is not intelligible.

P. 507. str. 40.—पाकभिमुखैः विज्ञापनाफलैः युज्येज, 'conferring on them, the fruits of their requests, which were soon to ripen,' i. e. he granted whatever requests they made, and the orders given that the things be granted were soon carried out. विज्ञापनाफलैः is here equivalent to विज्ञापनार्थैः, which अर्थाः became पक्वं as soon as the

orders of the king were actually carried out. Neither Dinakara nor Vallabha is perhaps very clear. The following are their comments on the stanza. Dinakara: “सुमनसो भावः सौमनस्यं प्रसादस्तेन कथितैरत एव पाकं(?) कः) सिद्धिं(?) द्विः) सन्मुखैः(?) तन्मुखैः) विज्ञापनया साध्यानि फलानि विज्ञापनाफलानि तैर्भृत्यान्वयोजयति स्म । सुमनसा गुण्याणां भावः सौमनस्यं तेन गुप्तसद्भावेन हि फलानां पाकाभिमुखत्वं युक्तं । एतेन राज्ञः प्रकृतिरञ्जनमुक्तं ।” Vallabha: “अभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः.....अविर्भूतमुखप्रसादकथितैः । अपरं किंभूतैः पाकाभिमुखैः पचेल्लभैः । उक्तं च । माकारम् (?) नाकारम् (?) उद्धिरासि नैव जहासि कालं दत्त्वा दशोदयसि (?) नैव [वि] कथ्यसे त्वम् । निःशब्दवर्षणमिवाग्न्युधरस्य राजन् संदृश्यते फलिन एव तव प्रसादः ।”

P. 507. st. 42.—सोभूद्वग्नवतः &c. That is, he undid nothing that he did once, except that he used to restore to their kingdoms his vanquished foes through compassion, even after having removed them himself. Dinakara is evidently wrong in commenting as follows: “शत्रून्नुन्मूल्य प्रतिरोधयन् भग्नवतोभून् । शत्रून्विजित्यैतेभ्यो राज्ञ्यं न दास्यामीत्युक्त्वापि कृपावशादुत्तवान् । दत्त्वापि तेषां दौरात्म्यं बोध्य पुनर्हृतवानि-तीत्यं भग्नवतोभूदित्यर्थः ।”

P. 508. st. 46.—प्रसाद &c. Dinakara appears to have read differently (perhaps thus: प्रमदाक्षादिरहिते चपलापि स्वभावतः । निकषे हेमरेखेव श्रारस्मिन्ननपायिनी), for he comments: “प्रमदाः स्त्रियोक्षो मृगयादयः सप्त तद्रहिते तस्मिन्” &c.—निकषे हेमरेखेव. The streak left on the surface of a touch-stone on which a piece of gold is rubbed is not easily removed. It generally sticks fast to it until it is removed by rubbing the stone with bees' wax. The clearer (प्रसादाभिमुख) the stone the more difficult it is to remove the streak of gold from it.

P. 509. st. 48.—अदृष्टमभवत्. Dinakara quotes: “राजानश्चारचक्षुः इति.”

P. 509. st. 50.—सेव्यमानोपि, ‘although it was cogitated every day.’ The more frequent the consultations on any counsel the greater was the danger of the secrecy being broken. But this was not so with him. सेव is a verb that implies not simply a single act of eating, but involves the idea of eating, taking or

enjoying anything repeatedly and regularly.—गुप्तद्वारः. Dinakara: “गुप्तं संवृतं द्वारं मन्त्रज्ञानोपायभूतमाकारादि यस्य स सेव्यमानोपि कदाचिन्न प्रकटितः” And Vallabha: ननु अनुदिनं मन्त्रसंज्ञात् कचिद्वेदः स्यात् । स राज्ञा मन्त्रः सेव्यमानोपि उपास्यमानोपि गुप्तद्वारः सन् न सूच्यते न ज्ञायते.

P. 510. st. 51.—स्वप्नत्रयि जजागार. The pun upon the word जजागार is all that has to be noticed in this line.

P. 510. st. 53.—भग्यमुखाः, ‘which were aimed at [the acquisition of] prosperity.’ This epithet should be construed with शालयः also conf. Dinakara: “शालयेषु भग्यं रम्यं मुखे भवं मुख्यं मञ्जरीदि येषां ते तथा । प्रत्यवेक्षणेन पश्चादिभक्षणरूपाव्ययरहिता अभ्यन्तर एव पचन्ति.”

P. 511. st. 55.—कामं प्रकृतिवैराग्यं &c. ‘Although he was able to suppress immediately any disaffection of his subjects &c.’ It is not clear why Mallinātha departs from the ordinary signification of कामम्. Dinakara too interprets कामम् by अत्यर्थम् and construes it with क्षमः. It should be added that Vallabha agrees with Dinakara in his interpretation of कामम्.

P. 512. st. 58.—मित्राणि, ‘his friends’ i. e. states and kingdoms that were on friendly terms with him.

P. 513. st. 62.—संपरायिकः, ‘living upon war,’ i. e. looking upon war as its principle of life. Dinakara explains, संपरायिक by “संपरायेण युद्धेन जीवतीति संपरायिकः.”

P. 514. st. 63.—शक्तित्रयम् scil. प्रभावादि. The three Powers are : *prabhāva*, *utsāha* and *mantra*.—आयसमिव, ‘like iron.’ आयस n. is used in the sense of iron, and it is perhaps unnecessary to follow Mallinātha in his explanation of the word.

P. 514. st. 65.—यथास्वम् &c. The verse as it stands should be construed according to Mallinātha, viz. by taking अपि to be equivalent to च, but I should much prefer the reading इव given by two of our Mss. and confirmed by Vallabha. It is not clear what Dinakara read.—यथास्वं षडंशभावाचके &c., ‘was made the enjoyer of one-sixth of their earnings respectively by the Ās’ramas as he was by the different castes.’

P. 515. st. 68.—आ तीर्थीदप्रतीयातम्. Conf. Dinakara..... “दण्डनीतेः फलमा तीर्थात् । तीर्थे मन्त्रिपुरोहितसेनापत्याद्यष्टादशकं तत्पर्यन्तमव्याहतं लेभे.” And Vallabha : “आ तीर्थात् आ प्रवृत्तेः प्रयोगसमकालमेव तस्या दण्डनीतेः अप्रतीयातं । अनविष्टं (? अवनिष्टं) निर्विघ्नं फलं....प्राप.” The eighteen *tirthas* referred to by Dinakara and Mallinâtha are, according to Chaturdhara, a commentator on the Mahâbhârata, as follows. He quotes from a *Nîti S'âstra* : मन्त्री पुरोहितश्चैव युवराजश्चमूपतिः । पञ्चमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वेशिकस्तथा । कारागारधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा । कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः । प्रवेष्टा नगराध्यक्षः कार्यनिर्माणकृत्तथा । धर्माध्यक्षः सभाध्यक्षो दण्डपालस्त्रिपञ्चमः । षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्टान्तपालकः । अष्टवीपालकान्तानि तीर्थान्यष्टादशैव तु ।

P. 515. st. 69.—वीरगामिनी, ‘that unites herself with a hero.’ Dinakara reads वीरकामिनी and interprets, “वीरं कामयते वीरकामिनी.”

P. 516. st. 73.—तथापि *i. e.* although he did not allow himself to be praised, his fame nevertheless extended itself everywhere, as those who attempted to praise him and were hated for doing so, spread reports that he hated them, because that they praised him, and thereby spread his fame. Conf. Dinakara : स्तुतिमन्तरेण कथं प्रसिद्धिरित्याह । तां स्तुतिं कुर्वन्तीति स्तुतिकारिणस्तेभ्यो द्वेष्टीति तस्य राज्ञो यशः प्रथितम् । अयं स्तुत्यमाचरन्नपि स्तुतिं न सहत इत्येवंरूपा प्रसिद्धिरासीदिति भावः ।

P. 516. st. 74.—प्रजाः स्वतन्त्रयां चक्रे. Both Dinakara and Vallabha read वितमसश्चक्रे, which reading is supported by two of our own Mss. Certainly the rising sun does not subject the world to his own power, but he frees them from darkness. I should therefore much prefer to read वितमसः for स्वतन्त्रयां °.

P. 517. st. 75.—विपक्षेवि गुणा अन्तरं लेभिरे. Dinakara : “तद्गुणाकर्णने शत्रवोपि समतुल्यन्नित्यर्थः.”

P. 517. st. 78.—Dinakara’s comment on this stanza is as follows :—“पञ्चमम् । इन्द्रयमवरूपकुबेराणां मुख्यानां दिक्पालानां पराक्रमस्य साम्येन तं नृपं पञ्चममाहुः ॥ पृथिव्यादिभूतानां पञ्चानां षष्ठं । परमप्रयोजनार्थत्वात् । कुलपर्वतादीनां महेन्द्रादीनामष्टमं भूधारणत्वात् ॥ महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तमे कुलपर्वता इति विष्णुपुराणे ।”

P. 518. st. 81.—पूर्वादिक्षी, 'regarding those first named' i. e. seeing what they, Indra and Yama and Varuṇa, did.—दण्डोपनतस्य. Conf. Dinakara: "दण्डोपायेनोपनतस्य वशीकृतस्य".—The metre of the stanza is Mandākrāntā.

CANTO XVIII.

P. 519. st. 1.—निषधान्नगेन्द्रात्. Nishadha is a mountain chain said to lie south of the Meru. See Wilson's Vishṇu Purāṇa, Bk. II., Cap. 2.

Two of our best Mss. (V₁.) omit and two (G. V₂.) give the following stanza after St. 1.

तेनोर्वीर्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमाणेन ननन्द यूना । सुवृष्टियोगादिव जीवलोकः
शस्येन संपत्तिकलात्मकेन ॥ The two Mss. (G. V₂.) have also the following commentary on it: उर्वीर्येणानिपराक्रमेणात एव प्रजायै लोकरक्षणार्थं
कल्पिष्यमाणेन तेन यूना निषधेन पितानिधिः सुवृष्टियोगात्संपत्तिकलात्मकेन पाकोन्मुखेन
सस्येन जीवलोक इव ननन्द जहर्ष. Though Vallabha gives the stanza and also comments upon it, Dinakara, who is generally much more scrupulous and trustworthy, does not comment upon it nor even mention it as a *Kshepaka* or of spurious origin. And as the unfavourable evidence of even one good Ms. and especially of a commentator is more important in determining the genuineness or spurious origin of any given stanza, I have omitted the stanza in question from the text on the ground that I consider it to be an interpolation.

P. 520 st. 6.—तत् प्रभवै. Dinakara read तत्प्रभवः, for he interprets thus, “तस्य नभसः प्रभव उत्पत्तिस्थानं नलस्तस्मै” &c. He also has मनः for पुनः and he construes अजर्यम् attributively with मनः (“अजर्यं संगतं मनैः वबन्ध.”)

P. 521. st. 7.—द्विषानामिव पुण्डरीकः. Puṇḍarika is an elephant that stands at the south-east corner of the world.—आहृतपुण्डरीकः. Conf. St. 5 Canto IV. and our note thereon. Dinakara seems to have read आहृतपुण्डरीकम्, for his comment is आहृतः पुण्डरीकनामा यज्ञो येन तम्. But prince Puṇḍarika could not have performed the sacrifice Puṇḍarika before his accession to the throne.

P. 522. st. 10.—पिता. Dinakara does not comment upon nor refer to this stanza, though all our Mss. as also Vallabha give it.

P. 524. st. 15.—जितपारियात्रम्. Pâriyâtra is a range of mountains to the south of the Meru. See Wilson's Vishṇu Purāṇa Bk. II., Cap. 2.

P. 525. st. 17.—कृत्वा &c. Mallinātha's explanation is not perhaps very satisfactory. Vallabha appears to interpret better when he reads कृत्वायुगलं युवराजमेव and comments upon it thus, “अयुगलमेव षोडशवर्षधरमेव युवराजं कृत्वा.”—सुखोपरोधि &c. ‘For the life of kings, resembling the life of those in bonds, is opposed to the enjoyment of pleasures.’ Conf. Dinakara : “यतो हनौरपसृद्धस्य” (he seems to have read अपसृद्धवृत्तम्) “वृत्तमिव वर्तनं यत्र तद्राज्ञा वृत्तमाचरणं सुखविघ्नकरं | उक्तं च | परेष्वक्षिप्तकायैः यः कर्मण्यारभते स्वयम् | सौपसृद्ध इति ख्यातो राजा न सुखभाग्यवेदिति.”

P. 527. st. 22.—अश्विरूपः ‘having the form of the As’vins,’ The As’vins are two Vedic demi-gods represented as young, beautiful, honey-hued, of a golden brilliancy. Conf. R̥gveda नू मे हवसा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् VII., 67, 10, ता वल्गू दस्ता पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे. VI., 62, 5, दस्ता हि विश्वमानुषङ्गभूमिः परिदीपयः | बिभ्यं जिन्वा मधुवर्णा शुभः यतो VIII., 26, 6.

P. 527. st. 24.—द्विषाम्. Subjective genitive, कर्तरि षष्ठी.

P. 529. st. 27.—ब्रह्मिष्ठम्. Dinakara : “ब्राह्मणभक्तम्.” And Vallabha, “प्रकृष्टो (°टम्?) ब्रह्मवान्ब्रह्मिष्ठः.”

P. 529. st. 29.—सृष्टाकृतिः. Dinakara reads सृष्टाकृतिः (= “सृष्टानुकृता ध्याता वा आकृतिर्येन सः’’).

P. 530. st. 30.—वंशस्थितिं तेन वंशकरेण संभाव्य, ‘making sure the continuance of his family through him the continuer of it’ &c. संभाव्य, lit., ‘causing to be,’ ‘causing to stand or exist.’

P. 531. st. 32.—अजन्मनेकल्पत, ‘became free from further regeneration,’ lit. ‘became one who has no [further] birth.’ अजन्मन् is here a *bahuvrīhi* compound.

P. 532. st. 36.—नवेन्दुना = नव इन्दुर्यस्मिस्तन्, ‘having the new moon in it.’ नवेन्दु does not mean the moon that has just arisen, but the new moon, or the moon of the first day after the Amāvāsyā.

P. 532. st. 37.—मौलिपरिग्रहात्. Vallabha of all the commentators would appear to explain the stanza best. “स सुदर्शनो मौलिपरिग्रहात्कुलामात्यस्वीकरणात् लोकेन पितुरेव तुल्यो भावि संभावितो मेने.” For the connection between the boy-king wearing the crown and his subjects predicting that he will be like his father is not clear, nor would the simile that follows in the next half at all bear upon the first line unless the young prince gets the aid of his ministers to promote his welfare, as does the small cloud that of the eastern wind. It is doubtful, however, whether मौलि can mean कुलामात्य, which is usually, मौल, not मौलि. It is possible that Vallabha may have read मौलपरिग्रहात्. The latter reading is to be preferred. A Jain commentary on Raghuvamś’a, obtained from Gujarath, by one who calls himself a slave of the feet of the most learned Vijayānanda (श्रीविजयानन्दसूरीश्वरचरणकमलसेवक) actually reads मौलपरिग्रहात् and explains in the manner of Vallabha.

P. 533. st. 39.—‘Although (कामम्) he could not occupy fully his father’s throne, yet being [as it were] multiplied (lit. repeated) as to his bulk by the greatness of his splendour [that was as] yellow as gold, he did [so] occupy it.’ Dinakara reads पुनरावितानम् instead of पुनरावृतात्मा, for he explains “वितानमुक्त्वोचस्तत्पर्यन्तं व्याप.”

P. 534. st. 40.—किंचिदिव, 'only a little,' on account of their littleness.

P. 534. st. 41.—महाराज इति शब्दो युज्ये &c. "कोशदण्डजात्प्रभावान्न मिथ्या-भूत्," Dinakara.

P. 535. st. 43.—निर्वृत्तजाम्बूनदपट्टबन्धे. Dinakara: "निर्वृत्तो निष्पादितो-भिषेककालयोग्यः काञ्चनपट्टबन्धो यस्य तादृशो." And vallabha: रचितरुद्धम-यमुकुटबन्धे."

P. 535. st. 44.—शिरिष^० &c. Dinakara's reading is शिरिषपुष्पो-पमसौकुमार्यः.

P. 536. st. 46.—संजातलज्जेव, 'as if ashamed,' because she was united with a consort much younger than herself.

P. 537. st. 49.—पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः, the end of which had been seen, *i. e.* which had been gone through or completely studied by him in a former state of existence. The sciences had been studied by the prince in some former birth. But अन्तर may not, after all, have been used to serve any other purpose than that of metre.

P. 538. st. 52.—प्रतिकृतिरचनाभ्यः. Translate: 'Young princesses, brought by the ministers desirous of pure progeny, and more beautiful than their likenesses shown [to him] by the female messengers, superseded the two wives of the young prince already married,' viz. the Royal Glory and the Earth.'

CANTO XIX.

P. 540. st. 1.—नैमिषम्. The name of a celebrated forest of penance, where the great Sauti narrated the Mahābhārata to the Rishis, and which according to some of the Purāṇas is the only spot fit for penance and free from the impurities of this Kali Age.

P. 540. st. 2.—फलनिःस्पृहः. 'without aiming at any fruit,' *i. e.* not with the view of obtaining any thing good on earth, or even enjoyment in the Svarga, but solely without any object—a penance that leads ultimately to coalition of the soul with God.

P. 541. st. 3.—प्रसवयितुम्. The play upon this word should be observed. Mallinātha explains it well.

P. 541. st. 4.—संनिवेश्य, scil. तम्, to be understood from अभिकारम् in the preceding half.—कुञ्जोचितमधिकारम् the control over the affairs of his kingdom, which his ancestors were in the habit of exercising.

P. 541. st. 5.—कामिनीसहचरस्य &c. Translate: 'Of him, cupidinous, and living in company of women, (each) succeeding festivity richer than its predecessor, superseded [lit. removed] the latter rich [in its preparations], in palaces resounding with the sound of the *mṛidanga*.'—भयोदन् The regular form should be भयोदन् which is also met with.

P. 542. st. 6.—इन्द्रियार्थः = "स्वप्नचन्दनवनितादयः," Dinakara.

P. 542. st. 8.—कौमलाग्रनखरागरूपितम्. Dinakara reads and comments upon कौमलाग्रनखरागरूपितम्.

P. 543. st. 10.—अर्पितप्रकृतिकान्तिभिः, because the artificial decorations consisting of the collyrium in the eye and the red paint of the lips was removed by the water thrown by the women at each other.

P. 544. st. 11.—पानभूमिरचनाः. See our note; Canto VII., St. 46.

P. 544. st. 12—बकुलतुल्यदोहदः. This refers to the notion of the poets that the Bakula tree before it flowers requires that a young woman should rinse her mouth with wine and then throw the rinsing-wine on its trunk. Conf. Dinakara : “बकुलेन तुल्यं दोहदं पानेच्छा यस्य स नृपः स्त्रीभिर्दत्तं मुखसवमापिवत् ॥ बकुलस्तु स्त्रीमुखमद्यरूपेण दोहदेन संस्कारेण गुष्पितो भवति ॥”

P. 545. st. 14—पार्श्ववर्तिषु गुरुभलञ्जयत्. Conf. Dinakara : “पार्श्ववर्तिषु गुरुषु भरतविद्योपदेशिषु नृपलज्जितत्वादभिनयनेत्रहस्तविन्यासादि कर्म अतिलङ्घितुमन्यथा कर्तुं शीलं यासां ता नर्तकीः सलञ्जाश्चकार । अभिनयातिलङ्घनेन गुरवोस्मान् नृपासक्त-चेतसो जानन्तीति तासां लञ्जाभूदित्यर्थः ॥”

P. 545. st. 15.—पिबन् = “चुम्बन्”, Dinakara.

P. 546. st. 16.—तस्य &c. Dinakara comments thus on this stanza : “नवेषु पूर्वमनुपभुक्तेषु काम्येष्वभिलषणीयेषु वस्तुषु विषयेषु सज्जिन आसक्तिम-तः तस्य राज्ञः सावरणो वैषान्तरेण गुप्तो दृष्ट-(:?) सिद्धः संधिः संभानं संकेतो येषु ते समागमाः संबन्धाः स्त्रीभिरुपसृत्य समागत्य साम्यर्थं भुक्ताः सामिभुक्तास्तादृशा विषया येषां ते तादृशाः कृताः ॥ यद्यमुष्मै सर्वेऽप्यस्माभिः संभोगप्रकाराः प्रदर्श्यन्ते तर्हि नवीनका-म्यवस्थासक्तिमत्त्वादस्मान्विहायान्यामयमभिगन्तेति मत्वा स्त्रीभिरशेषविशेषोपपन्नाः संभोग-प्रकारा न दर्शिता इति भावः ॥”. Vallabha, who reads सावरणदृष्टिसंभयः comments as follows on the stanza : “यल्लभाभिः कान्ताभिः उपसृत्य उपेत्य तस्य राज्ञः समागमाः संयोगाः सामिभुक्तविषयाश्चकिरे अर्थभुक्तशब्दादिविषयाः कृताः । किंभूताः समागमाः सावरणदृष्टिसंभयः निमीलितनेत्रविषयाः (?) । किंभूतस्य तस्य नवेषु काम्यवस्तुषु सज्जिनः मुदनोद्दीपनवस्तुषु सङ्गपरायणस्य ।” Dinakara as well as Vallabha construe उपसृत्य better than Mallinâtha does. But Dinakara appears to be mistaken like Mallinâtha in giving the भावार्थ (purport) of the stanza as he does at the end of his comment. The poet means that while the king, who arranged the preliminary negotiations with new girls sometimes by proxy

and sometimes personally, was in the enjoyment of new pleasures (*i. e.* in the company of new girls) his old mistresses went up to that place and made his pleasures half-enjoyed, *i. e.* interrupted him.

P. 547. st. 19.—अङ्गुलीक्षरणसन्नवर्तिकः = “अङ्गुलीस्वेदक्षरणेन सन्ना नष्टा वर्तिः खटिका यस्य स” &c., Dinakara.

P. 547. st. 20.—उत्सवविचिच्छलेन (*scil.* आनाय) ‘under the pretext of their having to celebrate some festive ceremony,’ such as requires the presence of the husband. See the third Act of the play of Vikramorvas’ī.

P. 547. st. 21.—कृतखण्डनव्यथाः. Conf. Dinakara : “कृतोत्पादिता खण्डनव्यथा स्वयन्तरसङ्गचिह्नज्ञानजं दुःखं यासां ताः.” All the Mss. I have consulted read याभिः in the commentary of Mallinātha though the genitive यासां would seem to be quite necessary.—प्रणयमन्यरः, ‘cold in his love,’ towards them (the प्रणयिन्यः).

P. 548. st. 23.—दूतिकृतमार्गदर्शनः. All our Mss. give the passage अत्र ऊच्यन्तस्यापि दूतीशब्दस्य &c. at the end of Mallinātha’s comment on St. 23. But दूति with short इ is also found in the Dictionary. See besides St. 33 below.

P. 549. st. 24.—प्राप्य, *i. e.* by his unconsciously addressing her in sleep by the name of some other girl whom he loved more.

P. 551. st. 30.—व्यक्तलक्ष्म, to be taken attributively with परिभोग-मण्डनम्.

P. 552. st. 31.—अनवस्थितम्, ‘excited,’ not able to show by seriousness that he was going on an errand of a friend; “च-ञ्जलम्” says Dinakara.

P. 552. st. 32.—कण्ठसूत्रम्. Conf. the following definition quoted by Dinakara : “उक्तं च । यत्कुर्वते वक्षसि वद्धभस्य स्तनाभिघातं निविडोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विदग्भास्वत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्त इति.”

P. 553. st. 33.—चारदूतिकथितम्, not ‘who had been invited through female messengers’ (“per nuntias invitatus,” Stenzler), but ‘who was [detected and] reported by their female servants employed as spies.’

P. 553. st. 35.—विजिह्वनयना. Dinakara, who reads व्यलोकयन् instead of व्यलोभयन् has the following note: “अधरोरुसंसर्गमन्तरेण वेणुवीणावादनं न घटते | ते चानेन दन्तनखक्षता अतस्तद्वादने प्राप्तदुखाः स्त्रियो वक्रनेत्रैरेनमालोकयन्तेति भावः |”

P. 554. st. 37.—कृत्रिमाद्रिषु = “क्रोडापर्वतेषु,” Dinakara, and “क्रोडाशैलेषु,” according to Vallabha.

P. 557. st. 45.—मौक्तिकप्रथितचारुभूषणेः. Pearls were used in large quantities in summer-clothes, and summer-ornaments, on account of their cooling effect on the body.

P. 558. st. 47.—अनङ्गवाहितः. Dinakara appears to have read °मोहितः, for he explains, “काममोहितः स नृपः” &c.—आत्मलक्षणनिवेदितान्. Dinakara merely says “पुष्पादिचिह्नेन निवेदितान्.”

P. 558. st. 48.—दक्षशाप इव चन्द्रम्. The propriety of the simile appears to be that the king was as gradually consumed as is the moon in the dark half of the lunar month. As for the story of Daksha's curse upon the moon, see Mahābhārata, Gadāparva, Adh. 35, Sts. 43 fgg. Bombay Ed.

P. 569. st. 52.—अवशङ्किनीः प्रजाः. Conf. Dinakara: “मृत इत्ययं पापं शंसन्तीति (his reading appears to have been अवशंसिनीः) तारुणीः.”

P. 562. st. 57.—भावाय. Construe with दधाना.

CANTO XIV.

2. G. ०रसोपलम्भात् for ०सुखो-
पलम्भात्; V₂. मुखस्पर्शसुखोपलम्भा-
त्.
4. V₁. अकारयेताम् for अकामयेताम्.
—V₂. ०गस्वघातान्.—V₂. reads
the last three pādas thus : थि-
[?स्थि?] रप्ररूढानपि वत्सलत्वात् ।
आर्द्रानिवाङ्गे सदयं स्पृशन्त्यौ भूयस्तथो-
र्जन्म समर्थयेताम् ॥
5. V₁. V₂. उदाहरन्ती for उदीरयन्ती.
10. V₁. स मौलिरक्षो ०; V₂. सपौररक्षो ०.
Also Dinakara.—G. V₁. V₂.
०हरिमिश्रसैन्यः. Also Vallabha
and Dinakara.—G. V₁. Valla-
bha and Dinakara, ०पौरवर्गाम्.
V₂. ०आनन्दितराजमार्गम्.
11. V₁. प्रसिद्धः for प्रवृद्धः. Valla-
bha, प्रवृत्तः.
12. V₁. ०भूरराजिः.—V₂. रघूत्तमेन.
—V₁. Dinakara. वायुवशात्.—G.
नुन्ना for मिन्ना.
13. G. V₁. विमानवातायन ०.
17. V₁. तथैव for तथा च.
18. G. V₁. V₂. आदधानः. Also
Vallabha and Dinakara.
21. G. V₁. V₂. समम् for समाम्.—
V₂. Dinakara, वनवासदुःखम्.
24. V₂. उपस्थितम्.
25. G. Vallabha इन्द्रियार्थम् —G.
V₂. सुखीवभूवुः. Also Vallabha.
28. V₂. दटनीवारफलानि. Also
Vallabha.—V₂. समृद्धवैखानस ०.
32. V₂. वृत्तम् for सर्वम्.
34. G. अपेक्षे. V₁. V₂. उपेक्षे; also
Vallabha and Dinakara.—G.
V₁. V₂. संत्यजामि. And Valla-
bha. But Dinakara with us.
36. V₂. महौजाः for हतौजाः.
38. G. स्तम्भम् for स्थणुम्.
40. G. V₁. V₂. मलत्वे निरूपिता.
So also Vallabha. As for
Dinakara, see Notes.
42. V₂. निर्गतवाच्यशब्दान्. Also
Vallabha. Dinakara with us.
45. V₁. Vallabha दौहृद ०.
46. G. V₁. V₂. निदेशात्, also
Vallabha.—V₂. and Dina-
kara, विशङ्कम्; for विषद्वत्.—V₂.
Vallabha, तु for हि.
48. V₁. V₂. रुचिरप्रदेशान्.
49. G. V₂. जुगोप for जुगूह. Also
Vallabha and Dinakara.—
०प्रियचुम्बनेन, V₁. ०प्रियचन्दनेन.
50. G. V₁. Vallabha दुर्निमित्ती-
यमात्.—V₁. ०मुखारविन्दम्.

51. G. V1. गुरोर्निदेशादयिताम्. Val-
labha, भ्रातृनिदेशादयिताम्.—V1.
न्यवार्यत.—V1. उद्धृतवीचि °.
52. V1. रथात्सुमन्त्रप्रतिपन्नवाहात्. V2.
°प्रतिपन्न° for °निगृहीत°.
54. V1. अभिषङ्गानल °.
55. V2. इत्थम् for इति.
57. G. दुःकृतिनम्. Also Vallabha.
58. G. V1. V2. and Vallabha
and Dinakara रामावरजः स
सीताम्.—V2. भ्रातृनिदेश °.—G.
रूक्षम्, V1. रौक्षम्.
59. V2. वत्स for सौम्य. Also
Vallabha.
60. G. V1. V2. विज्ञापयेः. Also
Vallabha and Dinakara.
61. V1. ते for तत्.
63. G. V1. V2. त्वय्यास्पदम्. Vlla-
bha and Dinakara.—G. V1.
Vallabha तयानुरोषात्. V2. तया तु
रोषात्.—G. भुवने.
64. G. V1. V2. अन्यम् for अन्याम्.
Also Vallabha and Dina-
kara.—V2. वर्तमाने for दीप्यमाने.
65. V1. अपेक्षाम्.
66. G. V1. V2. सूर्यनिबद्ध °. Also
Vallabha.—V1. तथा यथा मे.
Also Vallabha.
67. V1. वर्णाश्रमरक्षणम्. Also Val-
labha.
68. V1. व्यग्रा for विग्रा.
69. V1. नृत्तम्.—G. अन्यर्थम् for

- अत्यन्तम्. Perhaps also Dina-
kara.
71. G. सीता प्रलापात्.—V1. दौहदलि-
ङ्ग °.—G. V1. V2. Vallabha,
दत्त्वा for दाश्वान्. But Dina-
kara distinctly with us.
74. G. V1. तवेन्दुकीर्तिः. Also Val-
labha.—G. पितृदेवतानाम्.
77. G. V1. V2. काले यदकृष्टरोहि
for बलिष्यमकृष्टरोहि. Also Valla-
bha. But Dinakara with us.
79. V1. अनुग्रहं प्रत्यभिनन्दिनीम्.—
V2. शान्तमुखीम् for शान्तमृगम्.
80. V2. समागमप्रीतिषु.
81. V2. विभेजुः for वितेजः.
82. G. विबुधातिथिभ्यः. Also Val-
labha. V1. V2. Dinakara विवि-
धातिथिभ्यः.
83. G. V1. V2. °परिदेवितान्तम्.
Also Dinakara.
84. G. V2. सपदि प्रवाणः for सहस्रां
सवाणः. Vallabha. सपदि सवाणः.
Dinakara comments upon a
similar reading : “सपदि तच्छुव-
णक्षणमेव उद्धताधुरासीत्.”
85. V1. °साधारणयोगम्.
86. V1. V2. तस्यैकभार्याम्. Also
Vallabha and Dinakara.—
G. V1. V2. रेमे for रैजे. Also
Vallabha.
87. V1. V2. दुर्वीरव्यथमपि for दुर्वीरं
कथमपि. Also Vallabha and
Dinakara.

CANTO XV.

1. V₂. कोवलम्.
4. G. V₁. धर्मसंरक्षणार्थाय. V₂. धर्म-
संरक्षणायैव.—V₁. प्रस्थानम् for
प्रवृत्तिः.
9. V₁. V₂. रामादेशादनुपदं सेनाङ्गं
तस्य सिद्धये. So also Vallabha
and perhaps Dinakara too.
10. V₁. वदतां for तपताम्; V₂.
गच्छन्मतिमतां वरः for the
second pāda.
11. G. V₂. °उत्कीर्णमृगे, V₁. °उत्कर्ण-
मृगे.
12. V₁. V₂. श्रान्तवाहनम्.—G. V₁.
V₂. विषयप्रतिपत्तिभिः. Also Val-
labha and Dinakara.
13. G. V₁. V₂. संपन्ना. Also
Vallabha.
17. V₂. रुरोष सांयुगीनी हि.
18. G. V₁. आलोक्य for आलभ्य.
Also Vallabha.—G. V₁. V₂.
वैतनम् for भोजनम्. Also Valla-
bha.
20. V₁. शकलोकृतम्.
21. G. स्वस्य for तस्य.—V₁. निशानं
स्वस्य शूलस्य रक्षस्तं च महोपलम्
for the first half. V₂. विशानं
स्वस्य शूलस्य रक्षस्तस्मै महोपलम्.
- Vallabha and Dinakara with
V₂.
22. G. V₁. and Vallabha सिक-
ताभ्योपि हि पराम् for the third
pāda; V₂. सिकतार्धादपि.
23. G. V₁. V₂. तमुपाद्रवदुद्यम्य for
the first pāda; G. दक्षिणं दौर्नि-
शाचरः, and V₁. राक्षसो दक्षिणं
करम्, V₂. दोषं रक्षोथ दक्षिणम्,
for the second.
24. G. V₁. Vallabha, शत्रोः for
शत्रुः.
26. G. V₁. वीरम् for वीरः.
28. G. V₁. V₂. Vallabha पुरम्
for पुरीम्.
29. Dinakara and Vallabha या
सौराड्य° for सा सौराड्य.°—V₁.
पौरसमृद्धिभिः.—G. V₁. V₂. विनिवे-
शिता for उपनिवेशिता. Also
Vallabha.
30. G. Vallabha and Dinakara
स वैणीमिव for प्रवैणीमिव; V₁. हेम-
पङ्क्तिमयी भूमेः स वैणीमिव विप्रिये;
V₂. हेमपङ्क्तिमती भूमेः स वैणीमिव
विप्रिये.
31. G. V₁. V₂. Vallabha अथ
for अपि.—V₁. मन्त्रवित्.
33. G. V₁. कविः प्रथम°.

34. G. V₁. V₂. all omit the stanza from their text, but give the commentary of Mallinātha on it. Vallabha and Dinakara also omit it.
36. V₁. निदधत् for निदधे.
37. G. V₂. Vallabha निस्पन्द°, V₁. निष्पन्द°.
38. G. ततः and V₂. कृती, and Dinakara बली, for वशी.—G. V₁. V₂. अभिगौरवमीक्षितः for the fourth pāda. Also Vallabha. Perhaps Dinakara also, who has, “सादरं दृष्टः.”
41. G. V₁. V₂. प्रख्यापयिष्यतः for प्रत्यर्पयिष्यतः. Also Vallabha.
42. G. V₁. V₂. Vallabha पुत्रम् for शिशुम्.—G. V₁. Vallabha शय्यायाः for शय्यास्थम्.
43. V₁. दशरथादनु for दशरथाच्च्युता.
45. V₂. वैवस्वतजिघांसया.
46. G. V₁. Vallabha प्रस्थितश्च for प्रस्थितः सः.—G. V₂. Vallabha पुरश्चास्य for पुरस्तस्य.
48. V₂. विमृश्यन् for विनेष्यन्.—V₁. V₂. Vallabha °निकम्पकेतुना.
49. G. V₁. °शाखाविलम्बिनम्.—V₂. Vallabha इध्वाकुः.
52. G. V₁. V₂. Vallabha ड्योतिः-कणाहत°.
54. V₂. मार्गे संदर्शितात्मना.
55. G. V₂. Vallabha °निक्रयम्.
57. V₂. पुत्रसमन्वितः.
61. G. V₂. Vallabha अनन्यजाने-र्यस्यासीत्सैव जाया हिरण्मयी. V₁. अनन्यजानेस्तस्यासीत्सैव जाया हिरण्मयी.
63. G. V₁. V₂. Vallabha गुरुनी-दितौ.
66. G. V₁. Vallabha हिमनिस्पन्दि°.
67. G. V₁. V₂. तयोश्च सा. Also Vallabha.—G. वीक्षापन्ना and V₁. Vallabha वीक्ष्यापन्ना and V₂. विस्मयेन, for नाक्षिकम्पम्.
68. V₁. Vallabha प्रीतिदानेन.
69. G. V₁. V₂. Vallabha and Dinakara. गेये केन विनीतौ वा कस्य चैयं कवेः कृतिः for the first half.
70. G. V₁. V₂. Vallabha दूरी-कृत्यात्मनः.
71. V₁. Vallabha रामस्य. Vallabha has तवात्मजौ and Dinakara appears to have read the same.
74. V₁. शिष्यैराह्वययामास.
75. G. V₁. संनिमन्त्र्य for संनिपात्य.
76. G. V₂. Vallabha सह for अथ.—V₁. °संस्कारवत्येव पुत्राभ्यामथ सा तथा.
78. G. तस्थुरबोमुखाः सर्वे, V₁. तस्थुरवाङ्मुखाः सर्वे, V₂. Vallabha तस्थुरुर्वोमुखाः सर्वे.

82. G. तनः for भुवः.
 83. V₂. सिंहासननिषादिनी.—G. V₁.
 V₂. समुद्रवसना. Also Vallabha
 and Dinakara.
 84. V₂. भर्तारि प्रहितेक्षणाम्.
 85. V₁. V₂. Vallabha and Dina-
 kara रसायाम् for धरायाम्.
 87. G. V₁. Vallabha and Dina-
 kara युधाजितस्य for युधाजितश्च.—
 V₂. दिष्टप्रभावाय.
 88. V₁. आयुधान्.
 92. G. V₁. V₂. Vallabha and
 Dinakara मुनिवेषेण for मुनिवेषोथ.
 93. V₂. दिवमारोढुम्.
 97. G. V₁. श्रावण्यां च सताम्; V₂.
 सरावण्याम्. Vallabha has श्राव-
 ण्याम्. Dinakara's comment
 is: "लवाख्यपुत्रं श्रुतवत्यां (sic.) च
 निवेश्य &c."
 99. G. V₂. वृत्तज्ञाः and V₁. वर्त्मज्ञाः
 for चित्तज्ञाः.
 101. V₂. विमर्दः for संमर्दः.
 102. V₁. त्रिदशीभूतपौरार्थम्.
 103. G. Vallabha and Dina-
 kara दशमुखभयोच्छेदि कार्यम्.—
 G. V₂. Vallabha and Dinakara
 सप्तलोकप्र?.

CANTO XVI.

6. V₂. तां सोनपोदा ° for अथानपोदा °.
 11. G. V₁. V₂. विशीर्णतल्यो गृहसंनि-
 वेशः. Also Vallabha.—V₂. अर्ध-
 निमग्न °.
 12. V₂. बलन्मुखोल्लङ्घित °.
 13. G. °क्षीरध्वनितामगच्छत्.—V₂.
 दीर्घिकासु. Also Dinakara.
 15. V₂. चरणाङ्गरागान्.—G. V₁. V₂.
 मे for अद्य. Also Vallabha.
 20. G. V₁. °भूप्रसरः. Also Val-
 labha.
 21. V₂. सरयूतयानि.
 27. G. V₁. V₂. शशिनोद्भतेन.
 28. V₂. °पर्याप्तवती विसोढुम्.
 29. G. उद्गच्छमाना for उद्यच्छ?—
 V₂. सामर्थ्यपदम्.
 31. G. V₂. मार्गेषिणी सा. Also
 Vallabha.—G. and Vallabha
 and Dinakara. विन्ध्येषु, and
 V₁. V₂. विन्ध्यस्य.
 34. V₂. सोल्लसितम् for नीलुलितम्.

35. V₁. तीरम् for कूलम्. Also Vallabha.
 36. V₂. °वनान्तगतः. Also Vallabha.
 38. V₁. तथाविधम् for तथागतम्.
 39. G. V₁. V₂. निर्वर्तयामास. Also Vallabha.
 40. G. V₁. V₂. गृहैस्तदीयैः for यथाप्रधानम्. Also Vallabha.
 41. G. शालागृहैः स्तभगतैश्च नागैः, V₁. V₂. and Vallabha शाला-गृहस्तभगतैश्च नागैः.—V₂. विपाणि-स्थपण्यैः.
 42. V₂. अधिरोहितायाम्.
 43. G. V₁. V₂. निश्वासहार्य°. Also Vallabha.
 46 V₂. व्यमुञ्चदम्भः.
 47. G. °कुङ्गलेषु. Also Vallabha.—V₂. शय्याम् for संख्याम्.
 48. V₂. संबद्धभूयिष्ठशिखम्. Vallabha has भूयिष्ठसंदिष्टशिखम्.
 49. V₂. रसेन सिकान्.
 51. V₁. V₂. रुरुचे for शुशुभे.
 52. V₂. पुराणसीधुम्. Also Vallabha and Dinakara.
 53. G. तौ for द्वौ.—G. V₁. V₂. °पादसेवः. Also Vallabha.—G. V₂. नवीदयस्थः. Also Vallabha.
 55. G. Vallabha विहतोपकार्यम्.
 56. V₁. विवग्रहंसा [?], Vallabha विलग्रहंसा.

57. G. V₁. V₂. परस्परालेपणत-तराणाम्. Also Vallabha ; perhaps also Dinakara.
 62. V₂. करास्फालन°.
 64. V₂. मूर्च्छित्यनुरक्तम् for संमूर्च्छति रक्तम्.
 65. G. °तुल्याः for °कल्याः.—V₁. रसना°. Also Vallabha.
 66. V₁. Vallabha °दण्डधाराः for °वारिधाराः.—G. V₁. Vallabha and Dinakara. हर्षात् for दर्पात्.
 67. G. V₁. मुक्ताफलजालशोभः.—V₁. वेशः.
 68. G. विलोलमात्म्यः. Also Vallabha and Dinakara.—G. V₁. °लघ्नोद्धृत°. Also Vallabha and Dinakara.
 69. G. V₂. Vallabha नृपेणाभिगताः, V₁. नृपेणाभिगताः.—V₁. प्राप्योन्मयूषं किमुतेन्द्रनीलम्.
 70. G. V₁. V₂. Vallabha and Dinakara °शृङ्गसंस्थैः.—G. °नि-स्यन्दः, V₁. °निष्यन्दः, V₂. Vallabha °निस्यन्दः.
 73. V₂. °नेपथ्यविधिम्.
 74. G. V₂. संजननम् for संवननम्.—G. V₁. Vallabha वीरः for धीरः.
 75. V₁. Vallabha and Dinakara °मुखप्रसादम्, V₂. °मुखारविन्दम्.
 78. G. V₁. V₂. भिन्दन् for निघ्नन्.
 81. V₁. Vallabha आशु विद्वान् for अस्त्°, and V₂. अङ्कुशवद्विदित्वा.

83. G. V1. V2. हृदात् for जवात्.
Vallabha has औत्पतिकं ड्योतिरिव.
84. G. V2. Vallabha °घातलेखा°.
85. V2. निजापराम्.
86. G. V1. उपचिताभरणः, and V2.

- उपहिताभरणः, for उपहृताभरणः.—
G. V1. Vallabha. अभिभाषि-
तारम्.
88. G. V1. निषधररिपोः, V2. अहि-
कुलरिपोः.

CANTO XVII.

5. G. V1. सहायिकम्.
7. G. Vallabha जातांशभाजिनी.
9. V2. वितानम् for विमानम्.
11. V1. Vallabha °संततेः.
12. G. °वृद्धप्रयुक्ताक्ष, V2. Valla-
bha °वृद्धप्रयुक्तान्सः, for °वृद्धैः
प्रयुक्तान्सः.
15. G. V1. V2. Vallabha प्रवृट् for
प्रवृद्धः.—V1. चातकैः for सारङ्गैः.
17. G. V1. Vallabha यावत्तेषाम्
and V2. यावदेषाम् for यावतैषाम्.
18. G. V1. V2. Vallabha and
Dinakara उदीरयन् for उदै-
रयन्.—18. G. V1. कर्मनिर्वृत्त्यै.
21. G. V1. Vallabha and Dina-
kara कक्षान्तरन्यस्तम्.
23. G. V1. Vallabha and Dina-
kara तस्य for तेस्य.—G. V1.
Vallabha मुक्तागुणानन्दम्.—V2.
Vallabha and Dinakara

- अभ्यन्तरस्त्रजम् for अन्तर्गतस्त्रजम्.
—V2. °मण्डलवर्धिना.
25. V2. °चिह्नदुकूलभृत्.
26. V1. V2. विरराज नवे सूर्ये. Also
Vallabha.
28. V1. Vallabha. महोभुजाम्.
29. V1. मण्डलायतनम्.
30. G. V1. V2. Vallabha अबिरा-
ड्यम्.—V2. लेखाभावात्.
31. V1. Vallabha and Dinakara
°पूर्वाभिभाषणम्.
32. V2. नागेनामिततेजसा.
33. V1. °वियोगोष्मा.—V1. हृतः.
34. G. V1. V2. Vallabha शिखा
for शिखाः.—V1. तेजसो वृत्तिम्.
35. V1. °विशदम्.—G. V1. V2.
Vallabha इवोडुपम् for इव ध्रुवम्.
37. G. V2. जलप्लुता.
39. V1. Vallabha संशयच्छेदान् ;
V2. Dinakara संशयच्छेता.

41. G. V₁. तस्मिन् for तस्मिन्तु.
 42. G. Vallabha उन्नाय for उद्धृत्य.
 43. V₁. उत्सिषिचुः for उत्सिषिचे. V₂.
 Vallabha न चास्वोत्सिषिचुः.
 45. V₁. सदा for यतः.
 46. G. V₁. V₂. Vallabha प्रसाद-
 मुमुखे.—G. V₁. Vallabha हेम-
 लेखेव.
 48. G. V₁. राज्ञाम् for राज्ञः.—V₁.
 नभस्येव for व्यभ्रस्येव.
 49. V₁. Vallabha °विभागेन.—V₁.
 महीभृताम्.
 51. V₁. यथाकालस्वपन्नपि.
 54. V₁. प्रवृत्तेन for प्रवृत्ते.—V₂.
 Vallabha नदीमुखेनेव.
 56. V₁. द्यौनलः.
 59. G. V₂. ययावरीन्विशिष्टश्चेत्; V₁.
 and Vallabha ययावरिं वशिष्टश्चेत्
 [विशिष्टश्चेत् ?]
 60. G. V₁. V₂. कौशात् for कौशेन.
 Also Vallabha and Dinakara.
 —G. V₂. अभिगम्यते for अभिनन्द-
 ते. Also Vallabha.
 61. V₂. रन्ध्रे च for रन्ध्रेषु.—G. V₁.
 V₂. द्विषाम् for रिषून्. And also
 Vallabha and Dinakara.
 62. G. विनृसंबन्धितः.—V₁. सांपरायणः
 for सांपरायिकः.
 64. V₂. स्वैरं सार्थीः.—G. V₁. V₂.
 तदीयेषु for स्वकीयेषु. Also Valla-
 bha and Dinakara.
 65. V₁. V₂. वर्णैरिव for वर्णैरपि.
 Also Vallabha.
 68. G. V₁. V₂. दण्डनीतिम् for
 राजनीतिम्. Also Vallabha and
 Dinakara.
 69. G. V₁. V₂. °कामिनी for
 °गामिनी. Also Vallabha and
 Dinakara.
 70. V₂. आसीत् for प्रायः.—G. V₁.
 V₂. गन्धमग्नान्य° for गन्धभि-
 न्नान्य°. Also Vallabha and
 Dinakara.
 71. G. V₁. V₂. Vallabha and
 Dinakara प्रवृद्धौ for प्रवृद्धौ.—G.
 V₁. V₂. न ययौ तद्विव क्षयम् for
 the fourth pāda.
 72. G. V₁. V₂. जनाः for सन्तः.—
 अत्यर्थमहतः for अत्यर्थं महतः.—V₂.
 अर्थिषु for अर्थिनः. Vallabha
 reads अर्थिनाम्.
 73. G. V₁. V₂. पप्रथे for ववृषे.
 Also Vallabha.
 74. V₂. दर्शने निघ्नन्. Also Valla-
 bha—G. स रञ्जयां and V₁. V₂.
 and Vallabha वित्तमसः for
 स्वतन्त्रयां.
 75. V₂. गमस्तयः for अगतयः.
 76. V₂. यदपि for यद्यपि.—V₂. अश्व-
 मेवार्थम्.—V₂. भर्मयैव for भर्म्यमेव.
 77 G. V₁. and Vallabha राज्ञा
 राज्ञाम्.
 81. G. V₁. and Vallabha कौश-
 वृद्धिम्.

CANTO XVIII.

G. & V₂. Give the following stanza between स नैषभस्य &c. and शब्दादि &c. V₁. omits it:—
तेनोरुकार्येण पिता प्रजायै कल्पिष्यमा-
गेन ननन्द यूना । सुवृष्टियोगादिव
ज्वलोकः सस्येन संगत्तिकाज्जन्मकेन.
Vallabha gives it, but Dinakara omits it. See Notes.

6. V₁. Vallabha तस्मिन् for तस्मै.—
V₁. V₂. Vallabha तत्प्रभवः for
तत्प्रभवे.—V₁. भज्ये for भज्यम्.—
V₂. मनः for पुनः.

7. V₂. आहिनपुण्डरीकम्.

8. V₂. °विभ्रानदत्तम्.—G. V₁. V₂.
क्षामतनुः for क्षान्तनरः.

10. G. V₁. V₂. Vallabha अधिकव-
त्सलेन for आत्मजवत्सलेन.

13. V₁. V₂. अनर्थव्यसनेः.

16. G. शिलापाट° for शिलापट्ट°.

17. G. V₁. Vallabha वार्त्त हिरा-
ज्ञासुपरुद्धवृत्तम्. V₂. °उपरुद्धवृत्ति.

19. G. V₁. V₂. Vallabha आसीत्सुनः
for सुनोभवत्.—V₂. °नाभनुत्पः.

20. V₂. तस्यात्मजः for तदात्मजः.—G.

V₁. V₂. वज्रनाभः for वज्रणाभः.

21. V₂. तस्मिन्गते स्वः सुकृतौपलब्धम्°

—G. V₁. खण्डनम् for शङ्खणम्.
Vallabha खण्डनम्.

22. V₁. अश्वरूपः.—G. V₁. ध्युपिता-
श्वम्.

23. G. विश्वसखोभिजज्ञे, and V₁.
Vallabha विश्वसमोभिजज्ञे, and
V₂. विष्णुसमोभिजज्ञे, for विश्वसहो वि-
जज्ञे.—G. V₂. Vallabha विश्वसहः,
and V₁. विश्वसृजः, for विश्वसखः.

24. V₂. मुजाने for स जाने.

27. G. V₁. V₂. Vallabha व्रद्ध-
भूयाम्.

28. G. V₁. V₂. Vallabha and
Dinakara विपीडाम्.—G. V₁.
शासनाङ्कम्.—V₂. °जलाकुलाभ्यः.

29. G. V₁. Vallabha and Dina-
kara स्पृष्टकृतिः.

30. G. वंशभरेण.—G. अपः स्पृशन्,
V₁. अपस्पृशन्.—V₁. V₂. Val-
labha and Dinakara त्रिषु शा-
न्तिमाय for त्रिदशान्तमाय.

31. V₁. V₂. Vallabha पद्मरागम्
for पुष्परागम्.—G. पुष्पाम्.—G.
V₁. V₂. Vallabha and Dina-
kara यस्मिन् for तस्मिन्.

33. G. V₂. Vallabha तत्प्रभवम्.—
G. Vallabha ध्रुवोपमेयम्.—G.
Vallabha ध्रुवसंक्षिप्तम्.—V₁. सत्य-
संक्षिप्तः.—G. V₁. V₂. Vallabha
नृपाणाम् for अरीणाम्.
35. V₁. तमेकपुत्रम् for एकमन्यान्.
36. G. V₁. V₂. and Vallabha
कुङ्कुलं.
38. G. V₁. V₂. Vallabha and
Dinakara. यन्तम् for यान्तम्.—
G. V₁. Vallabha and Dina-
kara °लम्बितपूर्वकायम्, V₂. °ल-
म्बितमध्यदेशम्.
39. G. V₁. V₂. Vallabha and
Dinakara. पुनरावितानम् for
पुनरावृत्तात्मा.
41. G. प्रयुक्तः for प्रतीतः; Val-
labha प्रसिद्धः.
42. V₂. उच्चरितोपि वादः for उच्चरितो
विवादः.
43. G. V₁. निवृत्तं. Also Val-
labha.

44. V₂. °पुत्रोपमसौ°. Also Val-
labha and Dinakara.
44. G. V₁. °गुर्वीमथ चानुभावान्. V₂.
°गुर्वीमपि चानुभावान्. Also Val-
labha.—G. V₁. विभराचकार.
Also Vallabha.
45. G. V₂. तावन्क्षितीशः श्रुतवृद्धयो-
गान्कलान्युपायुङ्क्त &c. and V₁.
तावन्कलानि श्रुतवृद्धयोगाद्दान्युपायुङ्क्त
&c. Vallabha तावन्कलानि श्रुतवृ-
द्धयोगात्कलान्युपायुङ्क्त.
46. G. V₁. Vallabha and Dina-
kara °निवेशभोगान्.—V₂. उपेक्ष-
माणा for उदीक्षमाणा.
48. G. ईयुः.
50. V₂. किञ्चिदिद्योत्तराङ्गम्.—V₂. अ-
स्त्वेषु विनीयमानः.
51. G. V₂. नैवनिर्वेशयेयम्. Also
Vallabha and Dinakara. The
latter, “स्त्रीणां नैवनिर्वेशेन विस्तरे-
ण पेयं पातुं योग्यम्.”—G. V₁. Val-
labha. रागवन्निष्.

CANTO XIX.

1. V₂. सुतवताम् for श्रुतवताम्.
2. V₁. V₂. Vallabha विस्मरन्
for विस्मृतः. But Dinakara
distinctly with us.
4. V₁. V₂. Vallabha and Dina-

- kara. अभिरः for अभिरः.—G.
V₁. V₂. तं निर्वेश्य for संनिवेश्य.
6. V₁. Vallabha अन्तरे च, V₂.
अन्तरेषु, for अन्तरेव.

8. V1. Vallabha and Dinakara
कोमलाञ्जुनखरागभूषितम्, V2. को-
मलाञ्जु०.
10. V1. ०लोचनाञ्जनम्.
11. V2. ०गन्धर्वपणीः.—V1. V2. Val-
labha प्रियावृतः.—V1. हस्तिनसिखः
for वासितासखः.
12. V2. ०तुल्यदोहदम्.
13. G. V1. V2. ०गमस्वनाम्.—V1.
V2. मञ्जुवाक् for वल्गुवाक्
Also Vallabha.
14. V2. ०वल्लभोऽहरन्मनः. Also
Vallabha, who comments
“स राजा मनः अहरत्.”
15. G. V1. V2. Vallabha ०वदना-
निलम्.—G. V1. V2. Vallabha
and Dinakara पिवन्नन्वर्जावत्.
16. V1. V2. सामिमुक्त०.
20. V1. उड्डिञ्चनरूपा.
21. V1. ग्रहणमन्थरः for प्रणयमन्थरः.
Also Vallabha ; and Dinaka-
ra, who says ग्रहणे आलिङ्गनादौ.
V2. has द्विगुणमन्थरः.
25. V1. ललितं स्तगा०, V2. कुलितं
स्तगा०.
26. V1. Vallabha न तु, V2. तु न,
for न च.—V2. समाहितम्.
27. V1. चम्बने च परि०.—V2. मन्म-
थोत्तरम् for मन्मथेन्धनम्.
28. V1. V2. ०पृष्ठसंश्रयः.—V1. Val-
labha ०मीलितदृशः.
29. V1. निशात्ययविरोध०. V2.
निशात्ययवियोग०.
31. V1. Vallabha उपदिश्य for
अपदिश्य.—V1. पार्थिवम् for पार्श्वतः.
—V1. V2. विद्यते for विद्य हे.
32. V2. निर्दयरत्०.—V1. V2. Val-
labha अपविध्य for अपदिश्य.—
V1. ०लुप्तकुङ्कुमम्.
33. V2. पुरोगमाः.—V1. V2. Val-
labha and Dinakara न नः
for कुतः.
34. V2. ०निर्वृतसुखानि for ०निर्वृ-
तिमसै.
35. V1. V2. Vallabha ०पदाङ्गिनोर-
सः.—V1. शिल्पिकायैम्, V2. शिल्पि०.
36. V1. V2. ०रचना० for ०वच-
ना०.—V1. उपभायै for उपभाय,
and V2. उपदर्शयन्तुः for उपभाय
दर्शयन्.—V1. ०निपुणः.—V1.
प्रियोक्तिभिः for प्रयोक्तृभिः.—V1. V2.
संजहर्षे for संजयर्षे. Also Valla-
bha and Dinakara. The
latter, संजहर्षे स्वर्षा चक्रे.
37. V2. ०लग्न० for ०लम्बि०.—
V1. ०संभ्रमः for ०विभ्रमः.
39. V1. सुरतरुमापहाः. V2. सुरतरु०.
—V1. Vallabha ०विशदाः.—
V1. Vallabha चन्द्रिकाः.
41. V1. व्यक्त० for व्यक्त०.
42. V1. साक्षताम्, and V2. प्रेक्ष्यताम्,
for साक्षिताम्.

43. V1. V2. Vallabha and Dinakara अवकीर्णविग्रहाः.
44. V2. काश्चिन् for ताः स्वम्.—V1. प्रेषयन् Vallabha प्रेषयन् for प्रेक्षयन्.—V2. परिजनप्रवृत्त्या. Vallabha परिजनप्रवृद्ध्या.
45. V2. Vallabha °मणिमेखलाः.
47. V1. °मोहितः for °वाहितः.
49. V2. चाव्यजन् for सोव्यजन्.—V1. Vallabha अनाश्रयम् and V2. Dinakara अनास्पदम् for अनाश्रवः.—G. स्वादुभिर्हि.
50. V1. यश्मणात्मपरिहानिः, V2. Vallabha यश्मणापि परिहानिः.
51. V1. Vallabha °स्थितेन्दुवन्, V2. Dinakara °स्थितेन्दुमन्, for °स्थितेन्दु वा.
52. V1. V2. Vallabha and Dinakara गृहम् for वाटम्.—V2. पुत्रसाधने for पुत्रजन्मने.
53. V2. प्राप्य दीप इव for न प्रदीप इव.
56. V1. °षेकपयसा for °षेकविभिना; V2. Dinakara राड्याभिषेकपयसा.
57. V1. Vallabha and Dinakara भूयर्थम्, V2. संनान°, for मेलाय.—V1. V2. Vallabha वभौ for नभो°.—V1. अवशान् for अशिषन्.

INDEX.

I.

PROPER NAMES OCCURRING IN THE RAGHUVAMŚ'A.

भक्षः XII. 63.	भरीनगुः XVIII. 13.
भगस्यः IV. 44, VI. 61, XV.
54, XVI. 44.	इक्ष्वाकुः I. 72, III. 70, V. 55, VI.
71, XII. 20, XIII. 61. 70,
XIV. 55, XV. 44. 49.
भग्नवर्णः XIX. 1.	इन्दुमती V. 39, VI. 70, VIII. 1.
28.
भङ्गदः XV. 90.	इन्द्रः IV. 16, VI. 62, VII. 32,
XVII. 5. 81.
भङ्गाः VI. 27. 30.	इन्द्रजित् XIII. 73, XV. 26.
भजः V. 36. 55. 62. 64, VI.
78, VII. 28. 30. 52, VIII. 6.
17. 21. 24. 68.	उत्कलाः IV. 38.
भतिथिः XVII. 1.	उत्तरकोशलाः III. 5, VI. 71, IX. 1.
XIII. 62, XVIII. 6. 26.
भतिवला see बलातिबले.	उत्सवसंकेताः IV. 78.
भस्त्रिः II. 75, XIII. 50.	उद्भजः XI. 8.
भयर्वा I. 59, VIII. 4.	उन्नाभः XVIII. 19.
भनुसूया XII. 27, XIII. 51,
XIV. 14.	उमा III. 23.
भनूपाः VI. 37.	उरगपुरम् (=नागपुरम् Mallinātha.)
VI. 59.
भमृता X. 58.	कर्मिला XI. 54.
भयोध्या XI. 93, XIII. 61, XIV.
29, XV. 38. 60. 98, XVI. 25,
XVII. 36.	ऊर्ध्वबाहुः XIII. 43.
भरुंबती I. 56.	ऋक्षवान् V. 44.
भलका IX. 14, XVI. 42.	ऋष्यशृङ्गः X. 4.
भवन्तयः VI. 32.	ऐन्द्रिः XII. 22.
भश्चिनौ XVIII. 22.	ऐरावतः VI. 73, XVII. 32
	ककुत्स्थः VI. 71, IX. 19.

कपिलः III. 50, XIII. 3, XVI. 34.
 कपिशः IV. 38.
 कबन्धः XII. 57.
 कलिङ्गाः IV. 38, VI. 53.
 कलिन्दः VI. 48.
 काकुत्स्थः VI. 2, VII. 3, IX. 65,
 XII. 30. 46. 72, XIII. 79.
 XV. 4. 75, XVII. 1.
 कामरूपाः IV. 83, 84.
 काम्बोजाः IV. 69.
 कारापथः XV. 90.
 कार्तवीर्यः VI. 38.
 कालनेमिः XV. 40.
 कालियः VI. 49.
 कालिङ्गः IV. 40.
 कालिन्दी XV. 28.
 कावेरी IV. 45.
 किंनरः IV. 78.
 कुण्डिनम् VII. 30.
 कुबेरः IV. 66, V. 26. 30, IX.
 24, XV. 45, XVII. 81.
 कुमारः III. 55, V. 36.
 कुमुदः XVI. 76. 81. 86, XVII. 6.
 कुमुद्वती XVI. 85, XVII. 1. 6.
 कुम्भकर्णः XII. 80.
 कुम्भजन्मा XII. 31.
 कुम्भयोनिः IV. 21, XV. 55, XVI.
 72.
 कुम्भीनसी XV. 15.
 कुम्भोदरः II. 35.
 कुशः XV. 32. 63. 97, XVI. 1.
 4. 35. 72. 81. 88, XVII. 4,
 XVIII. 3.

कुशध्वजः XI. 54.
 कुशावती XV. 97, XVI. 25.
 कुशिकः XI. 37.
 कृत्तिका XIV. 22.
 कृष्णः VI. 49, X. 48, XV. 24.
 केकयाः IX. 22, X. 55.
 केरजाः IV. 54.
 केशवः XVII. 29.
 कैकेयी XII. 2. 4. 13. 26, XIII. 59.
 कैलासः II. 35, V. 28, XII. 89,
 XIV. 20.
 कोशलाः IV. 70, VII. 31,
 VIII. 69, IX. 22. 79, XI. 49.
 कौत्सः V. 1. 30. 32.
 कौमुद्वेयः XVIII. 2.
 कौशव्यः XVIII. 26.
 कौशल्यः X. 55.
 कौशिकः XI. 1. 14.
 कौस्तुभः X. 10, XVII. 29.
 कथकैशिकाः V. 39. 61, VII. 29,
 VIII. 81.
 क्षेमधन्वा XVIII. 8.
 खरः XII. 42. 47, XIII. 65.
 गङ्गा IV. 32. 36. 73, VI. 48,
 XIII. 57, XIV. 3. 52, XVI.
 33. 71.
 गरुडः XII. 76.
 गरुत्मान् X. 13, XVI. 77.
 गृहः VI. 4.
 गोकर्णम् (?) VIII. 33.
 गोत्रभिद् III. 53, VI. 73, XIII. 7.
 गोप्रतरः (?) XV. 101.

- गोदा XIII. 35.
 गोदावरी XIII. 33.
 गोवर्धनः VI. 51.
 गौतमः XI. 34.
 गौरा IV. 71.
 चन्द्रकेतुः XV. 90.
 चित्रकूटः XII. 15. 24, XIII. 47.
 चैत्ररथः V. 60, VI. 50.
 जनकः XI. 35, XIII. 78, XIV. 43, XV. 31.
 जनस्थानम् VI. 62, XII. 42, XIII. 22.
 जयन्तः III. 23, VI. 78.
 जङ्घः VI. 85, XIV. 51.
 जानकी XII. 61, XV. 74.
 जाह्नवी X. 26. 69.
 जीवितेशः XI. 20.
 जैमिनिः XVIII. 32.
 तक्षः XV. 89.
 तक्षकः XVI. 88,
 तक्षावती (? तक्षशिला) XV. 89.
 तमसा IX. 16. 72, XIV. 76.
 ताडका XI. 15. 18. 21. 28.
 ताम्रपर्णी IV. 50.
 तुराषाट् XV. 40.
 तृणविन्दुः VIII. 78.
 त्रिकूटः IV. 59.
 त्रिजटा XII. 74.
 त्रिलोचनः III. 66.
 त्रिशिराः XII. 47.
 त्र्यम्बकः XIII. 51.
 त्वष्टा VI. 32.
 तुहिनाद्रिः VIII. 53.
 दक्षः III. 33, XIX. 48.
 दण्डकः XII. 9, XIV. 25.
 दशकण्ठः XIII. 77.
 दशमुखः XIV. 87, XV. 103.
 दशरथः VIII. 29, IX. 1, XI. 24. 57, XII. 54, XIII. 75, XV. 31. 43.
 दशाननः X. 75.
 दाशरथिः X. 44, XI. 13. 44, XII. 45. 76, XIII. 68, XIV. 1, XV. 8, XVI. 6.
 दिलीपः I. 12, II. 23, III. 18. 41. 54, VI. 74, VIII. 11.
 दीर्घतपाः XI. 33.
 दुर्जयः XVII. 5.
 दुर्दुरः IV. 51.
 दुर्वासाः XV. 94.
 दूषणः XII. 46.
 देवानीकः XVIII. 9.
 धनदः IX. 25.
 ध्रुवः XVIII. 33.
 ध्रुवसंभिः XVIII. 33.
 ध्युषिताश्वः *see* व्युषिताश्वः.
 नन्दनम् VIII. 32. 94.
 नन्दिग्रामः XII. 18.
 नन्दिनी I. 82, III. 40.
 नभःशब्दः XVIII. 5.
 नमुचिः IX. 18.
 नर्मदा V. 42.
 नलः XVIII. 4.
 नदुषः XIII. 36.
 नागपुरम् ("उरगाख्यं पुरं") VI. 59.

नारदः VIII. 33.
 नारायणः VII. 13.
 निकुम्भः II. 35.
 निमिः XI. 49.
 निषधः XVIII. 1.
 निषदाः XVIII. 1.
 नीपाः VI. 46.
 नैमिषम् XIX. 1.
 नैषधः XVIII. 1.
 पञ्चवटी XII. 31, XIII. 34.
 पञ्चाप्सरः XIII. 38.
 पद्मा IV. 5.
 पद्मा XIII. 30.
 परंतपः VI. 21.
 पाण्डगाः IV. 49, VI. 60.
 पारसीकाः IV. 60.
 पारिजातः VI. 6, X. 11.
 पारियात्रः XVIII. 15.
 पार्वती I. 1.
 पाशभृत् II. 9.
 पाशवत्याः IV. 62.
 पिनाकी VI. 72.
 पुण्डरीकः XVIII. 7.
 पुण्यजनाः IX. 6, XIII. 60.
 पुत्रः XVIII. 29.
 पुनर्वसू XI. 36.
 पुरंदरः II. 74, III. 23. 51, IX.
 12, XII. 84, XVII. 79.
 पुरुहूतः X. 49, XVII. 32.
 पुलिन्दाः XVI. 32.
 पुष्कलः XV. 89.
 पुष्कलावती (?) XV. 89.

पुष्पकम् X. 46, XIII. 40. 79,
 XIV. 20.
 पुष्पपुरम् VI. 24.
 पुष्यः XVIII. 31.
 पौरस्त्याः IV. 34.
 पौलस्त्यः IV. 80, X. 5. 47. 73, XII.
 72. 77. 83. 90. 102, XIII. 72.
 प्रचेताः I. 80.
 प्रतीपः VI. 41.
 प्राग्ज्योतिषाः IV. 81.
 प्राचीनबर्हिः IV. 28.
 प्रियंवदः V. 53, VII. 58.
 प्रियदर्शनः V. 53.
 बलनिषूदनः IX. 3.
 बलभित् XI. 51.
 बलनिबले XI. 9.
 बलिः VII. 32.
 बहुश्रुतः XV. 36.
 बिडौजाः III. 59, XIV. 59.
 बिभीषणः XII. 68. 104, XIII. 69,
 XIV. 17.
 ब्रह्मा V. 36.
 ब्रह्मिष्ठः XVIII. 27.
 भगीरथः IV. 32.
 भद्रः XIV. 31.
 भरतः X. 70. 81, XI. 16. 69,
 XII. 12. 24, XIII. 64. 66,
 68. 70. 72. 77, XIV. 11. 16.
 73, XV. 87. 88.
 भागीरथी VII. 33, XIV. 28.
 भार्गवः XI. 46. 61. 67. 79. 83.
 88, XIV. 46.
 भित्तः XI. 8.
 भृगुः X. 14.

भोजः V. 39, VII. 2. 13. 17. 26.
32.
मगधाः I. 57, III. 5. 19. 23, VI.
20. 21, IX. 22.
मगधा III. 46. 52, IX. 20, XIII.
36. 39, XVIII. 30.
मत्तंगः V. 53.
मथुरा VI. 48, XV. 28. 36.
मथुमथ IX. 48.
मधुपन्नम् XV. 15.
मनुः I. 11. 17, II. 4. 33, IV.
7, IX. 3, XIV. 67.
मन्दाकिनी XIII. 48.
मरुत् II. 10, IX. 13.
मरुत्वान् III. 4, XVI. 71.
मरुज IV. 55.
मलयः IV. 46. 51, VI. 64, IX.
25. 29, XII. 32, XIII. 2.
महाकालः VI. 34.
महेन्द्रः IV. 39. 43, VI. 54,
XIII. 20.
महेश्वरः III. 49.
महोदधिः IV. 34. 50, VI. 54.
माण्डकार्णिः *see* ज्ञातकार्णिः.
मातलिः III. 67, XII. 86.
मानसम् VI. 26, XIII. 55. 60.
माल्यवान् XIII. 26.
मारुतिः XII. 60. 78.
माहिष्मती VI. 43.
मिथिला XI. 32. 52.
मेघनादः XII. 79.
मेरुः I. 14, VII. 21, XVII. 26.

मैथिलः XI. 32. 37. 43. 47. 48.
57. 72, XIII. 77.
मैथिली XI. 93, XII. 29. 36. 38.
55, XV. 37. 56. 73.
मैथिलेयः XV. 31. 63. 71, XVI.
42. 88.
यमः IX. 6. 24, XVII. 81.
यमुना XIII. 57, XV. 2. 30.
यवनाः IV. 61.
यादोनाथः XVII. 81.
युधाजित् XV. 87.
रघुः I. 9, III. 21. 32. 34. 43.
47. 51. 53. 59. 67, IV.
16. 49. 58. 66. 77, V. 12. 24.
26. 28. 39. 63, VI. 6. 68. 76.
83, VII. 68, VIII. 5. 10. 13.
16. 17. 21. 24, IX. 5. 9, X.
68, XI. 2. 54, XIV. 7. 12. 13.
29, XV. 7. 35. 46. 54, XVI. 1.
8. 23. 35. 39. 42, XVIII. 36.
रघुनन्दनः XIII. 72.
रघुनाथः XV. 54. 90.
रघुपतिः XII. 104, XIII. 76.
राघवः VII. 12. 29. 62, VIII. 16.
25, XI. 6. 10. 17. 22. 32. 35.
42. 47. 48. 70. 79. 83. 88. 89,
XII. 32. 44. 51. 53. 69. 85.
96. 103, XV. 6. 44. 92. 96,
XIX. 1.
रामः IV. 53. 58, VI. 42, X. 67.
69. 81, XI. 1. 18. 20. 34. 37.
68. 73. 92, XII. 2. 3. 6. 7. 14.
20. 23. 24. 28. 31. 34. 35. 42.

43. 49. 50. 52. 57. 59. 64.
 66. 74. 77. 80. 81. 83. 84.
 87. 89. 91, XIII. 1. 69. 74. 77,
 XIV. 15. 19. 21. 58. 68. 84,
 XV. 3. 5. 9. 34. 39. 43. 48.
 56. 64. 65. 67. 70. 71. 86. 89.
 94.
 रामायणम् XV. 63.
 रावणः X. 48, XI. 19, XII. 32.
 51. 55. 83. 87. 91. 99. 103.
 रुद्रः XI. 47.
 रेवा VI. 43, XVI. 31.
 रुक्मणः X. 71. 81, XI. 2. 6. 26.
 54. 91, XII. 9. 39. 44. 77,
 XIII. 65. 72, XIV. 44. 49,
 XV. 17. 90. 94.
 रुक्मी VI. 43. 58, VII. 67, X.
 10, XII. 15. 26, XIV. 24.
 86, XVI. 79, XVIII. 15. 46.
 रुचः XV. 32. 63. 97.
 रुचणः XV. 2. 5. 17. 26. 38. 40.
 रुक्म VI. 40. 62, XII. 61. 63. 66.
 71. 78. 84, XIII. 78, XV.
 103.
 रौहिण्या IV. 81.
 वज्रः IV. 36.
 वज्रधरः XVIII. 20.
 वज्रनाभः XVIII. 20.
 वनायुः V. 73.
 वरतन्तुः V. 1.
 वरुणः IX. 6, XI. 53.
 वशिष्ठः I. 35, II. 19. 67. 69. 70,
 III. 40, V. 27, VIII. 3,
 XVII. 38.

वसौकसारः XVI. 10.
 वामनः XI. 22.
 वाल्खिल्याः XV. 10.
 वाल्मीकिः XII. 58.
 वाल्मीकिः XIV. 45. 58. 79, XV.
 11. 37. 64. 69. 80.
 वासवः III. 58, 63, V. 5, IX. 8,
 XI. 33. 53.
 विभीषाः see विडोषाः.
 विदर्भाः V. 40. 60, VI. 58. 66.
 84, VII. 1. 27.
 विदिशा XV. 36.
 विदेहाः XI. 36, XII. 26, XIV.
 24.
 विद्याधरः II. 60.
 विधाता I. 35.
 विन्ध्यः VI. 61, XII. 31, XIV. 8,
 XVI. 31. 32.
 विराभः XII. 28.
 वृन्दावनम् VI. 50.
 विश्वसहः XVIII. 23.
 विष्णुः X. 49, XIV. 59, XVI. 28.
 82.
 वैदर्भीः V. 62, VI. 3, VII. 64.
 वैदेहः XIV. 39. 47. 84.
 वैदेही XII. 20. 59. 64, XIV. 33.
 39. 72, XV. 61.
 वेनतेयः XVI. 88.
 वैवस्वतः I. 11, XV. 45. 57.
 व्युषिताश्वः or ध्युषिताश्वः XVIII. 22.
 शक्रः I. 75, III. 39. 56, IV. 40,
 VI. 74, XIV. 83, XIX. 30.
 शङ्खः XVIII. 21.

शची III. 13. 23. 55, VI. 23.

VII. 3, VIII. 32, XVII. 7.,

शतमखः IX. 13.

शत्रुघ्नः X. 71. 81, XIII. 79, XV

6. 19. 22. 36.

शम्भुकः XV. 50. 71.

शरजन्मा III. 23.

शरभङ्गः XIII. 45.

शरावती XV. 97.

शर्वः XI. 93.

शतकर्णः or माण्डकर्णः XIII. 38.

शार्ङ्गा XV. 40.

शिलः XVIII. 16.

शूर्पणखा XII. 38. 51.

शूरसेनः VI. 45.

शोणः VII. 33.

श्यामः XIII. 53.

षडाननः XIV. 22.

सगरः III. 50.

संपातिः XII. 60.

सप्तर्षयः XIII. 51.

संमोहनम् V. 57.

सरयू VIII. 94, IX. 16, XIII. 63,

XIV. 3. 30, XV. 95. 100,

XVI. 21. 35. 36. 54. 58.

75, XIX. 40.

सरस्वती. III. 9, IV. 6, VI. 29.

सद्यः IV. 52.

साकेतम् V. 31, XIII. 89, XIV.

13, XVIII. 35.

सिन्धुः IV. 67, XV. 87.

सिन्धुः VI. 35.

सीता XII. 9. 21. 33. 44. 53. 54.

63. 74. 90, XIV. 5. 19. 26.

54. 59. 71. 83. 87, XV. 1.

39. 71. 76. 80. 84. 85. 86.

सुकेतुः XI. 14.

सुग्रीवः XII. 58, XIV. 17.

सुतोष्णः XIII. 41.

सुदक्षिणा I. 31, II. 21. 64, III. 1. 67.

सुदर्शनः XVIII. 34.

सुभर्मा XVII. 27.

सुनन्दा VI. 20. 37. 70. 80.

सुपर्णः X. 61.

सुप्रतीकः V. 75.

सुबाहुः XI. 29, XV. 36.

सुमन्तः XIII. 59, XIV. 47.

सुमित्रा X. 55. 71, XIV. 51. 56.

सुरभिः I. 75.

सुषेणः VI. 45

सुद्धाः IV. 35.

सौमित्रिः XII. 14. 104, XIII. 32.

73, XIV. 11. 53, XV. 14. 20

स्कन्दः II. 36, VII. 1.

स्थाणुः XI. 13.

स्वाहा I. 56.

हनूमान् XIII. 64.

हरः IV. 32, VI. 62, XI. 83.

हरिः III. 43. 49. 55. 68, VIII.

78, X. 5. 86, XI. 76, XII.

57. 103, XIII. 1. 69.

हरिणी VIII. 78.

हिमवान् IV. 79.

हिमाद्रिः XIV. 3.

हिरण्यनाभः XVIII. 24

हूणाः IV. 68.

हैमाङ्गः VI. 53.

हैहयाः XI. 74.

II.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY
MALLINĀTHA IN HIS COMMENTARY.

- भरतः I. 1. 2. 3. 7 and *passim*.
 आख्यातचन्द्रिका (w.) XII. 41.
 आपस्तम्बः III. 39; XI. 25.
 आर्यभट्टः X. 1.
 आश्वलायनः II. 75; III. 10.
 कणभुक् *Introduction*.
 कात्यायनः VII. 23.
 कामन्दकः I. 22. 59. 60. 63; III. 35; IV. 8; V. 16. 33; IX. 15. 53; XIII. 7; XVI. 2; XVII. 51. 60; XVIII. 49.
 कालिदासः I. 1, and at the end of each canto.
 काशिका (w.) VIII. 4.
 कुमारसंभवः (w.) VII. 19.
 कूटस्थोयम् (w.) III. 13.
 केशवः I. 4; III. 31; IV. 7. 37; VI. 30; VII. 8. 36; IX. 15. 60; X. 12; XII. 11. 15; XV. 5; XVI. 57.
 केयटः V. 72.
 कौटिल्यः III. 29. 35; IV. 35; VIII. 21; XV. 29; XVII. 49. 55. 56. 76. 81; XVIII. 49.
 क्षारस्वामी I. 36; V. 41; IX. 22.
 गणव्याख्यानम् (w.) XI. 41; XII. 19.
 गार्ग्यः XII. 24.
 गीता (w.) VIII. 20; X. 27.
 गोनर्दीयः XIX. 16. 29. 31.
 गौतमः I. 25.
 चाक्षुषः V. 50.
 चाणक्यः I. 22.
 दक्षिणावर्तः (An older commentator on the poem). *Introduction*.
 दण्डनीतिः (w.) I. 26.
 दण्डो III. 16; IV. 66; VII. 15; IX. 43; XIII. 15; XIX. 51.
 दशरूपकम् (w.) XIX. 31.
 नाथः (An older commentator on the poem). I. 23; V. 67. Also *Introduction*.
 नारदः III. 13.
 नारसिंहम् (w.) X. 56.
 नैषधः (w.) IV. 45.
 न्यासकारः The; IX. 23; XII. 19.
 न्यासोद्घोतः (w.) II. 34.
 पराशरः I. 76; VIII. 72.
 पारस्करः III. 10.
 पालकाव्यः I. 71; IV. 23; XVI. 3.
 ब्रह्मपुराणम् (w.) IV. 44.

भरतः XIX. 36.

भविष्योत्तरम् (w.) III. 1; IV. 3.

भागुरिः XI. 21.

भोजराजः XII. 19.

भनुः I. 14. 22. 58. 62. 76. 85.

95; II. 68; III. 11. 18. 28.

29. 33; V. 10. 21; VIII. 4.

14. 72; IX. 1. 7; XI. 1;

XIII. 24; XV. 53; XVII.

52. 59. 61; XVIII. 14.

महाभारतम् (w.) II. 42; IV. 77;

X. 19; XI. 74.

महाभाष्यम् (w.) II. 1.

महापात्रा (w.) IV. 25.

मापकाव्यम् (w.) IV. 45; VIII. 29.

मातङ्गः I. 39.

मार्कण्डेयः VI. 32.

मिताक्षरा (w.) VIII. 19.

मृगचर्मियम् (w.) IV. 39.

याज्ञवल्क्यः I. 20; III. 10. 70;

VIII. 85; IX. 75; XVI. 88;

XVII. 39.

यादवः I. 13. 17. 41; II. 8. 26. 30.

31. 32. 35; III. 28. 29. 31.

52; IV. 15. 36. 46. 53. 73.

77; V. 1. 7. 8. 14. 17. 45.

48. 64. 70; VIII. 79; IX.

16; X. 58; XII. 1. 88; XIII.

67. 75. 79; XIV. 2. 13. 24;

XVI. 3. 10. 52. 78; XIX.

24. 57.

रतिरहस्यम् (w.) XIX. 25. 32.

रसमुद्राकरः (w.) VI. 12.

राजमृगाङ्कः (w.) III. 13

रामायणम् (w.) II. 75; IX. 76.

77; X. 1; XI. 9. 14; XIII.

53. 73; XV. 24.

लघुजातकम् (w.) III. 13.

वल्मीकिः I. 4.

वशिष्ठः VIII. 18. 24; XIII. 52.

वात्स्यायनः VII. 19; XIX. 16. 31.

वामनः IV. 28; VII. 7; IX. 57;

XIX. 50.

वामनपुराणम् (w.) VII. 32.

वायुपुराणसंहिता (w.) I. 1.

वाइटः III. 1. 2. 6. 8.

विश्वः I. 11. 14. 18. 30; II. 3.

17. 31. 57; III. 3. 10. 27.

30. 33; IV. 18. 30. 53. 63;

V. 35. 36. 37. 53. 68; VI.

21. 28. 30. 32. 47. 71; VII.

9. 42. 47. 54; VIII. 19. 24.

93; IX. 16. 24. 50. 65 75;

X. 9. 19; XI. 13. 14. 15.

18. 20. 38. 42. 46. 47. 57.

67. 77. 92; XII. 1. 12. 34.

66. 88. 96. 98; XIII. 4. 7.

9. 24. 62. 72; XIV. 48; XV.

97; XVI. 3. 11. 37. 40. 85;

XVII. 25. 32. 58. 62; XVIII.

13. 29.

विश्वप्रकाशः (w. ?) I. 8.

विष्णुपुराणम् (w.) IV. 39.

वृत्तिकारः The, VI. 78; XII. 19.

वैजयन्ती (w.) XV. 32.
 व्यासः II. 73; XIV. 80.
 शकुनार्णवः (w.) XI. 26.
 शङ्खः III. 21.
 शन्दार्णवः (w.) V. 44.
 शाश्वतः I. 38; II. 15. 35. 59; III.
 12. 20; IV. 17; V. 43. 49.
 59. 73; IX. 18; XVI. 21. 82.
 संप्रहः (w.) III. 1.
 सङ्जनः I. 2. 20; XVII. 29.
 सिद्धयोगसंप्रहः (w.) V. 73. Cited

as सिन्धुयोगसंप्रहः by Hemādri,
 which see.
 स्कान्दम् (the Purāṇa) VIII. 94.
 हरिवंशः (w.) II. 75.
 हलायुधः I. 7. 12. 63; II. 18. 42.
 75; III. 6. 28; V. 4. 15. 73;
 VI. 43. 53; XI. 1. 14. 17.
 47. 68.
 हारीतः XIV. 13.
 हेमः (w.) II. 14; III. 12; IV.
 30; XII. 25.

ANONYMOUS QUOTATIONS BY MALLINĀTHA.

अक्षैर्मा दीव्य (इति श्रुतिः) VI. 18.
 अग्निचित्कपिला सखी राजा भिक्षुर्महोद-
 धिः । दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्प-
 श्येत नित्यशः (इति स्मरणम्)
 XVII. 74.
 अग्निमुखा वै देवाः (इति श्रुतिः) X. 21.
 अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति (इति
 श्रुतिः) IV. 1.
 अजवृषभमृगाङ्गनाकुलारा क्षपवणिजौ च
 दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयु-
 क्तिर्योनिद्रयाशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च ते-
 स्तनीचाः III. 13.
 अभ्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति
 हि I. 27.
 अदण्डज्ञानदण्डयन्राजा दण्डज्ञाश्चैवाप्यद-
 ण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं
 चैव गच्छति I. 25.
 अनुष्ठानसमर्थस्य वानप्रस्थस्य जीर्यतः ।
 भृग्यग्निजलसंपातैर्मरणं प्रविशोयते IX.
 81.

अनेकशक्तियुक्तस्य विश्वस्यानेककर्मणः ।
 सर्वदा सर्वथाभावात्किंचित्किंचिद्विष्यते
 VII. 56.
 अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न्यजेद्वि-
 राम् XIX. 23.
 आत्मा वै पुत्रनामासि (इति श्रुतिः) I.
 33, XVI. 82.
 आदित्यो वा अस्तं यन्नाग्निमनुप्रविशति
 (इति श्रुतिः) IV. 1.
 आभासत्वे विरोधस्य विरोधात्कृतमिमांसा X.
 19.
 आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मु-
 खम् I. 1.
 इदं सर्वमसृजत यदिदं किंचित् (इति श्रु-
 तिः) X. 22.
 उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना
 XIII. 8.
 एष वा भनृणो यः पुत्री (इति श्रुतिः) III.
 20, X. 2.

ऐश्वर्यरूपतारुण्यकुलविद्यावलैरपि । इष्टला-
भादिनान्येषामवज्ञा गर्व ईरितः । म.
दस्वानन्दसंमोहसंभेदो मदिराकृतः
XVII. 43.

कामं पितरं प्रेषितवन्तं पुत्राः प्रत्याभाव-
न्ति । एव ह वा एतमग्नयः प्रत्याभा-
वन्ति सशकलान्दाखानिवाहरन् I. 49.

कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे संत्यसंगतिः
XVII. 33.

कालाक्षमत्तमौत्सुक्यं मनस्तापञ्जरादिकृत्
V. 67.

काव्यं यशसर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्ष-
तये &c. I. 1.

काव्याल्लावाक्ष वर्जयेत् I. 1.

किं बहुना कारवोपि विश्वकर्मैत्युपासते (इ-
त्याचार्याः ?) X. 26.

कृष्णविषाणया कण्डूयते (इति श्रुतिः) IX.
17.

कृष्णाजिनं दीक्षयति भौदुम्बरं दीक्षितदण्डं
यजमानाय प्रयच्छति IX. 17.

छिन्याद्वाहुमपि दुष्टात्मनः I. 28.

जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते
XVI. 1.

ज्ञातेन्यासङ्गविकृते खण्डितेष्वर्था कषायिता
XIX. 21.

तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्येषु न-
राः V. 16.

तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानाम् (इ-
ति श्रुतिः) V. 23.

नुन्योनेकत्र दक्षिणः VI. 29.

ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्य I. 31.

त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार भाश्र-

माः (इति सूत्रकारवचनम्) VIII.
14.

दशमे मासि जायते (इति श्रुतिः) III.
13.

देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् ।
श्रद्धाविधाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव
वा III. 6.

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात्
III. 6, XIV. 27.

नान्यः पन्था विद्यतेयनाय (इति श्रुतिः)
X. 27.

नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्ते नातिपरिक्षतम्
VII. 44.

नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्तश्च संस्पृश-
न् । षड्भिः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्-
ज इति स्मृतः I. 39.

पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च । विवा-
हाधानयज्ञादौ परिवेत्ताद्यदूषणम् XI.
54.

प्रतिपाद्य महिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तरः
I. 2.

प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारये-
त् III. 28.

प्रेषिते मलिना कृशा (इति स्मरणम्)
VI. 23.

प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्या-
न्ति (इति श्रुतिः) I. 49.

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्बृहा-
त् (इति स्मरणम्) VIII. 14.

ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति (इति श्रुतिः) VIII.
14.

मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः ।

भर्षर्चादिगणे पाठात्पुनर्पुंसकयोर्मधुः
IX. 36.
मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् ।
बाहुजातीरुजातानां त्रिदण्डं न विधी-
यते VIII. 14.
मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रद-
क्षिणानि कुर्वीत विज्ञाताश्च वनस्पतीन्
I. 76.
मृदुक्षेदवमन्येत तीक्ष्णादुद्विजते जनः । ती-
क्ष्णश्चैव मृदुश्चैव प्रजानां सरसो मतः
VIII. 9.
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते (इति श्रु-
तिः) X. 38.
यः कुर्वीत वक्षसि वल्गभस्य स्तनाभिघातं नि-
विजोपगूढम् । परिश्रमार्थं शनकैर्विद-
ग्धास्तत्कण्ठसूत्रं प्रवदन्ति सन्तः
XIX. 32.
यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् (इति श्रु-
तिः) VIII. 14.
रम्याणां विकृतिरपि श्रियं तनेति XVI.
67.
राज्ञा सभासदः कार्यो रिपो मित्रे च ये स-
माः XVII. 39.
राज्ञरविह रयोद्धता लघौ XI. 1.
रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्
IX. 24.
लम्भीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्वी-
त् (इति शास्त्रम् (?)) IX. 74.
वाचं यच्छति (इति श्रुतिः) XI. 17.
वियोगे योगे वा प्रियजनसदृक्षानुभवनं त-
त्क्षिप्रं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि ।
तदङ्गस्पृष्टानामुपगतवतां राशौ नमपि ।
प्रतीकारः कामव्यथितमनसां कोपि क-
थितः VIII. 93.

विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोः IIX.
40.
शतं वै बन्धा राजपुत्रा देवा भाशापाळाः
(इति श्रुतिः) III. 38.
शरमयो मौञ्जी वा मेखला । तया यज-
मानं दीक्षयति IX. 17.
शुभदो मो भूमिमयः I. 1.
स पिता यस्तु पोषकः I. 24.
समासक्तो भवेद्यस्तु पातकैर्महदादिभिः ।
दुष्किंस्त्र्यैर्महारोगैः पीडितो वा भवेत्तु
यः । स्वयं देहविनाशस्य काले प्राप्ते
महामतिः । भ्रात्रद्वाणं वा स्वर्गादिम-
हारुलजिगीषया । प्रविशेद्बन्धनं दी-
प्तं भृगुतः पतनं तथा । एतेषामधिका-
रोस्ति नान्येषां सर्वजन्तुषु । नराणाम-
थ नारीणां सर्ववर्णेषु सर्वदा VIII.
93.
समित्पुष्पकुशाग्न्यम्नुमृदन्नाक्षतपाणिकः ।
जपं हार्मं च कुर्वाणो नाभिवायो द्विजो
भवेत् I. 56.
समिद्धे प्रावाहुतीर्जुहोति I. 53.
सलिलमये शशनि रवेर्दीबितयो मूर्छिता-
स्त्वमो नैशं । क्षपयन्ति दर्पणोदरनि-
हिता इव मन्दिरस्यान्तः (इति संदि-
तावचनम्, see Varāhamihira
Br. Samh. IV. 2.) III. 22.
सर्वत्र जयमन्विच्छेत्पुत्रादिच्छेत्पराजयम्
VIII. 3.
सव्यमक्षि पूर्वं मनुष्या भञ्जते (इति श्रु-
तिः) VII. 8.
स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः
I. 1.
स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरस्त्रिषु श-
स्यते XVIII. 19.

APPENDIX.

I.

AUTHORS, WORKS, AND PORTIONS OF WORKS QUOTED BY
HEMĀDRI IN HIS COMMENTARY CALLED RAGHUVAM'SA-
DARPAṆA.

भनर्षे[and also भनर्षे]राघवम्(w.) IX. 69; XI. 22. 91.
भमरः II. 2; V. 9. 16. 18. 24. 44; VIII. 11. 38; XIII. 47; XVII. 81.
भमरशेषः (w.) II. 35; VII. 49; VIII. 15. 68. 76; IX. 83; XI. 9; XII. 66; XVII. 76; XIX. 41.
भावस्तम्भः IX. 91.
भाश्वलायनः VII. 20. 21. 24; XI. 33; XVII. 87.
भाश्वलायनकारिका (w.) VII. 18.
भाश्वलायनगृह्यकारिका (w.) III. 34.
भाश्वलायनगृह्यसूत्रे नारायणवृत्तिः (w.) II. 21; V. 9.
एकाक्षरनिघण्टमाला (w.) XV. 23.
एकाक्षरमाधवनिघण्टः (w.) II. 31.
एकाक्षरमाला (w.) III. 34.
भौचित्यालंकारः (w.) XI. 20.
कणादः VIII. 13.
कन्दलीभाष्यकारः VI. 21.
कर्णामृतम् (w.) IV. 46; XI. 50.
कल्पद्रुमः (w.) (for कविकल्पद्रुमः?) XVII. 1.

कविकल्पद्रुमः (w.) V. 16. 34; VI. 42; VII. 4. 6; VIII. 55; XI. 10. 16; XIII. 25; XVII. 22.
कात्यायनः VII. 26. 32; XI. 17. 33.
कामधेनुः (w.) IX. 85.
कामन्दकः II. 11; III. 30. 36; IV. 28; V. 33; VIII. 2; IX. 1. 9. 59; XIII. 7; XVI. 2. 55; XVII. 49. 50. 58. 59. 68; XVIII. 18. 15; XIX. 7.
काव्यपदम् (w.) III. 53.
काव्यप्रकाशः (w.) VI. 52; VIII. 59; XI. 20; XV. 8; XVII. 1; XIX. 50.
काव्यादर्शः (w.) II. 15; IV. 69; V. 12. 32; VI. 24. 56. 79; VII. 6; IX. 9. 72; X. 78; XI. 36. 78; XII. 9; XVIII. 1.
काव्योपदेशः (w.) VIII. 96; XVIII. 52.
काशिकावृत्तिः (w.) V. 10. 32. 33; VI. 20. 45. 83; IX. 3. 6; XII. 20. 23; XIII. 42; XIV. 45. 63.

किरातः or किराताजुनीयम् or किरात-
काव्यम् (w.) II. 74; III. 34;
IV. 69; V. 13. 58; VI. 30.
73. 82; VIII. 30; XII. 21;
XVI. 12.

कुमारसंभवः (w.) II. 12; V. 34;
VII. 22; VIII. 31; IX. 43;
X. 39; XI. 15; XIII. 6. 15.
17. 70; XIV. 56; XV. 8;
XVI. 43.

केशवः IV. 34; VII. 31; XVII.
54.

केशवस्वामी II. 38; III. 34; X.
12; XII. 96; XV. 5; XVI.
57; XIX. 7.

कैयटः V. 73.

कैयटविवरणम् (w.) V. 73.

कौटिल्यः XVII. 69.

क्षीरतरङ्गिणी (w.) III. 34; V. 33.
59; XI. 73. 91; XII. 25;
XVI. 69; XIX. 36.

क्षीरस्वामी II. 21. 42. 70; III. 1.
6. 9; IV. 2. 66; V. 65; VI.
13. 22. 30. 72. 73; VII. 53;
VIII. 35. 94. 95; IX. 65;
XI. 27; XII. 34. 96; XIII.
22. 60; XIV. 13. 52. 82; XV.
9. 39. 96; XVI. 10. 51;
XVII. 27; XIX. 18.

क्षेमेन्द्रः XI. 20.

गणदर्पणः (w.) VI. 8. 72; VIII.
45; XII. 61; XIV. 55;
XVII. 65.

गणरत्नमहोदधिः (w.) VI. 49.

गरुडपुराणम् (w.) XIII. 52.

गर्गः X. 23.

गार्ग्यः XVI. 24.

गीताः (w.) VIII. 20; X. 20;
XV. 98.

गीताभाष्यम् (w.) VIII. 23.

गीनर्दयः XIX. 16.

चतुर्वर्गचिन्तामणिः (w.) XIII. 52.

चतुर्वर्गचिन्तामणौ व्रतखण्डम् (w.) VII.
37. 51.

चाक्षुषः V. 51; IX. 84.

जयमङ्गला (w.) VIII. 35.

ड्योतिषरत्नमाला (w.) V. 36.

तर्कदीपिका (w.) XII. 94.

त्रिविक्रमः II. 12; III. 1. 3. 9;
VIII. 37; XIII. 49.

दण्डी V. 64; VI. 13.

दशरूपकम् (w.) V. 68; VIII. 48;
XIX. 31.

धनंजयः II. 10; IV. 81; VI. 18.
61; VII. 28; VIII. 36; IX.
9. 72; X. 44; XVII. 14.

धरणि(sic.)धरः IV. 87.

नलोदयः (w.) VII. 53.

नारदीयम् (w.) (quoted on music)
XVIII. 6.

नारदीयसंहिता (w.) V. 36; VII. 3;
IX. 74; XI. 36.

निषण्डः (w.) IV. 64; XIX. 12.

निमित्तनिदानम् (w.) VII. 8.

नैषधः (w.) III. 1; IV. 27; VI.
38; XI. 91; XVII. 11.

न्यासकृत् (or °कारः) V. 72; VII. 12; IX. 19. 71. 85; XI. 1; XIV. 14; XVI. 69; XVIII. 43.
 पदमञ्जरीकारः VIII. 4; XII. 36.
 परशुरामः II. 21.
 पाणिनीयमतदर्पणः (w.) V. 32; VIII. 47; IX. 36; XI. 15.
 पालकाव्यः (w.) IV. 25; VI. 7; VII. 53; XVII. 70.
 प्रक्रियाकौमुदी (w.) XII. 20.
 प्रतापमार्तण्डः (w.) IV. 65; VIII. 25. 73. 93; X. 60; XIV. 35.
 प्रबोधचन्द्रोदयः (w.) XIX. 5.
 प्रयोगरत्नावली (w.) (a treatise on horticulture) VIII. 63. 64; XIX. 12.
 प्रवरमञ्जर्यं भृगुव्याख्याने पुरुषोत्तमः XI. 33.
 बालरामायणम् (w.) IX. 82.
 ब्रह्मपुराणम् (w.) IV. 48.
 भट्टिकाव्यम् (w.) VIII. 35; XIII. 11. 15; XVII. 3.
 भट्टिकाव्ये जयमङ्गला (w.) X. 53.
 भरतः II. 32; VI. 12. 14; XV. 88.
 भर्तृहरिः V. 72; VIII. 5.
 भविष्योत्तरपुराणम् (w.) III. 1; IV. 3.
 भागवतम् (w.) IX. 85.
 भागुरिः XV. 23.
 भारतम् (w.) II. 42; III. 39;

IV. 81. 84; VI. 42; VIII. 6; XI. 74.
 भारते कुशलवाख्यानम् (w.) IX. 21.
 भारविः XII. 94.
 भास्करः XVII. 1.
 भोजः V. 66.
 मदनदिनिषण्टः (w.) II. 21. 57.
 मनुः II. 1. 66. 75; III. 34; V. 21. 24; VIII. 9; IX. 9; XV. 52; XVI. 88; XVII. 53.
 महिम्नःस्तुतिः (w.) VI. 8.
 माघः or माघकाव्यम् (w.) II. 3; III. 15; IV. 69; V. 6; VIII. 30; IX. 19; XI. 73; XII. 41. 94; XV. 9. 27; XVI. 12; XVII. 29; XVII. 9.
 मार्कण्डेयः VI. 32.
 मार्तण्डः XVI. 47.
 मुग्धबोधप्रदीपः (w.) XI. 14.
 मुग्धबोधव्याख्याकारः XV. 39.
 मुहूर्तदर्पणः (w.) VI. 22.
 मेघदूतः (w.) V. 34. 58; VIII. 68; IX. 2. 28. 84.
 याज्ञवल्क्यः II. 66; V. 8. 39. 60; VII. 28; VIII. 15. 87; IX. 1; XVI. 88; XVII. 48; XVIII. 34.
 यादवः VIII. 38; XIX. 39.
 यादवप्रकाशः (w.) III. 36; IV. 54; V. 1. 36. 66. 71; VI. 23; IX. 20; X. 56; XII. 1; XIII. 75; XIV. 48. 84; XVI. 70. 78; XVII. 8.

योगदर्पणः (w.) XIV. 9.
 योगवसिष्ठः VIII. 15. 23 ; XIII.
 52.
 योगेश्वरः II. 66 ; IV. 14 ; XVII.
 65.
 रत्निरहस्यम् (w.) VI. 53. 59 ;
 VIII. 5 ; IX. 52 ; XIX. 15.
 रत्नपरीक्षा (w.) IX 75.
 रसाकरः (w.) VIII. 56.
 राघवाभ्युदयः (w.) X. 45.
 राजगुप्तमृगचर्मोदयो गजशास्त्रप्रवक्तारः
 VI. 27.
 रामायणम् (w.) IX. 86 ; X. 1.
 50 ; XIII. 2. 38. 45. 53 ;
 XIV. 14 ; XV. 32. 102. 103 ;
 XVIII. 44.
 रुद्रटः VIII. 5 ; XIV. 61.
 रूपमाला (w.) XIII. 70.
 लघुजातकम् (w.) III. 13.
 वराह (and वाराह^०) पुराणम् (w.) IV.
 42 ; XIX. 1,
 वराहमिहः IV. 24. 27.
 वराहसंहिता (w.) III. 23 ; XIII. 51.
 वल्लभः XVII. 11.
 वसन्तराजः (on cimens) IX. 66 ;
 XI. 61 ; XII. 91 ; XIV. 49 ;
 XVI. 12.
 वसिष्ठः VIII. 20.
 वाग्भटः II. 3. 69 ; VI. 32. 76 ;
 IX. 1. 5 ; X. 23 ; XIV. 27.
 69.
 वाग्भेदः (w.) XVII. 78.
 वात्स्यायनः VII. 22.

वामनः II. 35 ; III. 2. 9. 26. 37 ;
 IV. 9. 22. 85 ; V. 24. 32 ;
 VI. 8. 10. 30. 35. 39. 61 ;
 VII. 3. 7 ; VIII. 44. 69 ;
 IX. 19 ; XI. 15. 62. 73 ; XII.
 78 ; XIII. 15. 16 ; XIV. 14.
 15. 40 ; XV. 18 ; XIX. 14. 35.
 50.
 वामनकाशिकावृत्तिः (w.) XII. 47.
 वामनपुराणम् (w.) VII. 35.
 वायवीयम् (w.) (पुराणम् ?) XIX. 1.
 विक्रमोर्विशोयम् (w.) XIII. 29.
 विज्ञानेश्वरः II. 2 ; V. 8 ; VI. 22 ;
 VIII. 8. 15 ; XIV. 78 ;
 XVII. 48 ; XIX. 19.
 विश्वः II. 12. 18. 19. 25. 33. 39.
 50. 57. 72 ; III. 1. 3. 8. 9.
 10. 18. 19. 30. 34. 45. 46.
 54. 56 ; IV. 5. 15. 39. 46. 61.
 65. 70. 80. 83. 89. 91 ; V. 4.
 6. 9. 13. 14. 15. 32. 34. 35.
 36. 38. 45. 46. 54. 62. 65. 69.
 73. 75. 77 ; VI. 2. 16. 21. 24.
 26. 27. 28. 30. 32. 35. 36. 41.
 42. 46. 47. 66. 68. 85 ; VII.
 1. 2. 6. 8. 9. 27. 39. 45. 46 ;
 VIII. 1. 3. 47. 93. 95 ; IX. 2.
 3. 6. 16. 30. 34. 37. 56. 65.
 70. 72. 76. 84. 85 ; X. 5. 9.
 19. 27 ; XI. 12. 14. 20. 21.
 25. 38. 42. 53. 54. 57. 61.
 80 ; XII. 1. 3. 6. 22. 23. 24.
 29. 37. 77. 78. 99 ; XIII. 7. 9.

16. 43. 47. 54. 55. 60. 62. 64.
76. 77; XIV. 33. 38. 61. 70.
80; XV. 2. 3. 8. 12. 13. 15.
24. 28. 29. 42. 64. 84. 99;
XVI. 7. 9. 11. 17. 18. 33. 41.
62. 64. 65. 76. 82. 85; XVII.
21. 23. 29. 30. 52. 61. 68.
69. 79; XVIII. 6. 17. 18. 21.
24. 32. 41; XIX. 10. 19. 21.
31. 34. 40. 44. 49. 50.

विश्वप्रकाशः (w.) II. 2; XVII. 34.
विष्णुः IX. 6.

विष्णुपुराणम् (w.) VI. 38; XVI.
10; XVII. 34. 78.

विष्णुरहस्यम् (w.) IX. 61.

विष्णुस्मृतिः (w.) VIII. 73.

वृक्षौदयः (w.) (a treatise on
trees). VIII. 32.

वृत्तरत्नाकरः (w.) VI. 6.

वृत्तिकारः (on grammar.) XVIII.
25.

वृद्धपरशरः II. 18; VI. 23.

वेजयन्ती (w.) V. 5. 25; VI. 35;
XIII. 67; XVI. 3.

व्यक्तिविवेकः (w.) III. 24.

शकुनार्णवः (w.) XVII. 9.

शब्दप्रकाशः (w.) III. 9.

शब्दभेदप्रकाशः (w.) II. 36; III.
58; VI. 48. 62; VII. 53;
IX. 65. 72. 85; X. 79; XI.
29. 73; XII. 25; XIII.
64; XV. 28; XIX. 18.

शब्दार्णवः (w.) V. 48; VI. 14;

VIII. 59. 64; IX. 41; XIII.
29.

शम्भुरहस्यम् (w.) VI. 50.

शानातगीश्रुतिः (w.) VIII. 93.

शालिशेवस्य सिन्धुयोगसंग्रहः (w.) V.
74.

शृङ्गारतिलकः (w.) VIII. 96; XI.
20; XIX. 24.

शृङ्गारप्रकाशः (w.) X. 65.

शौनकः VI. 29; VIII. 26.

श्रीपतिप्रद्वतिः (w.) V. 36.

श्रीभागवताध्ययमस्कन्धे श्रीभरी (!) टीका
(w.) XIX. 1.

संगीतकालिका (w.) (Ms. °कालिका)
VIII. 69.

संगीतरत्नाकरः (w.) XIII. 40.

सब्जनः XVII. 29.

सप्तशती (w.) XVII. 11.

सरस्वतीकण्ठाभरणे भोजः XII. 20.

सारस्वतटीका (w.) IX. 71; XI. 15.

सारस्वतस्य नरेन्द्रटिप्पणम् (w.) XI. 15.

साहित्यमीमांसासूत्रम् (w.) VIII. 59.

सिन्धुयोगसंग्रहः (w.) (see S'dliho-
tra). The passage quoted is
the same as that given by
Mallinâtha.

सुशेधिनिकारः (apparently a work
on grammar). VII. 53; IX. 8.

सुमन्तुः VIII. 28.

स्कन्दपुराणम् (w.) II. 42.

स्मृत्यर्थसारः (w.) XIII. 51.

हरिवंशः (w.) XIII. 6.

हलायुधः II. 3. 7. 18. 31. 54. 66.

70. 75 ; III. 2. 12. 57 ; IV.	XI. 15. 16. 20 ; XII. 71.
3. 21. 22 ; V. 3. 26. 66 ;	82 ; XIII. 11. 40 ; XIV. 24 ;
VI. 8. 40. 82 ; VII. 4 ;	XVII. 46 ; XIX. 9. 28.
VIII 37. 49. 64 ; IX. 7. 36 ;	हारीतः XIV. 12.

II.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY DINAKARA-
MIS'RA IN HIS COMMENTARY ENTITLED *Subodhini*.

N. B.—*The figures refer to the numbers of the Stanzas in the Ms. of the Commentary.*

भमरः I. 33, II. 3. and <i>passim</i> .	कवेरियं कृतिः इति स्वयं राज्ञा पृष्टौ तौ
भाषस्तम्भः, “ एवं ह वाव एतमग्नयः प्रत्या- भावन्तीति ” I. 50. 57.	वाल्मीकिमशंसताम् वा युवा- मर्थेभ्यमिति कृष्णभट्टाः ” XV. 68.
कण्ठाभरणम्, “ इदं हि शास्त्रमाहात्म्यं द- र्शनालसचैतसाम् । भवशब्दवदभाति न तु सौभाग्यमुद्भवीति I. 73, VI. 31.	Krishṇabhaṭṭa is apparently an older commentator on the Raghuvamś'a.
कात्यायनः, “ तच्च भवेद्विनियम्यमिति ” III. 46.	केशवः II. 58, III. 34, IV. 35, V. 37, VII. 31. 63, VIII. 66, XI. 38. 53. 65, XII. 11. 15, XVI. 59.
कामन्दकः I. 61, IV. 27, V. 33, XVI. 2.	केशवस्वामी VIII. 59.
काश्यपः, “ यदभाणि भगवता काश्यपेन नोदनाद्यमिशोः [कर्म Ms.] कर्म- कारित्वाच्च ॥ संस्काराच्छतोत्तरक- मेति ” VII. 45.	कैयटकारः V. 34.
कुमारसंभवः II. 41, VII. 15.	कोषः, “ यशो जयोदाहरणमिति कोषः ” IV. 83. “ एके मुख्या न केवल इति ” VIII. 57. “ रुधिरं चन्द- नेति चेति ” XI. 19.
कृष्णभट्टः, “ कृष्णभट्टास्तु पुरुषेषूत्तमः पुरुषोत्तम इति सप्तमीति योगविभागा- द्व्याचक्षिरे. ” III. 50. “ कस्य च	कौटिल्यः III. 12.
	क्षीरनरङ्गिणी I. 26.
	गजशास्त्रकाराः The, “ यस्य गन्धं समा-

धाय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विषाः । तं गन्धह-
स्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहमिति ” VI.
7.
गीता X. 21.
गृह्यसूत्रम्, “कुमारी भाना शमीपलाश-
मिश्राङ्गाजानञ्जलिनाञ्जलावावपनीति”
VII. 26.
गीतमः, “सूत्रं गजशास्त्रं कुर्वन्तीति सूत्र-
काराः पालकाव्यगीतमादयस्तेर्विनीताः”
VI. 27.
चाणक्यः XV. 29.
जिनेन्द्रबुद्धिः “मरान्ति सरासि सरस्य
इति ” I. 41.
तान्त्रिकाः, “द्वौ नवौ प्रकृतमर्थे सातिश-
यं गमयत इति ” VI. 30.
त्रिलोचनादित्यः, “प्रयोगादुचिते यस्या वा-
सकैनागतः प्रियः । तदनागमनार्तो तु
खण्डितेत्यभिसेञ्जितेति ” V. 68.
त्रिविक्रमः “सच्छिद्रकीचको वेणुरिति ”
II. 12. “सुजातं सुन्दरं प्रोक्तं स-
म्यग्जाते च वस्तुनीति ” III. 9.
IV. 78.
दक्षिणावर्त्तः I. 37. “केन विनीतिर्विमिति
पाठो युक्त इति दक्षिणावर्त्तः” XV.
68.
दण्डो, “लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा
लेशतः कृतमिति ” VI. 27.
दत्तात्रेयः, “मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णो-
र्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोऽरुजातानां नैष
धर्मः सनातनः” इति VIII. 16.
दन्तिलः, “विस्मयाद्भवति स्निग्धो भयाहीन
उदाहृतः” I. 43.
देवलः I. 77.

भरणिः I. 30. V. 44.
नागरसर्वस्वम्, “बाला च गीयते नारी
यावत्पौडशवत्सरमिति ” VI. 37.
नाट्यलौचनम्, “ईषद्विकसितैर्गण्डैः क-
टाक्षैः सोष्टयान्वितैः (सौष्टवा ० ?) ।
भलक्षितदिङ्गद्वारमुत्तमानां स्मृतं [रिम-
ते ?] भवेत् ” IX. 35.
निषण्डुकाराः, “दीरिति नपुंसकेषु निष-
ण्डुकारैरभिहितः” XV. 23.
न्यासकारः XIV. 9.
पराशरः VIII. 74.
पालकाव्यः IV. 24. 41, VI. 27.
प्रभाकरटीका, “विस्मृत इत्यादि कर्मणि
क्तः ॥ यथा प्रभाकरटीकायाम् । न त्वे-
वं तुरगारूढः तुरंगं विस्मृतो भवान्”
Also quoted by Châritravard-
dhana but anonymously
XIX. 2.
बृहज्जातकम् III. 13.
भगवद्गीता III. 50, VIII. 21.
भट्टिः II. 29.
भरतः II. 32. XIX. 36.
भविष्यपुराणम् IV. 4.
भागुरिः, “निवेशः स्याद्विवाहेऽपि वेशने शव
(sic.) इति ” XI. 54.
भारविः VIII. 66. XII. 94.
भाष्यवृत्तिः (Ms. भाषा ०) “यद्वा मूलवि-
भुजादित्वात्क इति भाषावृत्तिः” X.
72.
मनुः I. 18. 96, II. 76, III. 21,
V. 77, VI. 32, VIII. 31,
XV. 15, XVII. 75.
महाभाष्यम् I. 16, II. 1, XV. 9.

माषः, “कुरुराजनिर्दयनिपीडनभयादिति”
I. 38.

यादवः I. 29. 38. 93, II. 8, III.
41. 54, 59, IV. 35. 38, V.

2. 5. 6. 15. 17. and *passim*.

यादवप्रकाशः IX. 17. 34.

याज्ञवल्क्यः VIII. 18. 87.

योगवासिष्ठः XIII. 53.

रुद्रः a lexicographer “वेलाकाले
च सीमायामभिकूलविकारयोरिति”
I. 30.

रुद्रटः A writer on Alankāra.

“अन्योन्यानुक्तयोः स्त्रीपुंसोश्चेष्टाविशेषः

शृङ्गार इति” VI. 12.

वाग्भटालंकारः “उक्तं च यमकलेक्षणं वा-
ग्भटालंकारे स्यात्पादपदवर्णानामावृत्तिः
संयुता युता । यमकं भिन्नवाचानामा-

दिमध्यान्तगोचरमिति” IX. 1.

वामनः I. 58. 70, II. 43. 76, V.
3, IX. 24.

वामनपुराणम् VII. 35.

वार्त्तिककारः IX. 17.

विश्वः I. 16. 17. 18. 24. and
passim.

विष्णुपुराणम् XVII. 35. 79.

वृत्तिकारः The, I. 60.

वैजयन्ती I. 18. 27. 34. 45. and
passim.

शाश्वतः I. 39, III. 45, VI. 72.

सब्जनः IX. 10.

सुश्रुतः III. 12.

हलायुधः I. 64, III. 29, VIII.
38. XII. 23, XIV. 32. 37.

हरितः XIV. 13.

III.

AUTHORS AND WORKS QUOTED OR REFERRED TO BY CHARITRA-
VARDHANA IN HIS COMMENTARY ENTITLED *S'is'ukhitaishini*.

N. B.—The figures refer to the numbers of the Stanzas
in the Ms. of the commentary.

अभिधानचिन्तामणिः I. 53. 65. 95,
II. 3. 9, VIII. 62, IX. 34,
XV. 15, XVI. 10.

भमरः I. 10. 51. and *passim*.

अर्धनारीश्वरः, “गोशीर्षे कुङ्कुमे देववृक्षः
श्रीहरिचन्दन इत्यर्धनारीश्वरः” III.
60.

भाषस्तम्भः I. 50.

कणभक्षः, “यदाह कणभक्षः । यतोभ्युद-
यनिश्रेयससिद्धिः सद्धर्म इति” VIII.
17.

कण्ठाभरणम्, “उक्तं हि कण्ठाभरणे । इदं
हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् ।
अपशब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुन्म-
ति” VI. 33.

कद्वयशास्त्रम्, “मर्कटरतं यथेवं कद्वयशा-
स्त्रे । योषिदेकचरणे समुत्ति ते ते (*sic*)
जायतेव हरिविक्रमाङ्कयम् XIX. 25.

कादम्बरी, “किं नमस्याया एव प्रस्यूहव्यहो-
पशमः । किमुतान्यस्मादपि । . . .
तदाद्यो न कादम्बर्यादौ नमस्या-
समस्याया सत्यामपि अपरिसमाप्या
तदनुपपत्तेः” I. 1.

कामतन्त्रम्, “अनेन व्यानताख्यरतमुक्त-

म् । तत्रक्षणं च कामतन्त्रे यथा ।
व्यानतं रतमिदं यदि प्रिया स्यादन्नोमु-
खचतुःपदाकृतिः &c.” XIX. 25.

कामन्दकः I. 16. 21. 61, III. 31,
VIII. 6.

कान्यप्रकाशः, “इदमुत्तममतिशायिनि
व्यङ्गे वाक्याद्बुधैर्ध्वनिः कथितः” I. 1,
IX. 6, IX. 34, XI. 19.

काशिका IX. 6.

काश्यपः, “यदवाचि भगवता काश्यपेन
नोदनाद्यामिषौ कर्मकारित्वाच्च संस्कारा-
च्छतोत्तरकमेति” VII. 45.

कृष्णभट्टः, “वां युवामर्थेऽप्ययमिति कृष्ण-
भट्टः” XV. 67.

केशवः II. 37.

केशवस्वामी II. 29, VII. 31.

कैयटः IV. 21.

कौषः, “प्रतीत्यः पूजितोऽहं इति” V.
11.

कौटिल्यः III. 13. IV. 21. XVII.
56.

क्षीरतरंगिणी I. 26.

गीता VIII. 23.

गृध्रसूत्रम्, “कुमार्या भ्राता शमीपलाश-

मिश्राब्जाजानञ्जलिना वक्ष्यी वपतीति”
 VII. 26.
 गोनर्दीयाचार्यः “गो० मते संबिर्द्विविधः
 सावरणः प्रकाशश्च सावरणो भिक्षुव्या-
 दिभिः” XIX. 16, 21.
 गौतमः, “सूत्रं करिशास्त्रं कुर्वन्तेति सू-
 त्रकाराः पाळकाव्यगौतमादयस्तेर्विनी-
 ताः &c.” VI. 28. See under
 Dinakara.
 चाक्षुषः, “लक्ष्मीकामो नृपो युद्धादन्यत्र
 करिवचं न कुर्यादिति” V. 54.
 चाणक्यः III. 29. 34, XV. 29,
 XVIII. 14.
 जयमङ्गला, A commentary on the
Bhāṭṭikāvya. IX 70.
 जिनैन्द्रबुद्धिः, “महान्ति सरासि सरस्य
 इति” I. 41.
 तत्त्वकौमुदी, “महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
 सप्तेति । प्रकृतेर्महान्भूतोहंकारस्तस्मा-
 द्गणश्च षोडशः तस्मादपि षोडशकाल्य-
 अव्ययपञ्च भूतानि । अभिमानोहंकारस्त-
 स्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादश-
 कश्च गणस्तन्मात्रः पञ्चकस्यैव । तत्त्व-
 कौमुद्या प्रस्तावादलेखि” XIII. 65.
 त्रिलोचनदासः, “प्रयोगादुच्यते यस्या वा-
 सकेनागतः प्रजाः (sic.) तदनागम-
 नार्ता तु खण्डितेभ्योभिसंज्ञितेति” V.
 72.
 दक्षिणावर्त्तः “मेघस्योपरि यो मेघः स
 ऐरावत उच्यते” इति I. 37. “बा-
 न्ये शब्दे लवे बाष्पे भनिकामति पञ्च-
 तामिति । मनुष्याख्याने लवशब्दो

मेखलादिलोमवाचीति दक्षिणावर्त्तः”
 XV. 32. “मेघे केन विनीतिर्वामि-
 ति पाठो युक्त इति दक्षिणावर्त्तः XV.
 68.
 दन्तिलः, “स्त्रिंशो भयाहीन उदाहृत इ-
 ति” I. 43.
 दण्डी, “सर्गवचं महाकाव्यम्” इति
 I. 1.
 दशकुमारम्, “तथा च काचिदप्सरा
 भूता प्राञ्जलिव्यजिज्ञासिदिति दशकुमा-
 रे” VII. 54.
 दशरूपकम्, “गूढविप्रियकृच्छठ इति”
 XIX. 31.
 धरणिः I. 31, V. 45.
 धर्मः, “ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदार-
 निरतः सदेति” I. 78.
 नागरसर्वस्वम् VI. 39. passage
 quoted is the same as given
 under Dinakara.
 नाट्यलोचनम् IX. 35, passage
 quoted the same as under
 Dinakara.
 निष्पटुकाराः, “[दोरिति] निष्पटुकारैर्न-
 गुंसकौप्यभिहितः” XV. 23.
 न्यासकारः II. 33, IX. 6, XIV. 9.
 पाराशरः I. 78, VIII. 78.
 पाळकाव्यः, “शुभगन्धे च शब्दे च सानु-
 कूल्ये च मारुते । प्रस्थिते सर्वकार्यो-
 णा सर्वसिद्धिध्रुव[द्धिध्रुव ?] भवेदि-
 ति” (Ms. पाळकाव्यः) I. 39,
 IV. 34.
 बृहस्पतिः, “तेजो वलं सत्त्ववत्ता प्रभावः

प्राप्तकालता । अभृष्यस्य गुणानेताञ्चन-
स्य मुनयो विदुरिति ” I. 16.
भट्टिः, “वणिजां जणाया (!) इति भट्टि-
प्रयोगान्” II. 4. “उक्तं च भट्टि-
काव्ये । समुद्रोपत्यका हैमो पर्वताधित्य-
का पुरो ” II. 29. “न चौपलेभे
वणिजां णयाया इति” VII. 31, IX.
70, मृनेपि त्वयि जीवन्त्या किं मयान-
कभायैया XII. 76.
भट्टोद्धटः, “तथा चोक्तं भट्टोद्धटे । कोषो
लघुरपि गुरुयते प्रयो(*sic.*) अभिनव-
दोषप्रसरादिति ” XIX. 21.
भरतः II. 31, VI 12, XIX. 14,
36.
भागुरिः VIII. 45, “निवेशः स्याद्वि-
वाहेपि वैशनिवेश इति ” XI. 61.
भारतम् II. 41.
भारविः IV. 49. (“तुनोष पश्यन् क-
लमस्य सोमिकं स वारिजे वारिणि
रामणीयकमिति”). XII. 96.
भाष्यवृत्तिकारः XV. 6., passage
quoted is the same as under
Dinakara.
भोजः, “यदाह च भोजः । इदं हि शास्त्र-
माहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् । अपश-
ब्दवदाभाति न च सौभाग्यमुद्भतिरिति”
I. 74. See under कण्ठाभरणम्.
दिलीपस्य राज्ये प्रतिष्ठितं कृतास्पदं
तं रघुं निशम्य श्रुत्वा पूर्वं प्रतप्ते संनप्ते
हृद्यग्निरिव ठथितः । सभूमेऽद्भ्युत्थानं
स्थितानामिम्यध्याहारादेककर्तृत्वाच्च व-
दिः (?) । अन्यथा श्रोता नृपः उत्थि-

तोग्निरिति संपद्यमान् । भोजस्तु रा-
जन्त इति राजान इति व्युत्पत्तिकार्यो
(*sic.*) व्यवहितो(*sic.*) व्यपेक्षते ।
तेनायमर्थः । तं श्रुत्वा राज्ञां राजता-
मपि राजाभिधानमुद्ग्रहतामित्यर्थः ।
इति व्याख्यानात् IV. 3. Conf.
Dinakara: सभूमे ह्यद्भ्युत्थानमुचि-
तम् । शृणोतेः कर्तारः नृपाः निष्ठतेर-
ग्निरतो भिन्नकर्तृत्वात्समानकर्तृकयोर्वि-
हितः क्ताप्रत्ययश्चिन्त्यः । यद्वा श्रुत्वा व-
र्तमानानामिम्यध्याहारेण समानकर्तृत्वम् ।
यद्वा राजन्त इति राजान इति व्युत्प-
त्तिकाकार्यो व्यवहितोऽपेक्ष्यते तत्तत्तं
श्रुत्वापि राज्ञां राजतां राजाभिधानमुद्ग्र-
हतामित्यर्थः *Ibid.*
“यथा स्वमिन्द्रियाणां प्रवृत्तौ (*sic.*)
वाङ्मनःसुखाभिमानः [:] शृङ्गार इति
भोजः । यदाह । चेष्टा भवन्ति पुनार्योः
&c. VI. 12. Also VIII. 15.
मनुः I. 59. VIII. 4. XVII. 75.
महाभाष्यकारः V. 25, IX. 6.
मायकाव्यम् I. 38., “तथा मायै स्न-
नौ दधानास्तरुण्य इति ” I. 59.
“हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते” VIII.
32, IX. 34.
याज्ञवल्क्यः VIII. 20.
यादवः I. 13.
यादवप्रकाशः IX. 17.
योगवासिष्ठम् VIII. 21. 23, XIII.
52.
रत्निरहस्यम् VI. 13. 56, VIII. 7.
73, XIX. 32.

रमायणम् IX. 86.

रुद्रः, “वेला काले च सीमायामन्विकूल-
विकारयोरिति ” I. 31.

रुद्रः, “अन्योन्यानुरक्तयोः स्त्रीपुंसोश्चे-
ष्टविशेषः शृङ्गार इति ” VI. 12.

“मुग्धमर्जयेन्मृदूपायैः ” VIII. 7.

प्रियं वक्ति पुरोन्यत्र विप्रियं कुरुते
भृशमित्यादि धूर्तलक्षणं रुद्रयलंकारा-
दवसेयम् VIII. 54, IX. 78.

XIX. 27. 38.

वल्लभः, “वल्लभस्तु सरस्व हत्याह ”
VIII. 15.

वामनः, “उक्तं च वामनेन स्तनादानात्
द्वित्वाविष्टाज्जातिः प्रायेणेति ” I. 59.

71. “यदाह वामनः । नलिङ्गवचने
भेदो जौकिष्यामुपमायामिति II. 6.

वामनपुराणम् VII. 35.

वायुपुराणम् X. 23.

वार्त्तिककारः IX. 17

वाल्मीकिः, “कवीनां वाल्मीकिप्रभृतीनां
काव्यकरणेन यशः प्राप्तिं नु शीलं य-
स्य ” &c. I. 3. 4.

वासवदत्ता, “उक्तं च वासवदत्तायाम् ।
भवततारमध्यमलोकमंशुमालीति ” II.
16.

विक्रमः, “गर्भिणी काङ्क्षिते न स्त्री गभं
स्यात्पुंसि दोहदः । श्रद्धायामभिवाञ्छया
श्लोचमिति विक्रमः ” III. 1. “मुजानं
सुन्दरं प्रोक्तं सम्यग्जाने च वस्तुनीति
विक्रमः III. 9.

विक्रमादिन्यः “दीप्तौ तार इति विक्रमादि-
न्यः ” V. 56.

विश्वः I. 13. 24, and *passim*.

विश्वप्रकाशः V. 69.

विष्णुपुराणम् XVII. 79.

विस्तरकारः, “मेघे केन विनीतिर्वामिति
पाठो युक्त इति दक्षिणावर्त्तः । व्यभि-
चरति च विस्तरकारमतम् ” XV.

68. It would thus appear
that *Vistara* is an older com-
mentary on the *Raghuvams'a*.

वेजयन्ती I. 18. 27. 45. 64, II. 1,
IV. 39. 53, V. 7. 13, VI.
85, VII. 30.

वैरुचनाचार्यः, “तथा च प्रतिपादया व-
भूय वैरुचनाचार्यैः स हि धर्मोत्पादक-
स्तिरप्यन्तरायबीजमिति ” I. 1.

शाश्वतः I. 3. 39.

सकृजः XVII. 30.

सुबोधकारः IX. 70. (Probably a
commentator on the *Bhatti-
kāvyā*).

सुमन्तुः, “परिव्राजे विपन्ने तु पतिते चा-
त्मवेदिभिः कार्यो न शोको ज्ञानेनाम-
न्यथा दोषभागिन इति ” VIII.
30.

सुरेश्वराचार्यः, “लिङ्गसन्धासरहितं प्र-
माणं नावकल्पते । इति सुरेश्वराचार्यैः
..... दर्शितत्वात् ” VIII. 17.

सुश्रुतः III. 13.

सोमेश्वरः, “इयमं रक्तं प्रसन्नं चतुर्थं स्वा-
भाविकं मुखमिति सोमेश्वरः ” XVII.
31.

हलायुधः III. 29.

हेमाचार्यः, “तथा हेमाचार्यः वृन्दं चक-
कदम्बके ” I. 42.

LIST OF ERRATA.

Page	6, Line 12. for	वर्ण्य	read	वर्ण्य
"	"	13	"	यावत्
"	7	5	"	°सशप्रज्ञः
"	"	4	"	°जवीं
"	10	14	"	परवृत्तान्त °
"	30	23	"	वारुणम्
"	33	3	"	स पर्णशालाम्
"	37	9	"	°वर्गो
"	40	5	"	निर्झराणाम्
"	45	5	"	°प्रदीपाम्
"	46	5	"	हिंस्त्रैर्
"	59	5	"	परवानवैति
"	81	20	"	त्वग्निद्रिय भृमृतं
"	87	17	"	क्रतुना पूर्ण °
"	131	3	"	कालो ह्ययं
"	136	23	"	निर्वन्धुं
"	138	20	"	तत्पुषो
"	154	14	"	सन्
"	180	2	"	वक्षःस्थल °
"	187	7	"	काङ्क्षति
"	210	9	"	हतान्यपि
"	261	2	"	कथास्वपि
"	273	11	"	°दाप्तिवन °
"	279	15	"	द्वौ-
"	314	8	"	अलमुद्योत °
"	"	24	"	अत्यन्तमुद्योत °
"	331	10	"	भगवन्म °
"	355	10	"	°गुह्यर्थ °
"	363	19	"	अतिवैगल्येन

Page 372, Line 16. for	छाद्यतेनेनेति-	read	छाद्यतेनेनेति
„ 384 „ 5 „	भूयिष्ठमयं	„	भूयिष्ठमयं
„ 385 „ 3 „	°शुक्ति	„	°शुक्ति-
„ 406 „ 17 „	°वृन्दमिव अभ्या°	„	°वृन्दमिव । अभ्या°
„ „ „ 19 „	मेघसंघातादिन्दोरुचं	„	मेघसंघातादिन्दो रुचं
„ 408 „ 13 „	व्रताति°	„	व्रतति°
„ 411 „ 6 „	°गतजाल°	„	°गतलाज°
„ 423 „ 2 „	दोहद°	„	दोहद°
„ 434 „ 1 „	°विनाति°	„	विनीत°
„ 447 „ 10 „	लवान्मृष्टो	„	लवान्मृष्टो
„ 458 „ 22 „	प्रहितेक्षणां	„	प्रणितेक्षणां
„ 465 „ 24 „	प्रबद्धो	„	प्रबद्धो
„ 466 „ 22 „	स्वमितिशेषः	„	स्वमिति शेषः
„ 470 „ 7 „	संगान्	„	सङ्गान्-
„ 477 „ 11 „	विसर्गान्	„	विसर्गान्-
„ 515 „ 24 „	खलर्थयोगेति	„	खलर्थयोगेति
„ 523 „ 19 „	व्यसैनः	„	व्यसनैः
„ 542 „ 6 „	प्रतिकाङ्क्षितं	„	प्रतिकाङ्क्षितं
„ 556 „ 8 „	शशिर°	„	शिशिर°

NOTES.

Page 3, Line 30. for	of its some	„	some of its
„ 39 „ 2 „	West	„	East
„ 86 „ 25 „	°वैरूप°	„	°वैरूप°
„ 95 „ 17 „	°दिना भरत्	„	°दिनाभरत्
„ 118 „ 32 „	उद्धहन्	„	उद्धहन
„ 135 „ 15 „	Cf.	„	Cf. Dinakara.
„ 147 „ 1 „	नन्दमु°	„	नन्दमु°
„ „ 10 „	नूपुररत्नभासः for उल्काः }	„	उल्काः for नूपुर° &c.

VARIOUS READINGS.

P. 9, St. 43. for 'हतान्य° for हृतान्य°' read G. हृतान्य for हतान्य°

ADDENDA TO THE NOTES.

P. 5. st. 9.—चापलाय कर्णमाग्न्य. Châritravardhana: अन्योपि चापलं कर्तुं कर्णमाग्न्य प्रेरयति.

P. 7. st. 13.—Châr. reads आस्थितः for आश्रितः and observes आश्रितो वा पाठः.

P. 19. st. 49.—वनान्तरात् Châr. आश्रमवनच्छेदस्यायुक्तत्वाद्वनान्तरादुपावृत्तिरित्युक्तम्.

P. 69. st. 1.—Châr. probably referring to the reading कौमुदीमहम् (See Mallinâtha) observes: कौमुदी दीपोऽसौ दीपोऽसौ तत्र महोऽसौ (मह उऽसौ ?) ॥ दीपावत्युःस्वतुल्यमिति काश्चित्.

P. 74. st. 12.—कुमारभृत्या. Châr: कुमारभृत्या बाळचिकित्सा तत्संबन्धि कौमारभृत्यमायुर्वेदाङ्गमुच्यते ॥ शल्यं शालाकं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं वाजीकरणमित्यष्टावङ्गानि सुश्रुते. Those enumerated, however, make up seven only.

P. 75. st. 13.—Châr. पुत्रस्य पञ्चग्रहोच्चसूचितदेवसादृश्यात् सुदक्षिणायाः शचीसमेत्युचितं विशेषणम्.

P. 107. st. 25.—नीराजनाविधौ. Châr: उक्तं च । द्वादश्यामष्टम्यां कार्तिक-शुक्लस्य पञ्चदश्यां वा । अश्वगजस्य हि कुर्यान्नीराजनसंज्ञितौ शान्तिम्.

P. 119. st. 67.—Châr. reads वङ्ग and says वङ्ग नाम काश्मीरो ह्रदस्त-त्तीरे & * * * काश्मीरदेशे कुङ्कुमक्षेत्रबाहुल्यात्तत्र विचेष्टनेन लोठनेन लम्पकुङ्कुमकेशरत्नं युक्तम्.

P. 120. st. 68.—Châr: हूणयोषितः कपोलविदारणपूर्वं रोदतीति तद्देशाचारः.

P. 130. st. 9.—Dinakara, Châritravardhana and Hemâdri read कडंगरीयैः for कडंकरीयैः.

P. 141. st. 35.—सुतमाशु तस्मात् Châr: केचन तस्मादिति द्विजादिति व्याचक्षते । तन्न । ग्राम्यत्वात्.

P. 153. st. 67.—Châr. reads अनवेक्ष्यमाणा for अनवेक्षमाणा and after giving a full and copious explanation of the stanza pronounces it spurious, क्षेप्यम्. Hemâdri too reads अनवेक्ष्यमाणा and explains: निद्रा-

वशेन भवता अनवेक्ष्यमाणापि । लालनं तावदास्ताम् । अवलोकनमपि नास्तीत्यपिशब्दार्थः ।
 * * * छानवेक्ष्यमाणेति पाठे हि हेताव[व ?]भरणे. He does not regard the stanza as spurious.

P. 161. st. 5.—Châr. reads सहस्रभामा but notices the reading सहस्रभाम्. Hemâdri reads with us, and notices सहस्रभामा as a various reading.

P. 166. st. 15.—पादेन हेमं विल्लिखेत् पाठम्. भूमिविल्लिखनं च लक्ष्मीनाशहेतुः । तथा । लेखानिर्माणमुर्ध्वा छदतृणलवनं पादयोश्चाप्यपूजा दन्तानामप्यशौचं मलिनवसनता रूक्षता मूर्धजानाम् । संध्याकाले च निद्रा विवसनशयनं ग्रासहास्यातिरेकः स्वाङ्गे वाद्यं च पुंसो निबन्धनमुपनयेत्केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ Hemâdri.

P. 180. st. 50.—चैत्र &c. Hemâdri : चैत्ररथस्वरूपं तु शम्भुरहस्ये । अल-
 काया बहिष्कान्यद्वनं चैत्ररथं प्रिये । योजनायुनविस्तीर्णं सर्वकल्पद्रुमाकुलम् ।

P. 183. st. 59.—उरगाख्यस्य पुरस्य नागपुरस्य, Hemâdri.

P. 193. st. 83.—चूर्णगौरम् Conf. Châr : चूर्णेन काश्मीरजातिमाङ्गल्यद्रव्ये-
 ण गौरं पीतं.

P. 196. st. 3.—विवहे शचीपूजनं नारदीयसंहितायाम् । संपूज्य प्रार्थयित्वा तां श-
 चीं देवीं गुणाश्रयाम् । Hemâdri.

P. 209. st. 40.—तस्योपरिष्ठात् &c. Châr. has a curious note on this stanza : इह भूम इवेत्युक्त्या भूमकालिदास इति विख्यातिः. Dinakara too, as might be expected, has the same remark : इह भूम इवेत्युक्त्या लोके भूम-
 कालिदास इति प्रसिद्धिः ।

P. 213. st. 50.—एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः. That अप्सरस् is also used in the singular will be plain from the following note of Châr-
 ritravardhana : विवादः कलह आसीत् । यत एकस्यामप्सरःसु (that this plural is unnecessary will presently appear) प्रार्थितं याज्जा ययोरेक-
 याप्सरोभिः (ditto) प्रार्थितयोर्वी । यस्तु संप्राप्ते हन्यते स्वर्गामिनं देवत्वमुपगतं तमनु-
 ग्रहीतुमप्सरसः समायातन्ति । इह तु समकालं मरणत्वमुपागनयोरेकस्यामेव समायातायां
 देवाङ्गनायां कामुकयोरनयो रणमभूदित्यर्थः । स्त्रियां च बहुष्वप्सरस इति क्षीरस्वामी.....
 प्रायिकमतम् । तथा च काचिदप्सरा भूत्वा प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञापयति दशकुमारे ।
 कुत्रापि भावः सुमनसो वर्धा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे स्युरेकत्वेप्युत्तर-
 त्रयमिति. Hemâdri : एकया अप्सरसा प्रार्थितयोः । यद्वा प्रार्थितैकाप्सरयोः
 । राजदन्तादितादृहुवचनमस्तीति ज्ञापयितुं बहुष्वित्युक्तं न नियमार्थम् ।

अप्सरा इत्येकवचनान्तस्यापि प्रयोगदर्शनादिनि सुबोधिनीकारः । यथा नलोदये तुल्येप्सर-
सा देहिप्रभवो मग्नाः स्मरप्रसरसादे हीति । एकवचनान्तोऽप्यस्ति इति क्षीरस्वामिना.....
अभिहितम् * * * । अप्सरसोऽप्सरा प्रोक्ता इति शब्दभेदप्रकाशेपि ।
तथा आपः सुमनसो वर्षा अप्सरः सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुव्रीह्युरेकत्वेऽप्युत्तरत्रि-
कम् ।

P. 231. st. 25.—विभ्रिम् scil. “सुभातलस्थापनरूपम्” says Châritra-
vardhana. Dinakara too has the same note.

P. 232. st. 28.—पतिमासाय &c. Both Châr. and Dinak. observe :
पतिमाजग्मतुरग्र्यपौरुषमिति श्रेष्ठः पाठः.

P. 234. st. 32.—नगरोपवने. Conf. Hemâdri : उपवनलक्षणं वृक्षोदये । उ-
द्यानोपवनारामा वनं प्रमदपूर्वकम् । पञ्चभा निष्कृतं चेति वृक्षवारि [?] प्रशस्यते । राजाभिवोप-
भोग्यं यदुद्यानं तदुदाहृतम् । पुरोपवाख्ये [तु Ms.] सामान्यं भवेदुपवनं नृणाम् । आराम-
स्त्वंक (?) भोग्योप वनं प्रमदपूर्वकम् । अन्तःपुरैकभोग्यस्य निःकुटं तु गृहे कृतम् । अ-
मात्यगणकादीनां सर्वे नानातरुव्वलम् । अत्रारामं त्रिधा द्रौमं शाकं पुण्यं विदुर्बुधाः ॥

P. 243. st. 60.—मिथुनं &c. Hemâdri : अनयोर्विवाहकारणं प्रयोगरत्नावल्याम् ।
विवाहमङ्गलाचारा गीतनेपथ्यसंयुता । वृक्षेणोद्गाहिता श्यामा जायते कुसुमाकुला ।

P. 246. st. 67.—मदिराक्षि. Conf. Hemâdri : मदिराभिर्भ्रं अक्षि द्रव्ये यस्याः
सा । तत्संबोधनम् । तथा संगीतकलिकायाम् । स्निग्धार्धमुकुलीकृता लम्बिता मदिरा
तथा । पञ्चैवात्र प्रतिज्ञाताः शौर्योदित्येन दृष्टयः । सौष्ठवेन परित्यक्ता स्मेरापाङ्गमनोहराः ।
वेपमानान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्तिता ॥

P. 261. st. 10.—अजयत् &c. Châritravardhana, though he com-
ments on this stanza, nevertheless pronounces it as spurious (क्षे-
पोयम्). Also Hemâdri, who calls it क्षेपकः.

P. 278. st. 51.—Hemâdri. तनुलतेति वा पाठः.

P. 280. st. 55.—दर्पितकृष्णसारम् । Hemâdri : कृष्णशार इति पदं दन्त्य-
मध्यं पठन्ति । तन्न । कृष्णेन शारः शबल इति क्षीरस्वामी ।तथा व्यवस्थाताल-
व्येषु शब्दभेदप्रकाशे । शौरिर्मुखारिः शिव एव शर्वः शूरः समर्थे जय एव शालः । शमः
प्रशान्तो शकलं च ण्डे शक्युरीपे शबले च शार इति ॥

P. 284. st. 65.—Hemâdri : तथा रत्नपरीक्षायाम् । करीन्द्रजीमूतवराहशङ्ख-
मत्स्यादिशुक्ल्युद्धवेषुजानि । मुक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु शुक्ल्युद्धवेषु भूरि ।

P. 299. st. 21.—Hemâdri enumerates the seven सामानि like
Dinakara, though in a slightly different order, and observes :

सप्तसामानि गजोत्पत्तिकारणानि । सूर्यस्याण्डकपाले द्वे . . . प्रजापतिः । हस्ताभ्यां परि-
गृह्याय सप्त सामान्यगायत जपती ब्राह्मण(sic.)स्तस्मात्समुत्पन्ना मतंगजा इति पाळका-
व्यः ॥ On सप्ताचिर्मुखम् conf. Hemâdri : काली कराली भूमा च लोहिता च
मनोजवा । स्फुलिङ्गिनीविश्वरूची सप्तजिह्वाः प्रकीर्तिता इति गर्गः ।

P. 343. st. 73.—Hemâdri reads and explains रामो जगति instead
of रामो जगति, observing जयतीति वा पाठः. His reading is
his own proposal.

P. 345. st. 76.—On आचवलमोजसा हरेः conf. Hemâdri : पूर्वं विश्व-
कर्मणा दैत्यवधाय द्वे धनुषी कृत्वा हरिहरयोर्दत्ते । तयोः स्ववलजिज्ञासयोरन्योन्यं युध्यमान-
योर्विष्णुना शांभवं धनुर्निर्वीर्यं कृतमित्यागमः ॥

P. 361. st. 37.—Châr. मां पश्येति जनोक्तिः.

P. 387. st. 23.—सैषा स्थली &c. Châritravardhana refers to a curi-
ous tradition as regards this stanza in the following observation :
अस्मिन् श्लोके कालिदासकविरष्टदेवतमन्त्रं न्यक्षिरदिति संप्रदायः स च नूपुरपर्यायवाचि-
त्वाद्धंस इति ज्ञेयः ॥ मञ्जीरो नूपुरोत्त्रियाम् ॥ Also Dinakara : इह पद्ये कविरि-
ष्टदेवतमन्त्रं चिक्षेपेति संप्रदायः ॥

P. 392. st. 38.—Hemâdri reads माण्डकर्णेः and Châritravardhana
मान्दकर्णेः for शातकर्णेः.

P. 412. st. 14.—शुद्धेति स्वपुत्रे पुनः संदर्शितेव. Conf. Châr. : अनुसूयादत्तो-
द्भरागः परपुरुषसङ्गे मलिनः स्यादिति पातिव्रत्यख्यापनमिति कश्चिन् । Also He-
mâdri ; अनुसूयादत्तोद्भरागोन्यपुरुषसङ्गे मलिन इति प्रसिद्धिः ॥

P. 421. st. 40.—Both Châritravardhana and Hemâdri read म-
लये निरूपिता.

P. 444. st. 23.—It appears that Mallinâtha's reading of the
first half of this stanza is not the oldest. There is a consensus of
opinions among the commentators that the original reading con-
tained दोः in the neuter. From his commentary Hemâdri appears
to have read तमुपाद्रवदुग्धं दक्षिणं दोर्निशाचरः. For his explanation :
निशाचरो लवणः दक्षिणं दोः भुजमुग्धं तं शत्रुमुपाद्रवत * * * भुजबाहू प्रो-
दोरिति दोःशब्दः पुंसि भवति महाकविना क्लीबे युक्तः । एतदोषपरिजिह्वीयया दोर्-
दक्षिणमिति गतिं केचित्कुर्वन्ति । एकाक्षरनिघण्टमालायां तु पुंनपुंसकयोर्बाहौ दोः . . .
तु ... [इति] । बाहाबाहू प्रविष्टौ (sic.) च तदा क्लीबे भुजस्त्रिषु इति भागुरिश्च. अर्थम् ।

kara also appears to have read the same or nearly the same, as he has : तमु । लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुत्थाप्य तं शत्रुघ्नं प्रत्यभावत् * * * * * दोरिति न-
पुंसकेषु निघण्टकरैरभिहितः । यद्वा । दोषं रक्षोथ दक्षिणमिति पाठः कर्तव्यः (!) Also
Châr. तमुपेति । निशाचरो लवणो दक्षिणं दोर्बाहुमुत्थाप्य तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् प्रत्य-
भावत् * * * * * भुजो बाहुप्रवेष्टो दोरित्यमरसिंहोक्तत्वादोरिति नपुंसकत्वं चिन्त्यं । निय-

P. 231. अभिहितः । अथवा दोषं रक्षोथ दक्षिणमिति वा पाठः । Sumativijaya
vardhana has the neuter reading.

P. 455. st. 69.—Hemâdri's reading is गेये केन विनीतो वाम्, which
is the one he chooses for his text and explanation. Châritra-
vardhana's explanation of the passage is wanting in the MS.,
but he must have read like Dinakara. Sumativijaya too reads
and explains गेये केन विनीतो वाम्. There is no doubt whatever that
that is the original reading, and that the one chosen by Malli-
nâtha is spurious.

P. 459. st. 89.—Conf. also Châritravardhana : तयोः तक्षपुष्करवत्योः
पुयोरभिषिच्य रामस्यान्तिकं समीपमगात् । समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त
इति न्यायात् तक्षशिलापुष्करवत्योस्तक्षपुष्कराख्यापदेशः ।

P. 462 st. 97.—शरावत्याम्, Châr. reads श्रावस्यां च for शरावत्यां.
Hemâdri with us.

P. 463. st. 103.—निर्वृत्य &c. Hemâdri introduces his comment
on this stanza by the remark रामायणार्थमुपसंजिहीर्षुराह । विश्वक्सेनो &c.
from which it is clear that according to that commentator Kâli-
dâsa followed the Râmâyana closely in writing the Raghuvams'a
so far as it bore upon the latter. See Preface.

P. 468. st. 12.—नदन्मुखोल्का &c. Hemâdri : शिवा हि ब्वालामुखः । त-
था शिवाशकुने वसन्तराजः । कुबेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ब्वालामुखो वाभिमुखो विरौति ।
तस्याभ्रगुस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च संपत्तिफलागमश्च ॥

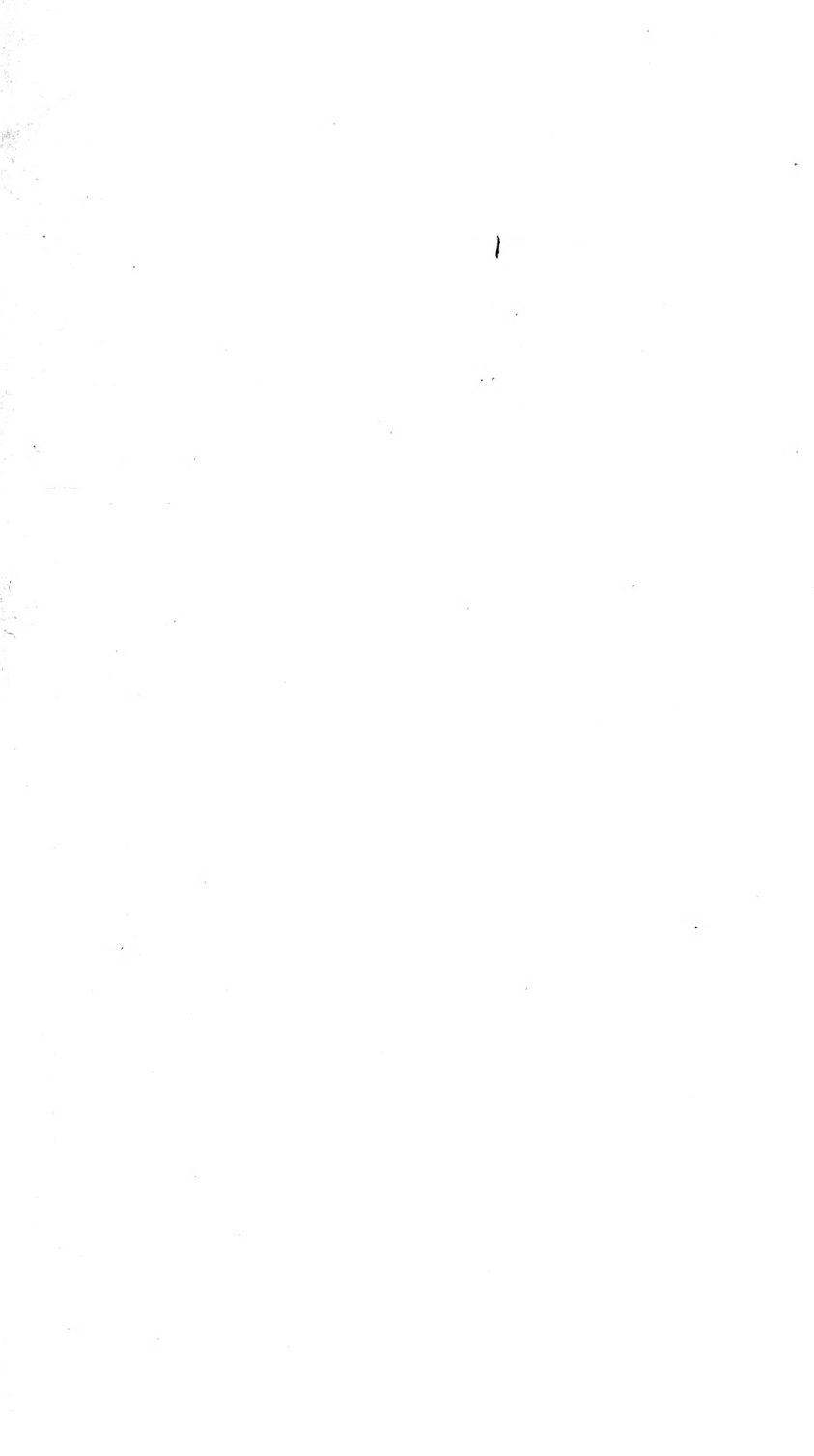
P. 480. st. 44.—अगस्यचिह्नान्, Hemâdri. पुरा किल भगवानगस्यो दक्षिणा-
मनाद्यापि निर्वर्तते । तर्ह्यसावपि सूर्यः किं नायास्यतीति शङ्किता दिक् तस्याप्तौ जाना-

P. 231

Dinakara, st. 46.—Châr. reads प्रसादविमुखे for प्रसादाभिमुखे.

P. 512. st. 59.—On this Stanza Châr. remarks : शक्येष्वेवाभवद्या-
त्रैत्यनेन (i. e. with St. 56.) पौनरुक्त्यं चिन्त्यम्.

P. 530. st. 31.—Châritravardhana reads पुष्य for पुष्य in the
second pâda as also in the fourth, and quotes as follows on पुष्टि
जनाः &c. “पुष्यः परकृतं हन्ति न तु पुष्यकृतं परः ! अपि द्वादशेर्गे (sic.) चन्द्रे
पुष्यः सर्वार्थसाधकः इति ज्योतिःशास्त्रे.”

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

PK Kalidasa
3796 The Raghuvamśa
R2
1897a
pt.3

